

2013

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2013

Збірник наукових праць

Київ-Полтава
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2013

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46
С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'яткознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 3 від 9 квітня 2013 р.) та згідно Плану роботи управління культури
Полтавської облдержадміністрації на 2013 р.*

Редколегія:

Івакін Г.Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор; **Ковальова І.Ф.**, доктор історичних наук, професор; **Кулатова І.М.**; **Михайлина Л.П.**, доктор історичних наук; **Моргунов Ю.Ю.**, доктор історичних наук; **Мурзін В.Ю.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О.О.**, доктор історичних наук, професор; **Обломський А.М.**, доктор історичних наук; **Пуголовк Ю.О.**; **Скорий С.А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О.Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (*наук. і відп. ред.*); **Терпиловський Р.В.**, доктор історичних наук, професор; **Титова О.М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Фасій Г.І.**, начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Рецензенти:

Козак Д.Н., доктор історичних наук, професор;
Моця О.П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

*При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.*

С 77 Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013 = Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions – 2013 : збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Інститут археології НАН України; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О.Б.; редкол. : Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф., Кулатова І.М. та ін.]. – К.–Полтава : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – 280 с.

ISBN 978-966-8999-53-6

До збірника увійшли статі і публікації археологів, істориків Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Полтави, Полтавської області і Сум, присвячені проблемам вивчення пам'яток селітроваріння в Лівобережній Україні, результатам пам'яткоохоронних та науково-рятвних досліджень об'єктів археологічної культурної спадщини епохи бронзи, раннього залізного віку, середньовіччя, нового часу, а також актуальним питанням пам'яткоохоронної діяльності, підготовці облікової документації, моніторингу стану збереження старожитностей.

У додатку вміщені зразки затверджених документів — облікових карток і паспортів на занесені Міністерством культури України до Державного реєстру нерухомих пам'яток України об'єкти культурної спадщини Полтавської області — кургани, їх групи, поселення та городища.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв і краєзнавців.

УДК 902.2.94 (477)
ББК 63.4 (4 УКР) 46

ISBN 978-966-8999-53-6

- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013.
- © Інститут археології НАН України, 2013.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2013.
- © Автори статей, 2013.

Майдани і майдановидні споруди України

Одна з перших у сучасній вітчизняній історіографії спеціальних наукових статей, присвячених археологічному вивченню майданів, підготовлена до друку на кінець 1960-х рр. і вміщена у наразі рідкісному виданні, що заклала історіографічні та термінологічні підвалини у проблематиці дослідження пам'яток селітроваріння. Робота і досі залишається актуальною та необхідною дослідникам.

Публікується, за погодженням із автором та з деякими уточненнями, за виданням: Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету / Мін-во виш. і середн. спец. освіти УРСР; Харків. держ. ун-т; [ред. кол.: В. І. Астахов, С. М. Королівський, Б. К. Мигаль та ін.]. – Х.: Вид-во ХДУ, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 65 – 76.

Майдани у найпростішій «класичній» формі – це земляні споруди, які складаються з кільцевого валу, входу, що веде до кільцевої заглибини, і бокових насипів – крил (рис. 1: 1). Часто зустрічаються значно складніші споруди цього типу, як правило, з кількома входами і відповідним числом подвійних чи потрійних крил. Деякі майдани мають посередині кільцевої заглибини різноманітні виступи (рис. 1: 2, 3). Подекуди перед входом збереглися сліди напівзасипаних ям. Це один тип майданів. Існують десятки варіантів його. Інший тип – майдановидні [на сьогодні, точніше, майданоподібні – *ред.*] споруди, що складаються з безлічі виступів і впадин. Яскравим прикладом останніх може слугувати відомий Скоробір поблизу Більського городища на Полтавщині.

Майдани і майдановидні споруди поширені на території України і деяких суміжних областей Російської Федера-

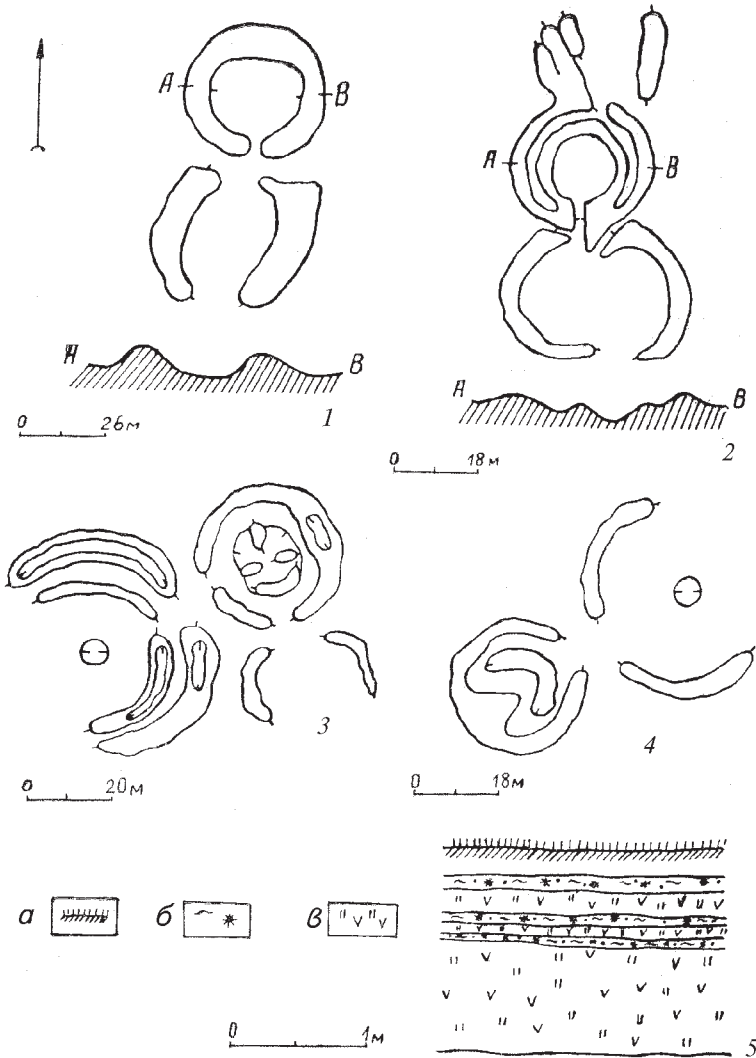

Рис. 1. Плани і перетини майданів у сс. Канави Полтавської обл. і Нижній Мерчик Харківської обл. (1, 2); майдани між сс. Ковналівкою і Ряським Полтавської обл. (за В. Г. Ляскоронським) (3, 4); стратиграфія у зачистці крила майдану біля с. Канав (5): а – дерн, б – попіл зі шлаками і вуглинами, в – чорнозем з глиною.

ції [12, с. 29], особливо Воронезької області [35, с. 167, карта]. К. М. Мельник-Антонович нараховувала на Україні 1500 майданів [25, с. 84]. Немає сумніву, що справжня цифра повинна бути значно більшою, бо тільки у Царичанському районі Дніпропетровської області, за даними нашої розвідки, збереглося більше 40 майданів (рис. 2).

Питання про майдани має свою історію. Цим загадковим спорудам присвячено чимало праць. Одні дослідники вбачали в них стародавні культові місця [4, с. IV-VI; 5, с. 55-56; 32, с. 265; 44, с. 94; 50, с. 122-132], інші – стародавні городища [40, с. 338-339; 42, с. 157-159] чи укріплення запорожців [7, с. 826], або навіть звіроловні споруди [9, с. 73-86]. Багато суперечок викликала теорія В. О. Городцова, згідно з якою майдани – це розкопані за допомогою волокуш скарбошукачами XVII–XVIII ст. стародавні кургани [12; 21]. Не менше опонентів було й у О. А. Спіцина, з точки зору якого майдани виникли внаслідок селітроваріння [39]. Пізніше його підтримав лише О. С. Федоровський [43]. За В. Г. Ляскоронським, ці земляні споруди пов'язані зі «змійовими» валами і служили житлом для людей або ж приміщеннями для домашньої худоби і зберігання різних припасів [18, с. 160; 20, с. 433-434]. В. Є. Данилевич стверджував, що майдани є залишками кочовищ або тими місцями, куди ховали худобу під час заметілі [14, с. 17]. Останні два припущення підтримала К. М. Мельник-Антонович [25, с. 81-82].

Таким чином, до цього часу [до 1971 р. – *ред.*] питання про майдани і майдановидні споруди залишало відкритим, бо жодна теорія не дістала загального визнання. Але більша частина дослідників зійшлася на тому, що майдани – це священні, культові місця. Автор цієї статті, займаючись вивченням стародавніх культових споруд, теж не міг обійти проблему майданів. На основі свідчень писемних джерел, вивчення археологічної і спеціальної літератури про селітрове виробництво, а також власних спостережень під час археологічних розвідок на деяких майданах Дніпропетровської, Полтавської і Харківської областей, у цій статті робиться спроба розв'язати питання щодо призна-

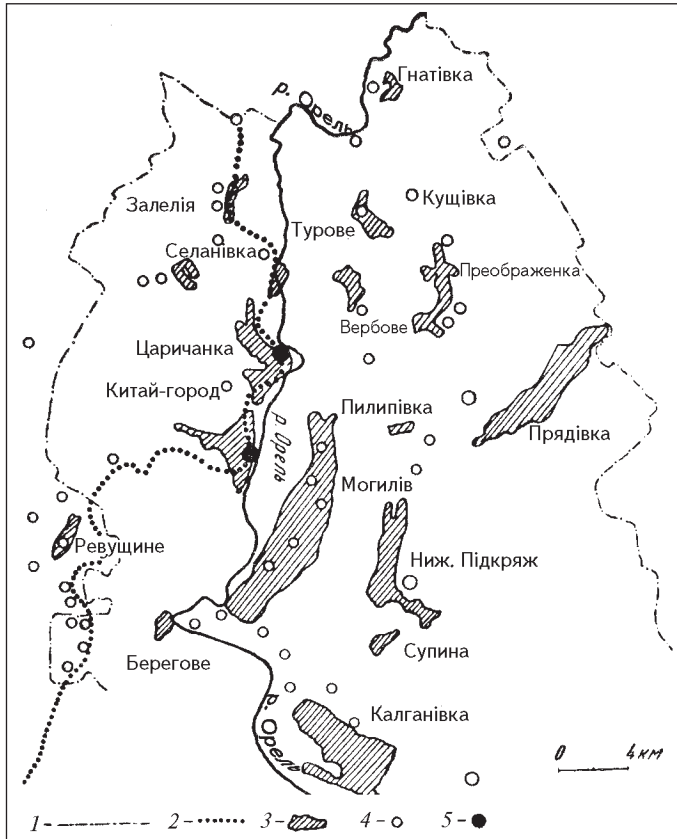

Рис. 2. Карта поширення майданів у Царичанському районі Дніпропетровської обл.

Цифрами позначені: 1 – межі району; 2 – Українська лінія; 3 – населені пункти; 4 – майдани; 5 – рештки фортець.

чення майданів. Тема дуже широка, тому, зрозуміло, що в одній невеликій праці висвітлити її всю неможливо. Нас цікавить, насамперед, хто, коли, як і з якою метою провів грандіозні роботи зі спорудження майданів і майдановидних споруд.

В. О. Городцов перший із дослідників науково довів, що майдани – це зруйновані насипи стародавніх курганів [12,

с. 33-39]. Але відносно способів їх утворення аргументи В. О. Городцова далеко не переконливі, що неодноразово відзначалося в літературі [5, с. 54-55; 25, с. 81-82; 30; 39, с. 1-2]. На наш погляд, О. А. Спіцин у цьому питанні стояв на твердішому ґрунті. Та, на жаль, деякі його вірні положення були недосить аргументовані, тому селітрова теорія не знайшла прихильників серед сучасних О. А. Спіцину дослідників [14, с. 17; 25, с. 81-82]. Але вона заслуговує на увагу. І ось чому.

Виробництво селітри у широких масштабах починалося в Росії з кінця XVI ст. Вживалася вона для виробництва якісних сортів кришталю, скла, селітряної кислоти, для соління м'яса, в медицині і т. д. Але головним чином її використовували для виготовлення пороху [8, с. 1]. Поклади самородної селітри зустрічалися у багатьох місцях, але основну частину її давала Україна [16, с. 86]. Так, С. Г. Гмелін у 1771 р. повідомляв, що земля України наповнена селітрою [10, с. 305]. «Селітри найбільше роблять на Україні», – вторив йому А. Щекатов [49, с. 349]. У XVIII ст. селітрові заводи були майже у всіх повітах Полтавщини [37, с. 28]. Слобожанщина теж не відставала щодо цього [38, с. 268-272]. Попит на селітру був дуже великий, адже у XVII – XVIII ст. Росія вела часті війни, які потребували багато пороху.

Існували різні способи приготування селітри. Г. Лаксман в настанові селітроварам наводив шість з них, найбільш поширених в Європі. Найменших витрат вимагала заготовка селітряних куп або буртів на відкритому повітрі. Такий спосіб існував в Україні з давніх часів [33, с. 252-258]. Для цієї мети часто використовували землю курганів і валів городищ [24, с. XVI]. Про це свідчать десятки і сотні писемних документів XVII–XVIII ст. Деякі з них наводять О. А. Спіцин [39, с. 2-4], О. С. Федоровський [43, с. 83-85], А. Г. Слюсарський [38, с. 268-272]. В результаті варіння селітри було пошкоджено або знищено багато цінних археологічних пам'яток.

Наприкінці XIX ст., хоча Росія вже не один десяток років ввозила ост-індську і чилійську селітру, її все ще не

вистачало. Треба було шукати поклади самородної селітри. Такі родовища виявилися на місцях стародавніх поселень і курганів у Середній Азії – Геок-Тепе, Багир, Анау й ін. Один кубометр ґрунту з цих пам'яток вміщував 27 кг селітри. Тільки відсутність палива не дозволила організувати там селітрове виробництво [27, с. 34-48]. Таким чином, кургани і городища містили поклади селітри. Але чи мало це відношення до майданів? Почнемо з основних аргументів, спрямованих проти селітрової теорії.

І. І. Фундуклей [44, с. 84], К. М. Мельник-Антонович [25, с. 82] вважали, що розташування майданів на найвищих місцях, далеко від води утруднювало варіння селітри. Тим більше, якщо майдани знаходилися у безлісих місцях, далеко від сучасних поселень.

Вивчення топографії розташування майданів показує, що багато з них розміщені поблизу низин, боліт і луків, а часто – навіть поруч з рікою [20, с. 423-424; 25, с. 88]. Що ж до майданів, розташованих на високих місцях, то в одній з настанов селітроварам автор радив вибирати високі місця, де більший доступ повітря [24, с. 13]. Ліси тоді були скрізь, навіть у долинах степових рік [6, с. 12-13]. Селітрове і поташне виробництво у значній мірі сприяло їх знищенню. Крім того, дрова могли привозити здалеку, як вапно, попіл, поташ, якщо їх не було поруч [15, с. 65]. До середини XVII ст. селітрові варниці влаштовувалися біля курганів і валів у безлюдних місцях, виступаючи тимчасовими станами. Після закінчення сезону найбільш цінне обладнання перевозили до двору господарств [38, с. 280-281].

В. С. Данилевич вважав, що майдани з симетрично розташованими крилами не могли виникнути у процесі селітрового виробництва, бо тоді треба було б визнати, що селітровари спеціально вкладали землю оригінальним способом [14, с. 17]. При уважному вивченні розташування бічних насипів можна побачити, що симетрія багатьох майданів дуже гіпотетична [43, с. 75]. У той же час немало майданів, особливо простих, мають, більш-менш симетричні крила. Це аж ніяк не шкодить селітряній теорії. Ми

вважаємо, що бічні насипи майданів — це ті ж самі бурти із землі курганів. Часто бурти знаходилися прямо біля курганів, тоді виникав майдан з крилами. В іншому випадку землю вибирали з кургану і перевозили інше місце, яке було зручнішим для селітроварні. На місці залишався кільцевий вал і заглибина, тобто майдан без крил. Тут може виникнути чимало заперечень, тому нижче постаремося відтворити реконструкцію майдану.

Гарсиванов, досвідчений селітровар, власник багатьох селітрових заводів в Україні, пропонував: «Здатну для селітри землю вишукувати треба: ... 3) в насипних старовинних могилах і валах, які з чорної землі складені, дерном викладені і які більше 50 років існують» [24, с. XVIII-XIX]. Після обов'язкової проби землю «накладають на вози, беручи до самої вологої нерушеної землі, вивозять у призначене для заводу місце і складають у могилу чи бурт ... шириною в два, довжиною в дев'ять триаршинних сажнів, а висотою в п'ять аршин, але у вигляді похилої площини» [24, с. XIX]. Брати з насипу землю Гарсиванов рекомендував способом заглиблення у напрямку до вершини. Потім, залишаючи центральну частину, слід повернути вправо і вліво, від входу, йдучи по колу. Робітники-землекопи таким чином з'єднувалися і брали землю з вершини кургану. Для цього не треба було великих зусиль, щоб спихати землю вниз, її підбирали інші робітники [39, с. 7]. Так поступово утворювалася кільцева впадина, оточена валом такої ж форми. Це — загальне правило. У конкретних же випадках зустрічалися різні відхилення, залежно від обставин. Інколи залишали не до кінця вибраний центр кургану, в одному місці або в кількох (рис. 1: 2, 3). Бувало, що залишали ґрунт біля кільцевого валу, і тоді центральна впадина мала підковоподібну форму (рис. 1: 4).

На наш погляд, кількість входів і відповідних їм бічних насипів залежала від величини кургану. Якщо траплявся особливо великий курган, то для прискорення роботи землю вибирали з двох-трьох і більше боків. У такому випадку робітники не заважали один одному. Крім того,

селітру можна було варити в кількох казанах. Звичайно, цей спосіб не був універсальним. Все залежало від досвіду і можливостей селітровара.

Може виникнути питання, для чого залишали кільцевий вал? На наш погляд, тут може бути кілька пояснень. Якщо забирали весь ґрунт з кургану, то на його місці залишалася тільки впадина. У тих же випадках, коли кільцевий вал зберігся, ми маємо майдан. О. А. Спіцин вважав, що вал залишали на випадок штучного виготовлення селітри із перегною [39, с. 8]. Але всі майдани, які збереглися, мають кільцевий вал. І пояснюється це іншими причинами. Справа в тому, що селітра «боїться» дощів і сонця [24, с. 7, 11-12]. Тому на схилах курганних насипів вміст її дуже малий. Ось чому селітровари й залишали кільцевий вал. До того ж, це давало ще ряд переваг. По-перше, під час дощів самородна селітра, яка все-таки була, хоча і в невеликій кількості, на зовнішніх схилах кільцевого валу, змивалася водою і потрапляла до рову, де осідала. Внаслідок чого земля біля підніжжя кільцевого валу мала підвищений вміст селітри. П. Медер радив збирати цю землю, щоб додавати її до вилуженого ґрунту [24, с. 7]. По-друге, селітра концентрувалася також у центральній заглибині майдану. Під час розкопок такої впадини біля с. Герасимівки М. О. Макаренко знайшов шар чорної землі товщиною 70-100 см, де зустрічалися уламки пізнього посуду і скла [22, с. 146]. Приблизно така ж картина відкрилася при розкопках О. О. Бобринським двох майданів у Київській губ. [5, с. 53].

Розглянемо бічні насипи або крила майданів. Вони бувають найрізноманітніших форм [25, с. 89-91; 39, с. 9]. Жодна теорія не може пояснити наявність і різноманітність форм, розмірів, кількість бічних насипів. Навіть селітрова теорія О. А. Спіцина наштовхується на ряд перешкод. Якщо прийняти його аргументи, залишиться ряд нерозв'язаних питань [39, с. 6-7]. Тут доводиться звернутися до настанови П. Медера. Він радить селітроварам перед тим, як складати землю в бурти (а бічні насипи, як ми

зазначали вище, не що інше, як бурти), на їх місце треба завезти кілька возів глини і добре втрамбувати її, щоб під час поливання селітрових насипів вода не просочувалася в землю разом із селітрою [24, с. 14]. Таку тверду глину знаходив Д. Шеппінг, розкопуючи бічні вали Гвоздівських майданів [46, с. 63]. Цю обставину невірно зрозумів О. А. Спіцин.

На підготовленому глиняному майданчику ґрунт з кургану складали у витягнуті бурти. Величина і кількість буртів залежали від можливостей селітровара (вилужена земля могла бути використана не менше, ніж через два роки) [24, с. 43]. Відразу можна було розпочинати варіння селітри, але її вихід у цьому випадку був би невеликий. Тому бурти стояли кілька років. За літо їх поливали разів три-чотири, перелопачували землю. Для того, щоб повітря проникало на більшу глибину, додавали різні домішки: крупнозернистий пісок, деревне вугілля, шлак та ін. Після того, як земля збагачувалася селітрою, її починали виварювати. Але спершу в чанах, розташованих між крилами майдану, ґрунт вилужували, будували піч для казана, в якому потім випарювався селітровий луг і т. д. Біля деяких майданів процес варіння селітри тривав протягом кількох років. Один раз вилужену землю переносили на призначене місце, додавали сухого свіжого ґрунту, змішували з попелом, вапном, стеблинами різних рослин і складали новий бурт. Через два роки така купа давала селітри більше, ніж до цього. Так поступово об'єм кожного бурта збільшувався. Навіть при поверхневому огляді деяких складних майданів з багатьма бічними валами кидається у вічі, що в останніх землі набагато більше, ніж її знаходилося в насипу кургану. Цю обставину відмітив ще В. Г. Ляскоронський, доказуючи цим, що ґрунт бокових крил не міг бути взятий із насипу кургану [20, с. 430-431]. О. С. Федоровський, захищаючи селітрову теорію, суперечив В. Г. Ляскоронському, він уважав, що об'єм ґрунту в крилах дорівнює об'єму землі, вийнятої з кургану [43, с. 74]. О. С. Федо-

ровський не врахував землю, привезену з іншого місця і різні необхідні домішки.

Після кількох виварювань ґрунт уже був неспроможний давати селітру. Тому його не складали у правильні бурти, а просто висипали. Дуже часто навіть складена у видовжені купи земля була настільки вилужена, що її не використовували. Про багаточисленні бурти і вали, залишені через це, пишуть В. Севергін [36, с. 184], а пізніше І. Кретович [16, с. 89]. У такому випадку, чи не є майдани як з симетричними, так і з асиметричними крилами покинутими буртами?

Цифра 1500 нас не повинна дивувати, бо для такої великої території, де варили селітру понад 200 років у значних масштабах, це зовсім небагато і не виходить за рамки реального. Критики теорії О. А. Спіцина заявляли, що склад ґрунту, а також відсутність куп попелу і вугілля в крилах майданів суперечать селітровій теорії походження майданів [14, с. 17; 25, с. 82]. Але це не так. Відмінності у структурі насипів можуть свідчити про різну технологію селітроварів, а також вказувати на те, що одні вали були використані до кінця, а до інших – не дійшла черга. Звичайно, у крилах майданів переважає чорнозем, змішаний з глиною. З домішок характерні попіл, вапно, крейда, деревне вугілля, крупні зерна річкового гравію, шлаки. Зустрічаються також кістки людей, тварин, фрагменти кераміки й інші знахідки [3, с. 60; 13, с. 261; 20, с. 429; 46, с. 65]. Під час розкопок крила майдану біля с. Покровського В. Є. Данилевич відзначав прошарок попелу від 1 до 4 см [14, с. 28]. Огляд зачистки одного з бокових валів майдану неподалік р. Орелі (с. Канави) підтверджує наші висновки (рис. 1: 5).

І. І. Фундуклей зазначав, що під час розкопок майданів завжди в одному місці – заглибині поміж крилами напроти виходу з кільцевої впадини – знаходили рештки печей з обпаленої глини, вкриті склоподібною масою. Навколо заглибин зустрічалися вугілля і попіл. Такі печі знаходилися майже біля кожного майдану [44, с. 5, 16, 25, 29, 35]. Майданчики чи ями з обпаленої міцної глини зустрічали-

ся у різнотипних майданах і про них пишуть чимало дослідників [19, с. 51; 20, с. 77-78; 46, с. 63]. Це значить, що тут колись була піч або горно з казаном, де випарювали селітровий розчин. У деяких випадках поряд могли бути печі для кальцинації поташу, бо він був необхідним матеріалом для очищення селітри [24, с. 137; 36, с. 135]. Іноді печі обох виробництв не відрізнялися зовсім, хоча слугували для різної мети [24, с. 137]. Вважаємо, що саме таку піч розкопав у 1894 р. О. І. Макаревич на майдані поблизу с. Стовбовахи колишнього Кременчуцького повіту [17, с. 134; 28, с. 24-25; 39, рис. 9].

Перейдемо до розгляду майдановидних споруд. Найбільш видатною пам'яткою цього типу є Скоробір. Ще у ХІХ ст. ця споруда дивувала дослідників своїми величезними розмірами і незрозумілістю [18, с. 179; 25, с. 85; 28, с. 128]. Майдановидні споруди Скоробору (а їх дві – Малий і Великий Скоробори) розташовані поруч з курганным могильником, який налічував колись близько тисячі насипів [47, арк. 23]. Тут же, безпосередньо поряд із Скоробором, ще на початку ХХ ст. було 8 майданів з крилами, а на невеликій відстані знаходилося ще 12 майданів [11, рис. 97; 29, с. 196]. Три-чотири кілометри на захід – в ур. Палажчині Могили неподалік колишнього хут. Воїнового – також існують рештки споруди, що нагадує Скоробір, але значно менші за розмірами [1, с. 75; 28, с. 127-128]. Крім того, у валах Західного Більського городища, яке розташоване неподалік Скоробору, збереглося чимало майдановидних споруд [11, с. 100-102; 48, арк. 33]. Така велика кількість і різноманітність майданів та майдановидних споруд в районі Більського городища не є випадковістю. Польські джерела свідчать, що у 1613 р. поляки розкопували могилу Скоробір і робили в ній селітру [51, s. 182, 187]. Селітрове виробництво тут існувало не одне десятиріччя. Ця місцевість входила до спеціально виділеної «селітрової держави» [26, с. 101; 31, с. 71]. Навіть після звільнення Лівобережжя від поляків у районі с. Більська ще довго варили селітру [41, с. 159; 45, с. 644-650].

Деякі найбільші кургани були знищені, а замість них залишилися хаотичні нагромадження вивареної землі. Нам здається, що майдановидні споруди Скоробору і «бурти», оглянуті Б. А. Шрамком біля с. Мартової Харківської області [2, арк. 4], – явища одного порядку. Тим більше, що тут також наявні два майдани [2, арк. 4]. До того ж, відомо, що в цьому селі у XVIII ст. виробляли селітру [38, с. 272]. Такі «бурти» і поруч з ними різноманітні майдани спостерігав М. Я. Рудинський вздовж правого берега Коломака на Полтавщині [34, с. 130-131].

До майдановидних споруд треба віднести і так звані «кугуми», які зустрічаються у нижній течії р. Супою. В свій час М. О. Максимович відносив їх до числа городищ, які слугували жертовними майданами [23, с. 764-765]. Найбільший «кугум», розташований неподалік с. Яненкових Пологів на Переяславщині, В. Г. Ляскоронський порівнює із Скоробором [19, с. 12]. Схожість ця не випадкова, бо О. Яблонівський засвідчував, що 1604 р. на Нижньому Супої поляки варили селітру [51, с. 305].

Таким чином, «майдани» і «майдановидні споруди» виникли з курганів в результаті діяльності селітроварів XVII–XVIII ст. Але було б помилкою ототожнювати з майданами, а значить, і пов'язувати з селітроварінням усі незрозумілі земляні споруди.

Ключові слова: майдани, майданоподібні споруди, селітроваріння, Лівобережна Україна, «кугуми», Скоробір.

Джерела та література

1. Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету / Мін-во вищ. і середн. спец. освіти УРСР; ХДУ; [ред. кол. : В. І. Астахов, С. М. Королівський, Б. К. Мигаль та ін.]. – Харків : Вид-во ХДУ, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 65-76.
2. Березовец Д. Т. Отчет Северо-Донецкой экспедиции 1956 г. / Березовец Д. Т., Шрамко Б. А. / Ин-т археол. АН УССР; ХГУ // НА ІА НАН України. – Ф.е. – 1956/19. – 177 арк., 120 табл.

3. **Бобринской А. А.** Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринской. – СПб., 1887. – Т. I. – 170 с.
4. **Бобринской А. А.** Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы / А. А. Бобринской. – СПб., 1894. – Т. II. – 225 с.
5. **Бобринской А. А.** Исследования в Чигиринском уезде Киевской губернии, в 1907 г. / А. А. Бобринской // ИАК. – СПб., 1910. – № 35. – С. 48-60.
6. **Боплан Г.** Описание Украины. – СПб., 1832. – 179 с.
7. **Бублиев Н.** Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде / Н. Бублиев // ЗООИД. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 825-828.
8. **Вебер В.** Селитра в России / В. Вебер // Естественно-производительные силы России. – Пг., 1920. – Т. IV. – Вып. 34. – Отд. оттиск. – 20 с.
9. **Воронец Д.** Заметка о городищах-майданах / Д. Воронец // По морю и по суше : Лит. прилож. – Одесса, 1895. – № 2. – С. 73-86.
10. **Гмелин С. Г.** Путешествие по России для исследования трех царств природы / С. Гмелин. – СПб.: тип. Импер. Акад. наук, 1777. – Ч. II: Путешествие от Черкаска до Астрахани и пребывание в сем городе: с начала августа 1769 по 5 июня 1770 года. – 361 с., 38 л. ил., план.
11. **Городцов В. А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. / В. А. Городцов // Тр. XIV АС / МАО. – М., 1911. – Т. III. – С. 93-161.
12. **Городцов В. А.** Майданы / В. А. Городцов // Древности : Тр. МАО. – М., 1904. – Т. XX. – Вып. II. – С. 29-39.
13. **Городцов В. А.** Результаты археологических исследований в Бахмутском у. Екатеринославской губ., 1903 г. / В. А. Городцов // Тр. XIII АС / МАО. – М., 1907. – Т. I. – С. 211-285.
14. **Данилевич В. С.** Раскопки курганов около хут. Покровского Валковского уезда // Труды Московского Подготовительного Комитета XIV АС / МАО. – М., 1908. – Вып. II. – С. 1-18.
15. Журнал мануфактур и торговли. – СПб., 1829. – С. 65.
16. **Кретович И.** О состоянии селитренного промысла в России / И. Кретович // Труды Общества для содействия русской торговли и промышленности. – СПб., 1873. – Кн. 3. – С. 85-90.
17. **Лукиянов П. М.** История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX в. : В 6-ти т. / П. М. Лукиянов; АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1948-1949. – Т. 2. – 1949. – 731 с.
18. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIII АС / МАО. – М., 1907. – Т. I. – С. 158-198.

19. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIV АС / МАО. – М., 1911. – Т. III. – С. 1-82.
20. **Ляскоронский В. Г.** К вопросу о курганах – городищах – майданах / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIII АС / МАО. – М., 1907. – Т. I. – С. 419-434.
21. **Мазараки С. А.** Майданы Роменского уезда / С. А. Мазараки // Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т. III. – С. 212-213.
22. **Макаренко Н. Е.** Отчет об археологических исследованиях 1905 г. / Н. Е. Макаренко // ИАК. – СПб., 1906. – Вып. 19. – С. 117-156.
23. **Максимович М. А.** Собрание сочинений / М. А. Максимович. – К., 1876. – Т. I. – 816 с.
24. **Медер П.** Наставление российским селитроварщикам / П. Медер. – СПб., 1811. – XXI, 158 с.
25. **Мельник-Антонович К.** Майданови городища на Україні / К. Мельник-Антонович // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. III. – С. 81-91.
26. **Николайчик Ф. Д.** Начало и рост полтавских владений князей Вишневецких по данным Литовской метрики / Ф. Д. Николайчик // Тр. XI АС / МАО. – М., 1902. – Т. II. – С. 97 – 104.
27. **Новаковский М.** О селитряных месторождениях Закаспийского края / М. Новаковский // Горный журнал. – СПб., 1889. – Т. IV. – С. 34-48.
28. ОАК за 1895 г. – СПб., 1897. – 160 с.
29. **Падалка Л. В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. / Л. В. Падалка // Тр. ПУАК. – Вып. I: ПУАК; [под ред. Василенка В. И., Падалки Л. В., Павловского И. Ф.]. – Полтава : тип. Дохмана И. А., 1905. – С. 153 – 214, 12 планов.
30. **Падалка Л. В.** К вопросу о древних земляных сооружениях в южно-русских степях / Л. В. Падалка // Русские ведомости. – М., 1904. – № 26.
31. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава : тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.
32. **Подберезский А.** О курганах обрядовых в Южной России / А. Подберезский // ЗООИД. – Одесса, 1868. – Т. VII. – С. 265-269.
33. Рассуждение Г. Лаксмана о селитре // Труды Вольного Экономического общества. – СПб., 1798. – Т. III (LII). – С. 252-258.
34. **Рудинський М.** Кантамирівські могили римської доби / М. Рудинський // Записки ВУАК / ВУАН. – К., 1930. – Т. I. – С. 127-158.

35. **Савелов Л. М.** Коротоякский уезд Воронежской губ. в археологическом отношении / Л. М. Савелов // Тр. XII АС. – М., 1905. – Т. I. – С. 163-167, карта.
36. **Севергин В.** Ответ на задачу о сочинении полного и ясного наставления, как добывать селитру скорейшим и легчайшим образом / В. Севергин // Труды Вольного Экономического общества. – СПб., 1812. – Т. XIV. – С. 181-184.
37. **Слабченко М.** Два топографічні описи Полтавщини і Харківщини / М. Слабченко // Окрема відбитка. – Х., [б. р.]. – 36 с.
38. **Слюсарский А. Г.** Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII – XVIII веках / А. Г. Слюсарский. – Х. : Харьков. кн. изд-во, 1964. – 458 с.
39. **Спицын А. А.** Майданы // Записки Отделения русской и славянской археологии Российского археологического общества / [ред. С. Ф. Платонов]. – СПб., 1906. – Т. VIII. – Вып. I. – С. 1-28.
40. **Срезневский И.** О городищах в землях славянских, преимущественно западных / И. Срезневский // ЗООИД. – Одесса, 1850. – Т. II. – Отд. II. – С. 328-339.
41. **Стороженко Н. С.** История составления описания Черниговского наместничества Шафонского / Н. С. Стороженко // Университетские известия. – СПб., 1896. – № 10. – С. 156-162.
42. **Суханов Г. Г.** Городища Старобельского уезда / Г. Г. Суханов // Известия Археологического Общества. – СПб., 1859. – Т. I. – С. 157-159.
43. **Федоровский О.** Майдани Харківщини та майданові теорії / О. Федоровский // Записки ВУАК / ВУАН. – К., 1930. – Т. I. – С. 61-90.
44. **Фундуклей И.** Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1884. – 124 с.
45. **Шафонский А.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Соч. Действ. Стат. Советником и Кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / А. Шафонский. – Издал М. Судиенко. – К. : в Университетской тип., 1851. – 672, XXII с.
46. **Шеппинг Д.** Известие о раскопке двух майданов / Д. Шеппинг // Археологический вестник. – СПб., 1869. – № 1. – С. 61-63.
47. **Шрамко Б. А.** Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1965 г. / Шрамко Б. А.; Харьк. ГУ // НА ІА НАН України. – Ф.е. – 1965/27. – 35 арк., 40 табл.
48. **Шрамко Б. А.** Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 г. / Шрамко Б. А.; ХГУ // НА ІА НАН України. – Ф.е. – 1966/66. – 60 арк., 39 табл.

49. **Щекатов А.** Словарь географический Российского государства / А. Щекатов. – М., 1807. – Т. V. – С. 349.
50. **Grabowski M.** Ukraina dawna terazniejsza / M. Grabowski. – K. : nakladem i drukiem Teofila Glücksberga księgarda i Typografa, 1850. – 176, XVIII s.
51. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów – Braclaw / Dział II-gi opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – T. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

В. П. Андриенко

Майданы и майданообразные сооружения Украины

Резюме

Приводится текст одной из первых в современной украинской историографии специальных научных статей, посвященных археологическому изучению майданов. Подготовленная к печати в конце 1960-х гг. и изданная в малотиражном научном сборнике, работа стала историографической и терминологической основой в исследовании памятников селитроварения. Статья и сегодня остается актуальной и востребованной учёными.

Ключевые слова: майданы, майданообразные сооружения, селитроварение, Левобережная Украина, «кугумы», Скоробор.

V. P. Andriyenko

Maidans and Maidan-form Facilities in Ukraine

Summary

Presented the text of one of the first in modern Ukrainian historiography of special scientific articles devoted to the archaeological study of maidans. Prepared for publication in early 1970th and published in low-circulation scientific collection, the work has become a historiographical and terminological basis for the study of monuments of saltpeter trade. The work still remains relevant and useful by scientists.

Keywords: fields, field-form facilities, saltpeter trade, Left-bank Ukraine, «kugums», Skorobir.

До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.)

У роботі розглядається найдавніший етап розвитку селітроварницького промислу на території Лівобережного Подніпров'я. На основі аналізу джерел висвітлюються історичні події, визначаються способи та місця видобутку селітри, результатом чого є висновок про належність більшості курганів-майданів саме до часу першої половини XVII ст.

За майже трьохсотлітньою історією свого розвитку селітроварний промисел зазнав цілої низки змін з точки зору того, що було його основною сировинною базою, які території ним охоплювалися та якими способами здійснювалося виробництво. Якщо для періоду XVIII–XIX ст. свідчень з історії селітроваріння, в принципі, доволі багато, то для часу його зародження такої позитивної тенденції не спостерігається. Хоча саме в цей час відбуваються процеси, що, як здається, стали наслідком руйнування величезної кількості насипів стародавніх курганів епох енеоліту – раннього залізного віку.

Основною джерельною базою вивчення цього питання є документи з польських джерел [1; 2; 7], адже більша частина території Лівобережжя входила до складу Речі Посполитої. Доповнюють цю інформацію й дані московських архівів [3].

З робіт численної когорти дослідників історичних перипетій у селітроварній галузі можна виділити низку праць, що цілком чи до певної міри присвячені саме її розвитку на перших етапах. Для вивчення поставленого питання послугують дослідження, де аналізується розвиток селітроваріння на сусідніх територіях, як-то Сло-

божанщина та Сіверщина [6; 8; 12; 14; 15], де окреслюються певні події на Лівобережжі. Виробництво ж селітри саме у Подніпров'ї вивчалоя у меншій мірі, більш побіжно чи в контексті дослідження окремих територій [9; 4; 13 та ін.], причиною чого була менша кількість джерел з цього питання.

Як свідчать історичні документи, перші факти розробки стародавніх курганів для виробництва селітри на Лівобережжі фіксуються від самого початку XVII ст. У 1604 р. згадується справа про наїзд кн. Острозькими (останні пізніше фігурують як відкупники місцевих «добр») на Піщанські ґрунти над Супоєм у Переяславщині, у т.ч. – на могилу «Кówгайса». Здобиччю з майдану Олександра Олекшиця стала селітра в діжках, воли, коні, що були переправлені до Переяслава [2, s. 466]. Відомі й суперечки 1618 р. київського піддячого Лавріна Ложки з переяславським жидом Шльоною Юзефовичем за розробку («випалення») могил на селітру в ґрунтах Сотниковських (чи Сошниковських), у його спадкових землях [2, s. 206, 223].

На теренах польсько-литовського Лівобережжя у межах сучасної Полтавщини першу згадку знаходимо під 1613 р. Цим роком датовані дві справи захоплення магнатами Вишневецькими земель Федора та Юрія Проскур-Суцанських та Андрія Корницького (Криницького) по Глинщині над Ворсклою. Зокрема, нас цікавлять згадки про «розкопання і селітри з неї роблення» могили (чи як звучить в іншому документі – «гори», що вказує на дуже значні розміри цього кургану) Скоробір [2, s. 181-182, 187]. Згадується ця могила ще раз, як прив'язка до пустині Ворскла, але без вказівки на селітроваріння, в 1618 р. [2, s. 252]. Ще одна справа про відібрання ґрунтів у Ворсклі, Глинщині і «зроблення» Скоробора на селітру, вже між Проскурами та Галшкою Вишневецькою, відома під 1622 р. [2, s. 623]. Але як здається, це не свідчення продовження розробки цього кургану упродовж щонайменше 9 років, а відгомін тієї, ще не вирішеної до кінця, справи 1613 р.

Здогадно, першопочатки розробок ґрунту могил на селітру на цих прикордонних теренах польсько-литовсько-

го Лівобережжя можна віднести до дещо ранішого часу, адже наведенні свідчення відображають події вже на східному її рубежі. Та й збереглися вони більшою мірою через те, що селітроварництво Вишневецькими здійснювалося на чужих землях [16].

Якщо порівняти документи з історії селітроваріння на Правобережній Україні, можемо стверджувати, що, незважаючи на більш раніше в часі заселення останньої території, ділянка Лівобережжя майже одночасно була включена до зони розвою цього промислу. Так, Адамом Ганським і п. Підгородецькими у 1602 р. був висунутий позов на 6000 злотих за захоплення їх ґрунтів Йоахимом Корецьким, а «особливо за зроблення селітри з могили Сорока» неподалік Кальника [2, с. 421]. Серед книг Брацлавського воєводства є документ 1622 р., в якому вимагалось з корсунських євреїв доволі значне грошове стягнення (10 000 злотих) за «зроблення» на селітру могили Космічі та «випалення» пустині Козлової в Київському воєводстві [2, с. 625]. Під 2 серпням 1624 р. знаходимо баніцію жиду фастівецькому Беняміновичу на «перероблення» могили Мисакуна на Фастівських ґрунтах [2, с. 352]. Також з вищенаведеної групи документів впливає, що власники малозалюднених земель під час їх незаконного захоплення сторонніми особами чи не найголовнішу шкоду вбачали у розробці на селітру курганів на цих територіях.

Розвій селітроварництва, багатство Лівобережжя на вказану сировину та бажання польської королівської влади тримати це виробництво у своїх руках спонукало до того, що на теренах новоствореного Переяславського староства у Лівобережжі була сформована окрема своєрідна «Адміністрація», що включала території з селітряними промислами. Відносно часу її заснування в історичній літературі найчастіше зустрічається дата 1621 р., за найвідомішим привілеєм Б. Обалковського. Але судячи з одного документу, ще за свого життя Януш Острозький, каштелян краківський і староста черкаський, тримав усі ці «добра» по всьому старостві за «кварту» (відкуп за 1/4 частину від прибутку). А після його смерті (1620 р.) ці «добра» від ста-

роства Черкаського були відлучені й передані в управління адміністрації Якова Чернишевського [7, с. 127].

Останній, як бачимо, керував ними недовго і помер цього ж року [7, с. 123]. За люстрацією 1620 р. «Добр селітряних власником, секретарем» вже називається Бартоломей Обалковський. Він мав під своєю юрисдикцією містечка Березань, Биків, Яблонів і Миргород, та, безперечно, ще цілий ряд дрібніших, які не потрапили до реєстру через те, що знаходилися під особливим управлінням. Саме тому до укладачів люстрації представники Обалковського не були надіслані, й більшість інформації залишилася неврахованою [1, s. 133]. З судових справ із Вишневецькими дізнаємося, що чи не найбільша кількість «майданів роблення селітр» на 1621-1623 рр. була по «обом берегам рр. Хорола та Псла», біля Миргорода та х. Хомутця, по р. Оржиці поблизу містечка Яблонів із х. Золотухи та Остапов [7, с. 132, 137].

За відомою королівською грамотою 21 серпня 1621 р. Б. Обалковському підтверджувалися права на управління усіма казенними в Україні селітряними промислами і чотирма вищеназваними новозаснованими містечками. Безперечно, цей документ лише підтверджував права вже існуючої адміністрації, не вказуючи на її заснування, як вважалося багатьма дослідниками раніше. Тим паче, що в цьому ж джерелі зазначається, що Б. Обалковський має робити свою справу так же, як перед тим її вів його попередник, Ян (чи Яков) Чернишевський. Б. Обалковському дозволялося знаходити і варити селітру «у всій землі Київській, і по всій тамошній Україні, в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, коло Муравських шляхів татарських і коло рр. Псла, Ворскли, Орелі і по всіх диких полях, де б лише знайшлися здатні до роблення салетри городища, могили й інші місця» [7, с. 129-130].

Іншим помітним «гравцем» у цій галузі був рід Вишневецьких, як найбільших землевласників Лівобережжя на 1620-ті рр. Кн. К. К. Вишневецький у 1620 р., певно, – відразу ж після смерті Я. Острозького чи Я. Чернишевського, користуючись юридичними недоліками його земельного

привілею, захоплює «салетри біля рр. Хорола, Псла, Груні Великої [прав. прит. Псла, в м. Гадяч, – *авт.*], Груні Черкаської [лів. прит. р. Псел], Груні Ташанської і Груні Сухої [притоки р. Груні Черкеської], і теж біля городища Більського, і біля рр. Ворскли, Орелі, Мерчика, Орчика, Говтви і Сули, на полях Путивльських, Білгородських, по шляхам Муравським і по іншим диковинам» [7, с. 139; 9, с. 71].

Окрім «салетр» захоплені були численні містечка округи. Після цього, незважаючи на рішення суду та численні розборки, магнат повернув до селітряної адміністрації Обалковського лише найбільші міста – Яблонів [Яблуневе] і Миргород [7, с. 121 і далі]. Певно, значна кількість «салетр» залишилася в руках Вишневецьких, де, безперечно, продовжувалося виробництво.

Люстрація 1636 р. свідчить про значне зростання кількості осад на місцях «Адміністрації добр селітряних», щоправда, ці осад не називаються [1, с. ХСІ-ХСІІ]. Вона фіксує її в Переяславському старостві під керівництвом калуського, хмельницького і переяславського старости Лукаша Жолкевського. В її складі серед нових називаються «держави» Полтава, Жигмонтів, Краснопіл, Крукпіл і село Чумгак. Окрім того, певно, ще з минулого разу багато з таких населених пунктів не були названі. Сюди ж входив і цілий Гадячський ключ [1, с. 214, 215].

Особливість оподаткування таких земель полягала в тому, що за цим королівським привілеєм податки збиралися лише з винокурень та пасік, тоді як селітряні майдани були винятково державними монополіями. В маніфестації переяславських єзуїтів Л. Жолкевський, поряд з іншими посадами, названий і старостою миргородським, в іншому документі – фігурує як «тримач селітр українських» [1, с. 220]. З люстрації 1636 р. також дізнаємося, що адміністратором «селітряних добр» між Б. Обалковським і Л. Жолкевським певний час був якийсь Ян Бялоблоцький [1, с. 221].

Таким чином, офіційна дата започаткування «адміністрації селітряних добр» може бути відсунута на час не пізніше 1620 р., хоча фактично існування розвинутого

селітряного промислу на Лівобережжі відзначається значно раніше. Окрім того, те що землі «Адміністрації» належали до прямої юрисдикції короля, майже не підлягаючи люстраціям та описам (а, отже, й фіксації), саме і спричинило малу кількість згадок у джерелах про селітроварний промисел на цих теренах.

Великі масштаби видобування селітри у польсько-литовських землях на Лівобережжі спричинили той факт, що промисловцям ставало затісно на цій території. З сер. 1620-х рр., а особливо – в 1630-х рр. спостерігається інтенсивне освоєння «селітряних курганів» литвинами на землях, що де-юре належали Московському царству, але не мали постійного населення. Останні були привабливими для нелегального селітроваріння. Зважаючи на неодноразове висвітлення цього питання у публікаціях, відішлемо читача до їх змісту [6, с. 359-362; 12, с. 267-284; 15 та ін.].

Цікавим виглядає документ про суперечку коронного хорунжого Олександра Конєцпольського з тим же Я. Вишневецьким про захоплення останнім земель першого по річкам Хоролу та Оржиці, де звучить, що ці території здавна належали до селітряної адміністрації і на них раніше (!, тобто, до вказаного часу) вироблялася селітра [7, с. 179]. Отже, можна припустити, що більша частина курганних «салетр» припиняє своє існування вже на сер. XVII ст. І головною причиною цьому було, здогадно, здебільшого вичерпання основної ресурсної бази (найбільших «селітровмісних» курганів), ніж початок Визвольної війни 1648-1657 рр.

Для першої половини XVII ст., крім розробки курганів, на вказаній території маємо нечасті свідчення про «виварення» на селітру валів та культурних нашарувань давніх городищ. Чи не вперше відомості про «розкопання валів» на городищах Лівобережжя зустрічаємо у двох документах 1622 р., де йдеться мова про скаргу Проскур на переяславських жидів за наїзди на Глинщину та городище Більсько [Більське] і розкопування валів [на обох вказаних фортецях-?]. У другому документі тут же згадуються селітроварники з Білої Церкви, Миргорода, Оржиці-? [Оґусе] та

Лубен [2 с. 624]. Останні, судячи зі своєї географії, частково могли входити до адміністрації «Селітряної держави».

Зростання інтенсивності виробництва на Більському городищі відбувається наступного, 1623 р.: в цей час тут було 15 майданних казанів, по 3-4 на майдан [6, с. 360]. Цікаво, що пізніше свідчень про селітряне виробництво на Більському городищі ми вже не маємо ні в польських, ні в московських джерелах. А, отже, можна припустити, що селітроваріння на цій території відбувалося надзвичайно інтенсивними темпами, і сліди цього промислу у вигляді обох Скороборів, Малого та Великого, цілої низки майданів та поруйнованих валів Західного укріплення — це результат приблизно 10-15-ти річного виварювання селітри на цій території.

Більш характерним використанням в якості сировини укріплень та культурних нашарувань городищ було для північніших територій, зокрема, в межах Московської держави, на Сіверщині та в Центральній Росії. Чи не найдавнішими свідченнями про «городищенський» спосіб селітроваріння на Сіверянщині є грамота Івана Грозного 1551 р. із заборонаю змушувати монахів Новгород-Сіверського Спаського монастиря робити ємчужне діло. Пізніше, 1619 р., маємо повідомлення про виварення селітри на посаді Новгород-Сіверського [6, с. 360]. Інші дані стосуються значно віддаленіших від Лівобережжя регіонів.

Все ж таки, застосування «городищенського» способу, тобто, виробництва селітри з нашарувань та укріплень давніх фортець, для Лівобережжя було більше винятком, а ніж правилом. Як приклад, маємо навіть свідчення невдалих спроб селітроваріння на інших городищах. Так, у серпні 1644 р. московська розвідка отримала дані про приїзд на Деханівське та Іванівське городища більше 30 осіб на чолі зі службниками Я. Вишневецького Себастьяном Маховським, Яном Свяцьким та якимсь німецьким капітаном [європейським селітряним майстром-?]. Путивльський воевода відправив на Деханське городище служилих людей, і, як тільки вони розташувалися на городищі, туди прибув службник Я. Вишневецького з Недригайлова. Він

пояснював, що приїздили вони на Деханське городище для з'ясування можливості заснування тут селітряної варниці, але воно для цього промислу виявилось непридатним [5, с. 56].

Як бачимо, зазначений вище спосіб не набув значного поширення на Лівобережжі у першій половині XVII ст. На запитання, чому такої «честі» удостоїлось саме Більське городище, а не якесь інше, відповідь, як здається, потрібно шукати в особливостях, які відрізняють пам'ятку від решток подібних укріплень. Так, сліди інтенсивного селітровоаріння віднайдені лише в межах Західного, частково – на ділянці Великого укріплень (біля селища в ур. Лісовий Кут) [11; 13, с. 64-65]. Тоді, як вали Східного та більшої частини Великого, зовсім не постраждали від цього промислу. Пояснення цієї причини через розподіл цих двох частин між різними державами (московською та польсько-литовською) [10, с. 67] не вбачається повною мірою беззаперечним, адже умовні кордони першої половини XVII ст. у жодному разі не стримували промисловців (як і бортників) [15]

Пояснення знаходимо лише у факті наявності на Західній цитаделі того, чого не було на Східній – зольників-попелищ. Останні також могли використовуватися як збагачений поташем («золою») ґрунт для вилужування, а, можливо, і як сировина [13, с. 65; 17, с. 52]. Вірогідно, лише цим можна пояснити відсутність слідів селітровоаріння на інших ділянках укріплень Східного та Великого Більського городищ, синхронних об'єктів фортифікації Посулля і Попсілля.

Більш привабливими у цьому відношенні для селітровоарів виглядали залишки фортифікаційних споруд давньоруських городищ. Зважаючи на те, що більшість з них будувалися з переважним використанням деревини (кліті, башти тощо), та зводилися з використанням ґрунту існуючих селищ, отже, містили значно більше органічних решток і, відповідно, давали більший вихід селітри, ніж давніші городища. Привабливішими для облаштування селітровоаріння були городища, покинуті не так давно, чи

взагалі ті, життя на яких не припинялося упродовж останніх 30-100 років. Саме тому для влаштування на них селітряних розробок підходили більш північніші регіони Сіверянщини і Московії.

Цікавими в цьому відношенні виглядають документи, що засвідчують надання переваги курганам перед городищами у плані сировинної бази селітроваріння. Так, староста Новгород-Сіверського наприкінці березня 1635 р. продав право євреям Мошкові та Давидові Юревим варити селітру на городищах Слухів, Вонуч, Бичина, Ярославець, Доманків та ін. територіях. А в квітні цього ж року Мошко вже варив селітру неподалік Путивля в Кишкиних Лозах на курганах [6, с. 361], певно, розуміючи з досвіду більшу перспективність селітроваріння саме з них.

Наочним також є один документ 1639 р., де курським селітряним майстром Феодосієм Малютіним перераховуються придатні для селітряного виробництва об'єкти: курган Вільний за Ворсколю до Мжі та інші кургани від Курська за 200 верст (!), де раніше варив Роман селітряник, і в Курську на посаді кургани малі [певно, давньоруський могильник-?], та поряд же дві Навозні гори [колишні посади-?], ще в самому Курську на посаді але тут варити дорого, бо ліс далеко [3, № 163, с. 106]. Як здається, вказаний «ресурсний перелік» поданий у порядку зменшення перспективності виробництва на тому чи іншому місці. Таким чином, незважаючи на наявність селітроносної землі у безпосередній близькості до Курська, все ж привабливішими для виробництва виглядали кургани степової зони, навіть зі врахуванням постійної небезпеки нападу з боку «воїнських людей» – татар чи «воровських черкас».

На закінчення можна навести наступне. Упродовж першої половини XVII ст. на території Лівобережного Подніпров'я (в межах колишньої Полтавської губернії) у складі Речі Посполитої селітроварний промисел, напевне, був найголовнішим напрямком економічної діяльності місцевого населення. Крім того, у цей же час, переважно «литовсько-черкаськими» вихідцями, до цього промислу залучаються землі з окраїн тодішнього Московського цар-

ства на Сіверщині та Слобожанщині. Саме до вказаного періоду відноситься абсолютна більшість згадок про селітряні розробки на цій території, тоді як інформація про курганні майдани виробництва в другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. хоч і містяться у джерелах, але в значно меншій кількості. А, зважаючи на те, що інформація про вказані землі, належні до відання «Адміністрації салетряних добр», майже не потрапляла до традиційних люстрацій, можна сміливо припускати значно більший розвій селітровоарництва на цій території, ніж той, про який сповіщають документи.

А тому більшість з тих археологічних об'єктів, що на сьогодні носять назву «майдани» й є рештками селітровоарних комплексів козацької доби, можна значною мірою датувати саме першою половиною XVII ст. Причому, темпи селітрянного виробництва того часу, як зазначають джерела, були надзвичайно інтенсивними. Розвиток «курганного майданного» способу виробництва цієї сировини пізніше відбувався по низхідній, а розробка селітри велася переважно на більш віддалених територіях (Поорілля, Присамар'я, передстепові райони Правобережжя тощо). Можливо, перспективні для селітрянної розробки кургани залишалися й на старих землях колишньої «Адміністрації» у Посуллі, Попсіллі тощо, але основна, «найперспективніша» частина стародавніх могил вже була на цей час розроблена.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, нова доба, майдан, селітра, селітровоаріння.

Література

1. Lustracye Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszój połowy XVII wieku / wydal Aleksander Jablonowski // Źródła dziejowe. – Warszawa: Skład gływny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – Т. V. – 226 s.
2. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Tom 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa: Skład gływny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – Т. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

3. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук: в 3-х т. / [под ред. Н. А. Попова, член.-кор. Акад.]. – Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635-1659. – СПб.: тип. Импер. акад. наук, 1894. – 773 с.
4. **Каравайко Д. В.** Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В.; ЦП НАН Украины и УООПИК; ИКЗ «Бельськ». – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 76, 4 с.
5. **Кулаковський П.** Ромни і їх волость у першій половині XVII ст. / Петро Кулаковський // Сіверянський літопис. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – № 4. – С. 47-60.
6. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Петро Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
7. **Николайчик Ф.** Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Николайчик // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Т. XIV. – Отд. III. – С. 84-192.
8. **Осадчий Є. М.** Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий // Праці Центру пам'яткознавства: зб. н. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 116-125.
9. **Падалка Л. В.** Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава : тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.
10. **Приймак В. В.** Нові матеріали козацької доби з території Більського городища / В. В. Приймак, В. М. Приймак, А. І. Охріменко та ін. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. н. пр. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Вип. 17. – С. 64-69.
11. **Скорий С. А.** Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища / С. А. Скорий, Д. В. Каравайко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 117-124.
12. **Слюсарский А. Г.** Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский – Харьков: Харьков. кн. изд-во, 1964. – 458 с.
13. **Супруненко О. Б.** Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА. – К. : Гротеск, 2010. – 96, 4 с.
14. **Федоровський О.** Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК / ВУАН. – К., 1930. – Т. I. – С. 61-90.

15. **Шерстюк В. В.** Деякі аспекти селітроварного промислу московсько-польського порубіжжя в першій половині – середині XVII ст. / В. В. Шерстюк // Сіверщина в історії України. – Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 149-152.
16. **Шерстюк В. В.** Хронологія та етапи розвитку селітроваріння в Лівобережному Подніпров'ї // Сіверщина в історії України. – Глухів, 2013. – У друці.
17. **Шерстюк В.** Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи / В'ячеслав Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. н. ст. у 2-х част. / НДЦ «Часи козацькі», УТОПІК; ЦП НАН України і УТОПІК та ін.; [ред. кол.: Титова О. М. (гол. ред.), Біляєва С. О., Виноградська Л. І. та ін.]. – К. : ТОВ НВП «Ферокол», 2012. – Вип. 21. – Част. I. – С. 47-53. – (Сер.: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

В. В. Шерстюк

**К истокам селитроварного промысла на Левобережной Украине
(первая половина XVII в.)**

Резюме

В работе рассматривается наиболее ранний этап развития селитроварного промысла на территории Левобережного Поднепровья. На основе анализа источников освещаются исторические события, определяются способы и места добычи селитры, результатом чего является вывод о принадлежности большинства курганов-майданов ко времени первой половины XVII в.

Ключевые слова: Днепровское Левобережье, новое время, майдан, селитра, селитроварение.

V. V. Sherstyuk

**To the Origins of Saltpeter Craft on Left Bank Ukraine
(first half of 17th century)**

Summary

In work consider the oldest stage of saltpeter craft on Left Bank Ukraine. Based on the analysis of historical sources highlights the implications of saltpeter production. Also identifies ways and places of raw materials extraction. In result of source analysis, most mounds-maidans belonging to the first half of 17th century.

Keywords: Left Bank Ukraine, New Age, maidan, saltpeter, saltpeter production.

З історії дослідження майданів на Полтавщині

Наводяться відомості про організацію анкетування щодо наявності старожитностей у Полтавській губернії, проведеного перед XII Археологічним з'їздом у м Харкові. Аналізуються фактичні дані анкет щодо збережених на початок ХХ ст. майданів.

Історію систематичного вивчення майданів на території історичної Полтавщини як археологічних об'єктів можна розпочати лише з останньої третини ХІХ ст. Саме цей період характеризується зростанням зацікавленості у дослідженні долітописної історії держави. Серед громадськості постійно зростає інтерес до пам'яток археології та їх вивчення. Стихійні розкопки археологічних об'єктів, що їх у першій половині ХІХ ст. чи не масово проводили на своїх землях поміщики, вважаючи себе знавцями минувшини, а то і просто – з метою пограбування стародавніх пам'яток заради наживи чи як данина моді, поступово змінюються систематичними археологічними дослідженнями з фіксацією отриманої інформації та збереженням знайдених предметів давнини у музейних сховищах.

Саме в цей час держава, розуміючи важливість пам'яток археології та їх дослідження, намагалася упорядкувати і поставити під суворий контроль будь-які роботи, що проводилися на стародавніх об'єктах. Здійснюються спроби проведення обліку наявних пам'яток, збору інформації про колекції предметів старовини та об'єкти історико-культурної спадщини, що зберігалися у т. ч. і в приватних збірках, отримання інформації про випадкові знахідки та їх долю.

Значною мірою такому збору інформації і повноті отриманих відомостей сприяло те, що робота проводилася на

державному рівні. 1873 р. за ініціативою Д. Я. Самоквасова була розроблена анкета і проведене анкетування на предмет виявлення і фіксації археологічних об'єктів. Матеріали цього анкетування у свій час опрацював та опублікував М. О. Макаренко [2].

Подібні анкетування проводилися неодноразово. Не маючи на меті розглядати ці акції, причини їх проведення та отримані результати, автор зупиниться лише на одному з них. Це анкетування пов'язане з підготовкою до проведення XII Археологічного з'їзду в м. Харкові у 1902 р. Перед з'їздом працювало ряд підготовчих комітетів, що мали на меті як створення умов до проведення самого наукового форуму, так і збір інформації про пам'ятки археології окремих регіонів, у т. ч. і Полтавської губернії [1, с. 82-83]. Комітет мав своїх кореспондентів у м. Полтаві. До того ж, підготовка контролювалася та велася на найвищому рівні.

Одним із заходів, що мав забезпечити необхідною інформацією збір відомостей про археологічні пам'ятки Полтавської губернії, для підготовчих комітетів з'їзду стало анкетування. Однак, до останнього часу жодної інформації про це не було. Все, що відомо, то це факти використання матеріалів такого опитування в роботах відомого полтавського історика Л. В. Падалки і, зокрема, в його класичному дослідженні «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» [3]. Стосовно долі самих анкет відомостей не існувало. Вважалося, що вони не збереглися. Однак це не так.

Свого часу автор мав змогу досить тісно спілкуватися з відомим українським письменником, поетом, літературознавцем і шевченкознавцем Петром Петровичем Ротачем, який і розповів, що в 60-70-х рр. ХХ ст. він познайомився з донькою Лева Васильовича Падалки, яка на той час проживала у Полтаві. Від неї він отримав чимало паперів – залишків приватного архіву Л.В. Падалки. Тоді ж автор мав змогу попрацювати з частиною з них, маючи на те дозвіл їх власника. Це була невелика тека різноманітних документів, до якої входили окремі публікації робіт Л. В. Падалки, карта «Вишневещина», складена й опублікована дослідником [3, с. 62], начерки різних статистичних заміток. Основний масив теки складала документи сто-

совно діяльності Л. В. Падалки в комітеті зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві. Особливу увагу звернули на себе кілька офіційних листів, які виявилися залишками анкетування, проведеного 1901 р. в рамках підготовки XII Археологічного з'їзду. Тоді ж, із дозволу нині покійного Петра Петровича, з цих анкет були зроблені ксерокопії, що зберігаються в автора публікації. Яка доля оригіналів – невідомо. Архів П. П. Ротача після його смерті було передано до Державного архіву Полтавської області, однак відшукати оригінали згаданих матеріалів поки що не вдалося. Невідомо також, чи були ці документи взагалі передані на державне зберігання. Принагідно зауважу, що кілька таких відповідей на анкети ще за життя П. П. Ротача були придбані мною на полтавському базарі в антикварів. Можна лише здогадуватися, що до збірки П. П. Ротача потрапили не всі документи Л.В. Падалки.

Таким чином, сьогодні маємо добірку з дев'ятнадцяти документів чи їх копій.

Вивчаючи наявні матеріали, можна зі впевненістю стверджувати, що до збору інформації підключилося керівництво Полтавської губернії. Всі відповіді адресовані на ім'я полтавського губернатора.

Тобто, саме в канцелярії полтавського губернатора було розроблено запитальник, основним і першим пунктом якого постало питання про наявність пам'яток археології на певних територіях. Друге питання звучало так: «Находили ли какие либо предметы старины». Третє стосувалося колекцій чи окремих предметів давнини, монет, книг, «лечбеников» та ін. у жителів регіону. Четверте – можливості виготовлення копій з цікавих речей, що на той час уже виходили з ужитку і побуту та наявності відповідних майстрів «кустерей-ремесленников».

4 червня 1901 р., за реєстраційним № 80, вказані питання були відправлені до повітів кожному начальнику земського участка. Тобто, ще раз підкреслимо, що все відбувалося на належному офіційному рівні. Така постановка питання дала свої результати. Майже одразу ж надійшли відповіді. Необхідно зауважити також, що відповіді від начальників земських повітових участків були адресовані

напряму на ім'я губернатора, оминаючи повітові канцелярії. Очевидно, це було зроблено із метою запобігання канцелярській волокиті.

До нас дійшли відповіді:

Земського начальника 3-го участка Кобеляцького повіту;
Земського начальника 5-го участка Кобеляцького повіту;
Земського начальника 6-го участка Костянтиноградського повіту;
Земського начальника 7-го участка Костянтиноградського повіту;
Земського начальника 5 участка Кременчуцького повіту (5 відповідей);

Земського начальника 2-го участка Лохвицького повіту;
Земського начальника 4-го участка Лохвицького повіту;
Земського начальника 4-го участка Лубенського повіту;
Земського начальника 1-го участка Миргородського повіту;
Земського начальника 5-го участка Миргородського повіту;
Земського начальника 4-го участка Переяславського повіту;
Земського начальника 1-го участка Полтавського повіту;
Земського начальника 2-го участка Полтавського повіту;
Земського начальника 3-го участка Полтавського повіту;
Земського начальника 4-го участка Полтавського повіту;
Земського начальника 5-го участка Полтавського повіту (2 відповіді);

Земського начальника 6-го участка Прилуцького повіту;
Чорнухинського волосного правління Лохвицького повіту.

Оскільки ця робота не має на меті повної публікації анкет, а лише тієї їх частини, що стосується історії вивчення майданів Полтавщини, то наведемо тут відомості саме цього плану.

Так, у повідомленні земського начальника 3-го участка Кобеляцького повіту згадуються майдани біля с. Черноглазівки («Котова могила»), містечка Козельщини («Громова могила»), неподалік хутора Глибока Долина під Голтвою – 4, хутора Толоки – 2, с. Абрамки – 2, с. Юрків – 1 майдан. Інший його лист стосується пам'яток на території Соکیلської волості Кобеляцького повіту (див. додаток)[4].

Земський начальник 6-го участка Костянтиноградського повіту повідомляє про те, що в с. Вербівці Берестовенської волості є «крепость безымянная длиною 14, шириною 12 и высотой 6 1/2 саж.», що за своїми параметрами виявилася не чим іншим, як майданом. А на полях Піщанського товариства «имеются курганы круглой формы вышиной 1 1/2 саж. с углублениями и входами в виде ворот

а спереди входов небольшими валами вышиной в 1 арш. — два в ур. «Педашка», и 1 в ур. «Свинаровка» [4].

У відповіді Кохнівського волосного правління земському начальнику 5-го участка Кременчуцького повіту повідомляється про наявність майданів при хуторі Огнивенків та біля сс. Богомолівки, Кохнівки, на території Потокської волості. Два з них мають власні назви. Це — могили «Ляшкова» біля с. Кохнівки та «Бузиновата» у Потокській волості: «імеются одни лишь земляные насыпи и окопы, а именно: на степи Богомоловского общества при хуторе Огнивенков на самой возвышенной местности насыпь носящая название «робленная могила» круглого вида с углублением в ней до 3 погонных сажней, возле которой к северной стороне имеется окопа занимающие пространство до 300 квадратных сажней. Затем посредине степи Богомоловского и Кохновского обществ тянется прямой линией кряж на котором при селе Богомолівки имеется таковая же насыпь глубиной до 2 погонных сажень и окопы занимающие до 200 квадратных сажень носящие название также робленная могила на расстоянии одной версты от этой же д[еревни] Кохновки имеется таковая же вышиной и глубиной насыпь и окопы носящая название «Ляшкова». К восточной стороне от этой окопы в 3 сотнях имеется немного меньшая узыстю и углублением до 1 1/2 погонных сажней. На расстоянии 2 верст от последней по этому же кряжу при границе земель Потокской волости имеется насыпь с углублением до 3 погонных сажней носящие название Бузиноватая» [4].

Земський начальник 1-го участка Миргородського повіту повідомляє про наявність майданів в урочищах «Свиняче» та «Овсянка» біля поштової дороги з м. Миргорода на м. Полтаву та про майдан в урочищі «Сокирки» на шляху з м. Миргорода до с. Баранівки: «1-е) в урочище «Свинячье», по почтовой дороге идущей из Миргорода на г. Полтаву, в объеме 35 кв. сажень, глубиной от дна ямы до поверхности равнины 2 1/2 саж[ня]; 2-е) в урочище «Овсянка» по той же дороге, в объеме 35 кв. саж[ней]; глубиною 3 саж[ня]; и 3-е) в урочище «Сокирки» по дороге идущей из г. Миргорода на м. Барановку» [4].

Про майдан неподалік балки «Кам'янка» Решетилівської волості повідомляє Земський начальник 4-го участка Полтавського повіту: «возле балки Камянки Решетилевской волости насыпи носящие название «Батарей» пространством около 3 десят[ин]» [4].

А земський начальник 6-го участка Прилуцького повіту пише про майдан біля с. Ряшки: «Возле с. Ряшек имеющие вид старинных укреплений и относящиеся ко времени козачества».

Така інформація збереглася стосовно анкетування 1901 р. і наявних у ньому повідомлень про майдани. Принагідно відзначимо, що автором наразі готується повна публікація всіх виявлених матеріалів.

Додатки

№ 1

Лист Кохнівського волостного правління до земського начальника 5 участка Кременчуцького повіту з інформацією про пам'ятки старовини від 23 липня 1901 р.

Его высокоородию
Господину Земскому Начальнику 5 участка
Кременчугского уезда
Кохновского Волостного правления
Рапорт

В исполнение предписания от 24 июня за № 2091 Вашему Высокородию волостное Правление честь имеет донести, что памятников старины: пещер подземельных ходов, каменных столбов надгробных и иных камней с надписями, развалин и следов древних церквей крепостей курганов и других сооружений в районе Кохновской волости не имеется, а имеются одни лишь земляные насыпи и окопы, а именно: на степи Богомолковского общества при хуторе Огнивенков на самой возвышенной местности насыпь носящая название «робленная могила» круглого вида с углублением в ней до 3 погонных сажней, возле которой к северной стороне имеется окопа занимающие пространство до 300 квадратных сажней. Затем посредине степи Богомолковского и Кохновского обществ тянется прямой линией кряж на котором при селе Богомолковки имеется таковая же насыпь глубиной до 2 погонных сажень и окопы занимающие до 200 квадратных сажень носящие название также робленная могила на расстоянии одной версты от этой же д[еревни] Кохновки имеется такая же вышиной и глубиной насыпь и окопы носящая название «Ляшкова». К восточной стороне от этой окопы в 3 сотнях имеется немного меньшая узыстью и углублением до 1 1/2 погонных сажней. На расстоянии 2 верст от последней по этому же кряжу при границе земель Потокской волости

имеется насыпь с углублением до 3 погонных саженой носящие название Бузиноватая. Во всех этих насыпях и окопах к северо-восточной стороне отчетливо остались видными бывшие выходы вид которых дает возможность судить, что в этих насыпях сохранялось имущество, а в окопах было человеческое жильё. В сих этих насыпях лет 20 — 30 тому назад неизвестно кем были вырыты ямы глубиной до одной сажени из которых были выброшен кирпич, и в самых ямах видны были вдавлины железных обручей. Это давало судить, что там сохранялся какой то вклад в боченках.

2. Древних предметов как на полях так и других местах находимо никем небыло кроме древней серебряной монеты найденной в 1896 году Никифором Шамраем при перевале земли в питомнике Бер при селе Песчаном. Надпись на этой монете на одной стороне вокруг креста «монета цена рубль 1798 г.» на второй стороне «не нем не нам а имени твоему с.м.м.б.».

3. Старинных монет книг и лечебников рукописей и документов, картин и гравюр, карт и планов, портретов исторических деятелей, старинных музыкальных инструментов, древнего оружия, старинной одежды и иных домашних вещей имеющих исторический интерес ни у кого из местных жителей не имеется.

Волостной старшина Бордюга

Писарь А. Костенко

№ 3611

23 июля 1901 года

№ 2

Лист земського начальника 3-го участка Кобеляцького повіту з інформацією про пам'ятки старовини, 1901 р.

Сведения

О памятниках старины, древних приметах и проч. находящихся в 3-м земском участке Кобелякского уезда, Полтавской губернии

1-е Сокольская волость

В районе Сокольской волости, при д. Перегоновке на земле казенных крестьян той деревни, имеются следы существования монастыря, где ныне на том месте находятся развалины фундамента; кроме того имеются:

а) При м. Соколке на горе, на земле принадлежащей Сокольскому козачьему обществу, земляная насыпь круглообразная с входом и пустопорожним в середине местом и при ней имеется земляной вал, насыпь эта имеет вид древней крепости.

б) В урочище Костиново, на земле козака Никиты Иванова Беленка, такая же насыпь съ земляными при ней валами; эта насыпь называется городком.

в) В х.х. Баранниковых, на земле козака Федора Лавриненка, такая же насыпь с земляными при ней валами, эта насыпь носит название Геева могила.

г) В х.х. Курисевых на земле козака Деонисия Курися большой круглый курган с пустопорожним в середине местом, курган этот носит название Очеретяна могила.

д) При селе Лучках, в урочище Купьеватого – Озера на земле Полковника Якова Бердина, большой курган; который носит название Сторожевой козачий пост.

Показанные земельные насыпи в настоящее время свой вид сохраняют, хотя из них под лит[ерою] б. земляные валы от распашки земель, почти свой вид потеряли.

2-е) Бродшанская волость:

а) у села Письменного, гора по преданию носит название «Красная»; обширность ее до семи верст, на ней имеется пять курганов, из них два вышиною десять аршин с углублением в 6 аршин и три кургана без углублений вышиною в 10 квадратных аршина каждый.

б) Урочище хутора Великая Татарщина два кургана величиною на 60 сажень, которые имеют вид крепости.

в) Урочище Волковщина; один курган величиною на 60 сажень имеющий вид крепости.

г) Урочище Робленные могилы два кургана – 1-й курган величиною в квадратном содержании до 300 сажень, а 2-й курган с углублением величиною в 60 квадратных сажень; окружены насыпями с распаханymi входами.

д) урочище тих же Робленных могил один курган, круглого вида, величиною в 60 квадратных сажень.

е) Урочище Карловка, насыпь имеющая вид крепости на пространстве вокруг 300 сажень и тремя раскопанными входами, углубление три сажня, а в ширину 20 сажень же. В том же урочище два кургана – 1-й курган круглый, в квадрат вокруг 100 сажень, вышины 4 сажня; 2-й курган вокруг 50 сажень и вышиною два сажня.

з) При деревне Павловске насыпи представляющие вид бывшей крепости с углублением на 15 сажень с тремя входами, пространство насыпи занимает около трех десятин, к насыпям примыкает три кургана, расположены пред каждым входом, курганы вышиною два сажня насыпи на всем пространстве с выемкою, выемка имеет углубление один сажень, каждый поперечный насыпь длиною в 60 сажень и шириною в четыре сажени.

3-е) Маячская волость:

а) Из памятников старины в районе Маячской волости, имеются следы украинской линии, служившей границей Малороссии от Татар, идущей от реки Днепра почти параллельно реки Орели, до границы Харьковской губернии; в некоторых местах над линией остались земляные насыпи, служившие для сторожевых пикетов – маяки; по одну сторону линии, в полтораверстном расстоянии от речки Орели заметны остатки крепости; по преданию устроенной татарами, а впоследствии служившей с линией оплотом для козаков и местных жителей; позже, козаки на другую сторону линии, над самой рекой Орелью устроили новую крепость «городок» и в ней церковь. От насыпи последней крепости, в виду скучености населения, следов почти не

замечається, но єсть жители которые помнят где они были, на месте же церкви имеется «капличка». От первой крепости и линии остались рвы и не большие валы.

б) В черте второй крепости в 1893 г. был найден клад состоящий из серебрянных монет более двухсот штукъ, разного достоинства, времен Императрицы Екатерины II и ранних Государей, монеты эти, не составляя археологической ценности, были перечеканены Правительством на ныне существующие монеты и лица нашедшие клад получили 168 руб.

4-е) У жителей волостей 3 земского участка Кобелякского уезда, целых коллекций или отдельных предметов имеющих исторический интерес нет и

5-е) Кустарей-ремесленников коим можно было бы заказать изготовление типичных старинных предметов вышедших из употребления нет.

Земский начальник 3 участка Кобелякского уезда

№ 3

Лист земського начальника 4-го участка Полтавського повіту до полтавського губернатора з повідомленням про пам'ятки старовини.

10 серпня 1901 р.

10 августа 1901 г. № 1875 м. Решетиловка

Его Превосходительству

Господину Полтавскому Губернатору

Согласно предложению от 4 июня с[его] г[ода] за № 80, имею честь доложить Вашему Превосходительству, что как оказалось по наведенным справкам, по вверенному мне участку имеются следующие памятники старины:

1-е) Возле хутора Мордигов Решетиловской волости насыпи носящие название «Шимковы могилы» пространством около 4 дес[ятин]; Возле хутора Пужаев Решетиловской волости насыпи носящие название «Гулые могилы» пространством около 1/4 дес[ятин]; Возле хутора Волков Решетиловской волости по Голтвянской дороге насыпи носящие название «Шиловы могилы» пространством около 1 дес[ятини]; и возле балки Камянки Решетиловской волости насыпи носящие название «Батарей» пространством около 3 десят[ин]. Относительно «Шимковых могил» жители х[утора] Мордигов передают, что лет 15 тому назад на одной из насыпей образовался провал в длину 3 и ширину 1 1/2 арш[ин], после чего они раскапывали этот провал и обнаружили из него ход в курган более чем на один сажень но дальше не копали из боязни быть засыпанными землей; провал этот закрыт.

2-е) Находивших какие либо предметы старины по расспросам не оказалось.

3-е) Целых коллекций или отдельных предметов старины: монет, книг, лечебников и проч. у жителей не оказалось.

4-е) Местных кустарей-ремесленников коим можно было-бы заказать изготовление типичных старинных предметов вышедших уже или выходящих из употребления, не оказалось.

Земский начальник [4-го участка Полтавского уезда]

№ 4

**Лист земського начальника 1-го участка Миргородського повіту до
полтавського губернатора з повідомленням про пам'ятки старовини.
29 серпня 1901 р.**

29 августа 1901 г. № 2382 с. Парк-Трудолюб

Его Превосходительству
Господину Полтавскому Губернатору

Вашему Превосходительству

в исполнение циркулярного предложения, от 4 июня сего года за № 80-м имею честь доложить, что в регионе моего участка, а именно: по Миргородской волости, имеется три ... старинных кургана, представляющих из себя развалины каких то старинных под земельных местилищ, кои по рассказам старожилов остались от бывших битв Малороссийского воеводы Мазепы со Шведами, в которых он будто бы делал разные засады против неприятеля, и скрывал там свои войска и оружия. Курганы как видно из следов были квадратные и в настоящее время представляют круглые обширные углубления и находятся: 1-е) в урочище «Свинячее», по почтовой дороге идущей из Миргорода на г. Полтаву, в объеме 35 кв. сажень, глубиной от дна ямы до поверхности равнины 2 1/4 саж[ня]; 2-е) в урочище «Овянка» по той же дороге, в объеме 35 кв. саж[ней]; глубиною 3 саж[ня]; и 3-е) в урочище «Сокирки» по дороге идущей из г. Миргорода на м. Барановку в объеме 40 кв. сажней, глубиной 3 сажня; По Кибинской волости имеется около деревеньки Ромодановки, на землях наследников помещика Петра Родзянки 8 земляных, полуразрушенных сверху заросших травой насыпей, от чего такие образовались никто из старожилов неотозвался. Из числа древних предметов, годов 15 тому назад, в усадьбе крестьянина Илии Емельянова Мирошниченка, в деревеньке Ромодановке, найдены были им при вырытии канавы старинная сабля в земле глубины 1/2 арш[ина] с надписью на ней «Святитослав» или же «Святополкъ». Какой именно надпись была утвердить невозможно было по ветхости и истертости надписи, которую как заявил Мирошниченко продал неизвестно кому; Из числа предметов имеющий исторический интерес, у вдовы [...]села Кибинец Евдокии Ивановой Проскуриной имеются два портрета Императора Николая I-го Павловича и Его Супруги Императрицы Александры Феодоровны, изображены на холсте масляными красками длиною каждый 1 арш[ин] и шириною 14 вершков. Такой же портрет Императора Николая I-го имеется у мещанина Андрея Семеновича Зуевского живущего в дерев[еньке] Ромодановке.

Других же старинных предметов представляющих археологический, исторический или этнографический интерес, а так же и лиц могущих изготовлять старинные типичные предметы, в районе моего участка неть.

Земский начальник [1-го участка Миргородского уезда]

Ключові слова: Полтавська губернія, XII Археологічний з'їзд, анкетування, майдани, старожитності, Падалка Л. В.

Джерела та література

1. **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний; Укр. Вільн. Ун-т; ЦОДПА; [передм. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1994. – 140 с.
2. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава: Тип. Т-во Печатного дела, 1917. – VIII, 105, XIX с.
3. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы с картами / Л.В. Падалка; ПУАК. – Полтава: Т-во Печатного Дела, тип. быв. Дохмана, 1914. – VI, 236, II.
4. Особистий архів автора.

В. А. Мокляк

Из истории исследования майданов на Полтавщине

Резюме

Приведены данные об организации анкетирования о наличии памятников археологии и древностей в Полтавской губернии, осуществлённого перед XII Археологическим съездом в г. Харькове. Анализируются фактические материалы анкет с информацией о сохранившихся в начале XX в. майданах.

Ключевые слова: Полтавская губерния, XII Археологический съезд, анкетирование, древности, майданы, Падалка Л. В.

V. A. Moklyak

From the History of Maidan Researches in Poltava Region

Summary

Presented the data of the organization of a questioning for presents of archaeological monuments and antiquities in the Poltava province, carried out before the XII Congress of Archaeology in Kharkiv. Analyzed the actual materials profiles with information about surviving fields in the early 20th century.

Keywords: Poltava province, XII Archeological Congress, questioning, antiquities, maidans, Padalka L. V.

Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи

У публікації розглядаються дискусійні питання вивчення пам'яток старовини періоду пізнього середньовіччя Більського городища і його округи. Притягуються письмові джерела XVII ст., етнографічні та археологічні дані. На підставі наявності на городищі залишків об'єктів селитроварницького та будного промислів аргументується наявність у Більську центру виробництва димного пороху. Швидше за все, завдяки саме цій обставині польська сторо-на наполегливо відстоювала цілісність Більського городища в межах Речі Посполитої.

1. Більське городище, Більськ та Куземин у писемних джерелах XVII ст.

Перші згадки про Куземин і Більське городище фіксуються в московських документах. У роботі П. А. Кулаковського при описі, судячи з контексту, реалій першої пол. XVII ст. наводиться відповідна цитата: «Від Ворскли литовським рубежем ліс великий верст з п'ять до дороги, що прийшла з литовських городів, з Куземина. Рубежем до річки Груні степи верст з десять. А від Груні до Бакаєвого шляху степ верст з п'ять, ширина того шляху десять сажен. Від того шляху до Псла верст сім. По Пслу ліси чорні великі».

Слід мати на увазі, що згаданий дослідник не зазначає існування двох гідронімів з однаковою назвою у басейні Псла – правої (Грунь з гирлом в районі Броварок північніше Гадяча) і лівої (Грунь-Ташань, гирло в районі Сорочинців). Точно він локалізує лише праву притоку Псла [10, с. 31, 311].

За документами 1638 р., при межуванні кордону з Річчю Посполитою, Московська держава наполягала на поділі території Більського городища навпіл, а пізніше воно мало залишатися незаселеним. Проте польська сторона змогла відстояти свій варіант лінії кордону, за яким Скельське городище залишилося на московському боці, а Більське — на польській території [19, с. 86]. В подальшому, очевидно, такий обрис кордону і визначив наступну належність Куземина в якості сотенного містечка до Полтавського полку і Гетьманщини [2, с. 284-285].

Експедицією ІКЗ «Більськ» було локалізоване Скельське городище [7, с. 100-103], а В. О. Городцов і пізніше О. Б. Супруненко зафіксували вал, який поділяв Більське городище майже навпіл [19, с. 65-69]. Московська сторона, очевидно, змогла здійснити земляні роботи, які виявилися, по суті, безрезультатними і, судячи з плану В. О. Городцова, виявилися не завершеними.

Питання про походження назви Більського городища і появу населеного пункту Більськ уже розглядалося в монографіях, присвячених селітроварінню. При цьому було аргументовано появу населеного пункту з цією назвою у часовому проміжку між 1613-1623 рр. — повідомленнями про розробку на селітру Скоробору і проведенням аналогічних робіт на Більському городищі [7, с. 57-58]. Більськ у писемних джерелах як населений пункт самостійно згадувався під 1622 р. [19, с. 68], тобто, точки зору дослідників на час появи Більська максимально близькі. На території Польщі відомо два населених пункти з такою назвою — Бельськ Подляський і Бельськ Плоцький [1, с. 275, 867; 11, с. 540;]. Обидва вони достатньо часто фігурують у писемних джерелах. Очевидно, з одним із них і слід пов'язувати появу топоніму Більськ на Ворсклі.

Династія князів Бельських, відома в історії Литовської і Московської держав за цілим рядом гучних подій, пов'язана з населеним пунктом Біла на Смоленському прикордонні [3, с. 278, 517]. Судячи із сусідства з Дрогичинською землею, Більська земля, згадувана на початку XVI ст. [4,

с. 247], є позначенням названої вище території Польщі (сучасна Бяла-Подляска). Однак контекст подій не виключає, що Більськ і Більський округ [3, с. 375-377, 517] співвідносяться з територією навколо Бельська Підляського. Обидва населені пункти знаходяться на відстані близько 100 км один від одного. Втім, до теми публікації аналіз цього питання не має відношення.

2. Археологічні дані про селітроваріння на Більському городищі

Більське городище знаходиться у межах басейну р. Грунь-Ташані – лівой притоки Псла. Крім сотенного містечка Куземин, археологічні дослідження якого вже розпочалися [12, с. 49, 84, 108-109, рис. 15, 39-40; 13, с. 188-189, 314, рис. 75; 15, с. 11, 48-49, рис. 5-7; 18, с. 127], на плато високих корінних берегів р. Груні розташовуються численні курганні групи й поодинокі кургани [9, с. 51-53, 72, рис. 18; 14, с. 122-125]. В ході розробки на селітру ґрунт насипів вибирався і кургани перетворювалися на майдани. Кілька таких майданів знаходяться біля села – на східній і західній околицях. З околиць Куземина, як і з інших пунктів басейну Ворскли, пов'язаних з селітроварінням, походять нечисленні знахідки (Розрита могила, Західне городище, Пологи), які, попри сказане, мають спільні риси (рис. 1).

Селітроварницькй промисел на Більському городищі існував у двох організаційних формах. Перша, більш рання, коли ватаги селітроварів проживали у таборах, в тимчасових житлах, а працювали у польових умовах, на майданчиках. Останні були подібними до відкритих дослідженнями українсько-німецької експедиції на Західному городищі, а один з таборів селітроварів виявився розташованим на березі Більського озера. Там же, ближче до Західного городища, були досліджені залишки комплексу ще одного поселення козацької доби, очевидно, знищеного кар'єром. Останнє знаходилося біля дамби так званого Більського озера.

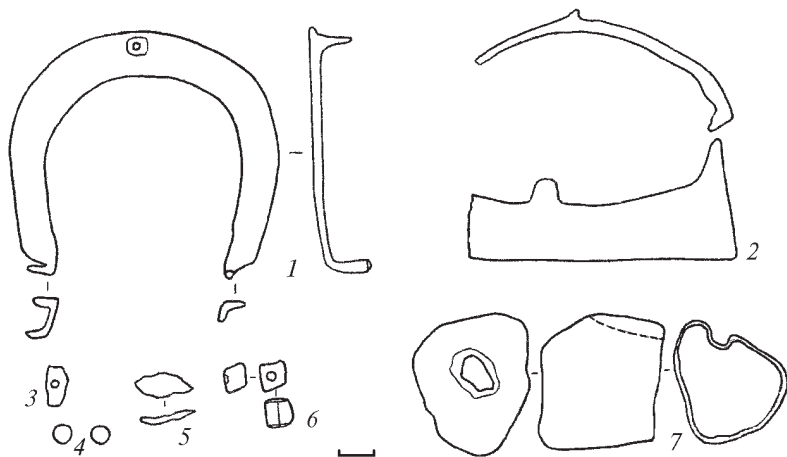

Рис. 1. Пологи, с. Підкова (1), картеч (3-4), виплеск (5), кубик (6) з житла селітровара. Куземин, с. Підкова з багатошарового селища на північній околиці села (2). Будне, с. Кистень-? (7).
1, 2, 7 – залізо; 3-6 – свинець.

Друга форма, більш пізня, коли стаціонарне виробництво тривало довший час, а, можливо, і протягом всього року. Це відбувалося за рахунок накопичення сировини і, напевне, глибшої її переробки, в тому числі повторної, зокрема, ґрунту з відвалів раніше розроблених насипів, у великих ямах. Житла і виробничі споруди – печі та ями – розташовувалися поряд. Там могли виробляти не лише селітру, а й поташ. Такий комплекс було досліджено дещо ближче до с. Куземина, в урочищі «Поле 2-ї бригади» біля с. Більська.

У районах московсько-польського порубіжжя була поширеною перша форма організації виробництва, що здійснювалася як легально, так і нелегально. На території Гетьманщини та Слобожанщини селітроваріння велося на стаціонарних поселеннях, розташованих поблизу стабільних джерел сировини. Існували, напевне, і тимчасові чи сезонні форми селітроваріння поза межами стаціонарних поселень, але як допоміжні форми організації. Крім

того, переробка ґрунту з курганів на селітру в цей час здійснювалася більш поглиблено, ніж раніше, коли просто виварювалася селітра з насипів курганів. Так навколо козацьких сотенних і полкових центрів, таких як Куземина, очевидно, і з'явилися численні майдани. Не прямим свідченням роботи селітроварів у стаціонарних умовах є відсутність «вусів» поблизу більшості з майданів біля Куземина.

Археологічні комплекси, які репрезентують обидві форми виробництва селітри, досліджені неподалік Більська та Куземина, вони тяжіють до Західного укріплення Більського городища, вали якого найбільш пошкоджені селітроварами. Підсумки вивчення залишків селітроваріння у північно-західній частині Більського городища підведено у двох монографіях дослідників виробничих комплексів [7; 19]. Не виключено, що безпосередньо на розкопаному селітроварницькому стані «Поле 2-ї бригади» могли виробляти не саму селітру, а й поташ, а також кінцевий продукт – димний порох.

3. Виробництво ін. компонентів димного пороху на Більському городищі

Поряд із основним – селітрою (близько 75 %), деревне вугілля і поташ також були компонентами димного пороху [7, с. 9]. Крім селітроваріння, Більське городище та його околиці, згідно із даними писемних джерел і топоніміки, виступали значним центром будного виробництва, продукцією якого були поташ, деревне вугілля, дьоготь і смола. Технологічно всі ці виробництва взаємопов'язані.

Курська митна книга за період з 15 вересня 1657 р. по 15 вересня 1658 р. під 15 травня 1658 р. зафіксувала «черкашенина» Яковлева Никона з Куземина, який реалізовував 8 діжок дьогтю за ціною 8 рублів. Аналізуючи географію, обсяг і динаміку курської торгівлі, О. І. Раздорський зазначив ряд обставин, зокрема, епізодичність торгівлі дьогтем з Куземина у Курську. Співпадання прізвищ торговців – Яковлеви Никон, Григорій та Філат (з Куземина і Рильська

відповідно) та їх національності – «черкашенин» – робить можливим припущення, що вони є родичами [17, с. 541].

Поташ (вуглекислий калій – лужна сіль, виварена із попелу) був складовою частиною виробництва димного пороху. Його виготовляли шляхом виварювання з попелу, отриманого внаслідок спеціального випалювання, а також ін. джерел, в тому числі – з побутових печей. Продукцію вантажили у діжки. Технології виготовлення дьогтю, смоли ін. дерев і деревного вугілля відрізняються [16, с. 245-2536]. Найближчими з досліджених археологами об'єктів (розкопки О. В. Сухобокова та С. П. Юренко, за участю автора, матеріали не опубліковані) з виробництва дьогтю (смола берези) або смол з ін. видів деревини є господарські ями з посаду літописного міста Нічан (с. Нічаха Тростянецького р-ну Сумської обл.). Ями, на відміну від звичайних господарських, мали округлено-конічну форму, вони були заповнені горілим ґрунтом зі слідами згорілих мас на стінках у вигляді кірки, а на дні – циліндричні заглиблення. В результаті діяльності всіх видів будного виробництва залишався попіл, з якого й виготовлявся поташ. Поташ був відомий з глибокої давнини, однак його масштабне виробництво поширилося з кінця XVI ст., а сам термін прийшов із голландської або німецької мов. В обох із них це означає сполучення слів горщик + попіл, оскільки, як пояснює дослідник, суть процесу полягала у кипінні спалених рослин в горщику [20, с. 343-344].

Буди і майдани є синонімами словосполучення «поташний завод», всі вони позначають виробничі споруди для виготовлення поташу. Ареали обох топонімів поширені у західноукраїнських і білоруських землях та на більш східних територіях, у межах Росії й України, відповідно. Однак вони зустрічаються в обох цих основних ареалах [5, с. 136; 6, с. 354]. Навколо Більського городища також знаходиться чимало населених пунктів із назвою «буди» або похідною від цього топоніму.

Отже, комплекс писемних, археологічних і топонімічних даних щодо Більського городища дає можливість

отримати висновок про існування тут у другій половині XVII ст. центру з виробництва димного пороху. Досліджений комплекс в ур. «Поле 2-ї бригади» в межах Великого укріплення Більського городища був вищою, ніж раніше, формою організації селітроваріння [19]. Не виключено, що саме тут було налагоджено й виробництво кінцевого продукту – димного пороху. Очевидно, саме через це польська сторона так відстоювала цілісність Більського городища і його належність до Речі Посполитої.

Ключові слова: Більськ, Більське городище, козацька епоха, Річ Посполита, будний промисел, виробництво димного пороху, селітроваріння.

Література

1. **Гваньїні Олександр.** Хроніка європейської Сарматії / Олександр Гваньїні. – К.: Вид. дім «КМА», 2007.
2. **Гилленкрок А.** Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось / А. Гилленкрок // Полтавська битва 1709 року: Погляд крізь призму трьох століть. 1709-2009: зб. н. ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009.
3. **Грушевський М.** Історія України – Руси. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. IV.
4. **Грушевський М.** Історія України – Руси. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VI.
5. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Госиздат. иностр. и национ. словарей, 1956. – Т. I: А-З.
6. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Госиздат. иностр. и национ. словарей, 1956. – Т. III: П.
7. **Каравайко Д. В.** Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) // Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак / Ин-т археол. НАН Украины; ИКЗ «Бельск»; [науч. ред. Д. Н. Козак, А. Б. Супруненко]. – Полтава: Полтавський літератор, 2008.
8. **Кравченко О. М.** Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього

- залізного віку: зб. н. пр. та м-лів / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2012.
9. **Коротя О. В.** Кургани і майдани басейну р. Грунь – Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / О. В. Коротя, В. В. Приймак, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.): зб. н. ст. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Котельва – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2010.
  10. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006.
  11. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.
  12. **Осадчий Є. М.** Конопотська битва у світлі археологічних даних / Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Коротя / ІКЗ «Більськ». – Полтава: Техсервіс, 2009.
  13. **Осадчий Є. М.** Пам'ятки військової історії північно-західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий / ЦП НАН України і УТОПІК. – Суми: Джерело, 2011.
  14. **Охріменко А. І.** Археологічні пам'ятки північної периферії Більського городища / А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. М. Приймак // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1 (19).
  15. **Приймак В. В.** Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий; ЦП НАН України і УТОПІК, ІКЗ «Більськ». – Полтава: Техсервіс, 2006.
  16. Полесье. Матеріальна культура. – К.: Наукова думка, 1988.
  17. **Раздорский А. И.** Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города) / А. И. Раздорский; Ин-т истор. РАН. – СПб., 2001.
  18. **Скирда В. А.** Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко / В. А. Скирда // Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Б. А. Шрамко: сб. н. тр. / ХНУ им. В. Н. Каразина; [отв. ред. С. И. Посохов]. – Харьков: Курсор, 2008.
  19. **Супруненко О. Б.** Селітроварницький стан на Більському городищі // О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2010.
  20. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка: В четырех томах / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1987. – Том III (А-Д).

В. В. Приймак

**Дискуссионные вопросы изучения памятников казацкой эпохи
Бельского городища и его округи**

Резюме

Рассматриваются дискуссионные вопросы изучения древностей периода позднего средневековья Бельского городища и его округи. Привлекаются письменные источники XVII в., этнографические и археологические данные. На основании наличия на городище остатков объектов селитроварного и будного промыслов аргументируется наличие в Бельске центра производства дымного пороха.

По-видимому, именно данное обстоятельство заставило польскую сторону так настойчиво отстаивать целостность Бельского городища в пределах Речи Посполитой.

Ключевые слова: Бельск, Бельское городище, казацкая эпоха, Речь Посполитая, будный промысел, производство дымного пороха, селитроварение.

V. V. Pryjmak

**Discussion of the Study of the Monuments of the Cossack Era
from Bilsk Hillfort and its Surroundings**

Summary

The publication addresses controversial issues of studying antiquities of the Late Middle Ages of Bilsk hillfort and its surroundings. There are involved the written sources of 17 century, ethnographic and archaeological data. Based on the presence of objects of saltpeter production argued presence the center of production of black powder in Bilsk.

Apparently, this fact forced the Polish side so hard to defend the integrity of Belsk settlement within the Commonwealth.

Keywords: Bilsk, Bilsk hillfort, Cossack era, Commonwealth, potass craft, production of black powder, saltpeter production.

**Пам'ятки селітроварного виробництва
межиріччя Псла та Ворскли**
(матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України.
Сумська область»)

У роботі наводяться дані про археологічні пам'ятки селітроварницького виробництва XVII ст. на території Південної Сіверщини. Ці об'єкти є щойно виявленими і рекомендуються до занесення до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область».

Південна Сіверщина на початку XVII ст. була регіоном, де перетиналися інтереси Речі Посполитої, Кримського ханства, Московської держави та Запорізької Січі. Незаселений край, що мав чималі природні ресурси, приваблював промисловиків і мисливців. Одним із промислів, що отримав поширення на півдні Сіверщини, було селітроваріння. Тут працювали вихідці з Речі Посполитої та Московської держави. Археологічні рештки селітроварного виробництва представлені здебільшого майданами – зруйнованими насипами курганів і валів городищ.

Перші повідомлення про майдани в межах сучасної Сумської області належать архієпископу харківському і чернігівському Філарету (Д. Г. Гумілевському). Він наводить дані про вали та насипи, що знаходяться поблизу с. Славгорода [4, с. 142]. На топографічній карті Російської імперії у Сумському і Краснопільському повітах позначені курганні могильники та майдани до їх масового розорення. Археологічне вивчення майданів у межиріччі Псла та Ворскли розпочалося наприкінці 80-х рр. XX ст. у зв'язку з підготовкою тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. Тоді в ході археологічних

розвідок було виявлено кілька курганних могильників, до складу яких входили майдани.

У 2003 р. в Сумській обл. відновлено роботу обласної редколегії з підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Серед археологічних об'єктів, що обстежувалися, була чимала кількість майданів. В. В. Приймаком та О. В. Коротею виявлено і картографовано більше 20 майданів, що знаходилися на північ від Великого Більського городища [1, с. 29-73]. Найбільше майданів зафіксовано в Охтирському і Роменському районах, тобто регіонах, де традиційно вівся селітроварницький промисел. На північ від Більського городища кількість майданів зменшується.

У 2012 р. автором проведені обстеження вододілів рр. Псла та Ворскли, що адміністративно належать до Краснопільського району Сумської обл. У ході моніторингу вже відомих археологічних пам'яток виявлені об'єкти, пов'язані з селітроварінням. Метою проведення цих робіт було встановлення географічних координат об'єктів, фотофіксація та встановлення стану їх збереженості.

1. *Курганний могильник, с. Славгород, Славгородська сільська рада, Краснопільський р-н, Сумська обл.* Розташований за 2 км на північ від околиці села та за 0,16 км на схід від автотраси Суми – Велика Писарівка. Займає висотну доміанту мису, утвореного долинами річок Корова та Пожня неподалік місця їх злиття.

Виявлений Л. І. Білінською 1988 р. Тоді в складі могильника зафіксовано 5 насипів курганів, а дані щодо майданів відсутні [3].

Насправді, могильник складається з 3-х курганів та майдану. Кургани округлої, напівсферичної форми, діаметром від 21 до 40 м. Їх висота – від 0,7 до 2,5 м. Майдан має серпоподібну форму. Його розміри – 25 x 35 м, висота – 1,0 м. Всі насипи розорюються, крім найбільшого, де на вершині міститься геодезичний пункт, наразі зруйнований (рис. 16).

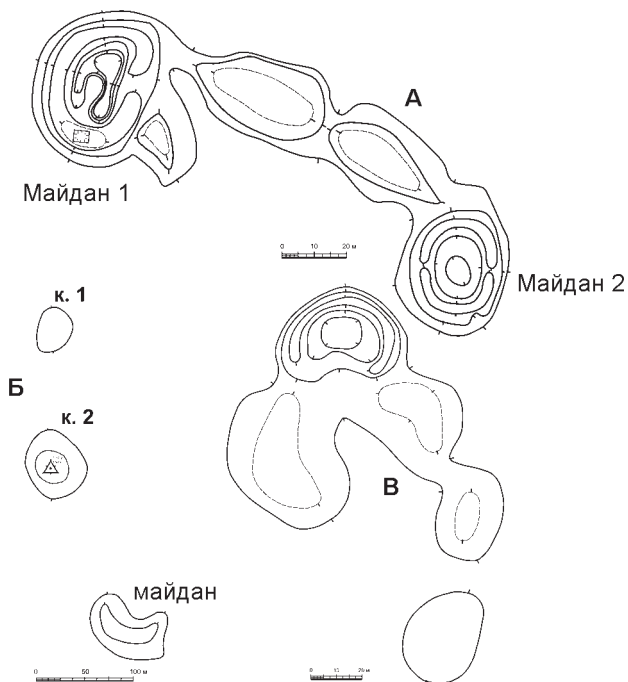

Рис. 1. Майдани і курганні могильники межиріччя
Псла та Ворскли.

А – поблизу с. Лісне, Б – неподалік с. Славгород, В – с. Новоолександрівка,
ур. Васюки. Плани О. В. Короті та Є. М. Осадчого.

2. *Курганний могильник*, с. Новоолександрівка, Мезенівська сільська рада, Краснопільський р-н, Сумська обл. Виявлений за 2 км на схід від с. Новоолександрівки. Займає висотну домінують плато правого берега р. Дернової, притоки р. Ворсклиці.

Обстежений Л. І. Білинською у 1988 р. [3].

Складається з 4-х курганів та майдану. Кургани округлої, напівсферичної форми, діаметром 20 – 30 м і висотою 0,7 – 1,7 м. Майдан – підковоподібний у плані. Прохід знаходиться із заходу. Майдан має розміри 50 x 55 м, його висота становить 3 м. Яма квадратної форми розташована

у східній частині колишнього кургану. Вона лійкоподібна, глибиною 2,5 м. У західній частині розташовані «вуса» викиду серпоподібної форми. Майдан задернований, з рештками тригопункту на вершині (рис. 2), кургани і викид ґрунту – розорюються.

3. **Майдан, с.** Новоолександрівка, Мезенівська сільська рада, Краснопільський р-н, Сумська обл. Знаходиться за 1,5 км на захід від північно-західної околиці с. Новоолександрівки, в ур. Васюки. Займає підвищення між яром та долиною р. Дернової, притоки р. Ворсклиці.

Виявлений Є. М. Осадчим 2012 р.

Майдан підковоподібної форми, діаметром 53 м, висотою 3 м. Прохід знаходиться у південній частині. З півдня розташований серпоподібний викид відпрацьованого ґрунту шириною 88 м та заввишки 1,0 – 1,4 м. За 8 м – ще один викид округлої форми, діаметром 38 м і висотою 1,7 м. Майдан задернований, викиди – розорюються (рис. 1в).

4. **Майдани, с.** Лісне, Ряснянська сільська рада, Краснопільський р-н, Сумська обл. Розташовані за 2 км на північний схід від північної околиці с. Лісного та за 0,2 км на південь від автодороги Краснопілля – Грабовське.

Обстежені Є.М. Осадчим у 2012 р.

Майданів два. Вони кільцеподібної форми. Майдан 1 діаметром 50 м та висотою 3,5 м має лійкоподібну яму завглибшки 4,0 м. Прохід невеликий, знаходиться у східній частині. З південного сходу розташований «вус» відпрацьованого ґрунту трикутної в плані форми висотою 2,5 м. Майдан 2 – в діаметрі 33 м. В центрі – лійкоподібна округлої форми яма глибиною 3 м. Між майданами розміщений «вус» відпрацьованого ґрунту протяжністю 90 м, шириною 25 м та висотою 2,5 м. На вершині майдану 1 знаходиться триангуляційний знак. Обидва майдани задерновані (рис. 1а).

Обстежені майдани розташовані у складі курганних могильників. На карті Російської імперії другої половини XIX ст. у місцях розташування майданів зафіксовані кур-

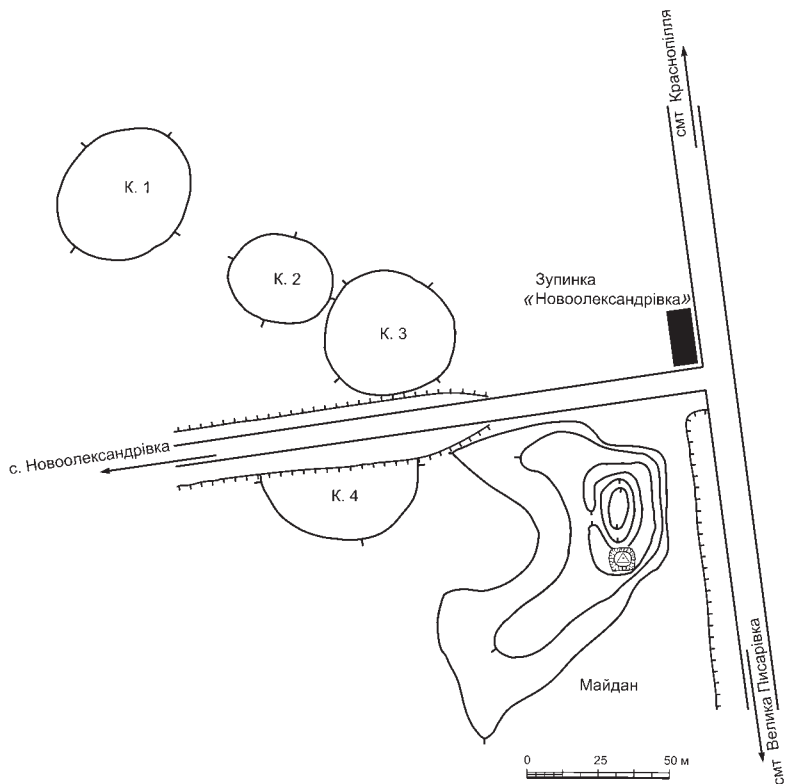

Рис. 2. Новоолександрівка, с. Курганний могильник.
План О. В. Короті та Є. М. Осадчого.

ганні групи кількістю до 10 насипів. На сьогодні насипи курганів не збереглися поблизу с. Лісного, зменшилася кількість курганів поблизу сс. Славгорода та Новоолександрівки. Ймовірно, для розробки селітри обиралися великі насипи, що містили найбільшу кількість селітри у масивах. Усі майдани мають підковоподібну форму. Поблизу них майже не простежуються «вуса» викидів. Існуючі викиди за своїм об'ємом значно поступаються ямам, що утворилися в результаті розробки майданів. Не виключено, що частина ґрунту могла бути розтягнута, а

згодом знівельована оранкою. Проте, можливо, що ґрунт, багатий на селітру, вивозився до варниці, котра була розташована поблизу одного з курганів. Кілька майданів знаходяться на значній відстані від джерел води. З'ясувати, де містилися печі для варіння селітри, допомогли б геофізичні дослідження. Зважаючи на це, можна припустити, що видобуток селітри на майданах відбувався упродовж одного сезону.

Однією з проблем, що потребують вирішення, є культурно-хронологічна належність селітроварницьких об'єктів. Видобуток селітри на території Південної Сіверщини вівся упродовж всього XVII ст., хоча переважна більшість майданів функціонувала у першій половині століття. Невизначеність міждержавних кордонів призвела до того, що на одній території могли вести промисел вихідці з Речі Посполитої, Московської держави та запорізькі козакі. З'ясувати культурну належність варниці можна тільки після археологічних досліджень.

Отже, майдани межиріччя Псла та Ворскли є залишками селітроварницького виробництва XVII ст. Вони знаходилися у складі курганних могильників, які на сьогодні знищені або від них вціліли окремі насипи. Майдани мають добрий стан збереженості, тому їх описи повинні бути включені до тому «Зводу пам'яток історії та культури України: Сумська область».

Ключові слова: Ворскла, Псел, Сумська область, Новоолександрівка, Славгород, кургани, майдани, селітряне виробництво.

Джерела та література

1. **Коротя О. В.** Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / О. В. Коротя, В. В. Приймак, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.): зб. н. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полтава: Техсервіс, 2010. – 104 с., іл.

2. **Осадчий Є. М.** Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий // Праці Центру пам'яткознавства: зб. н. пр.; ЦП НАН України і УТОПІК. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – С. 116-125.
3. **Сухобоков О. В.** Отчёт о полевых исследованиях 1988 г. / Сухобоков О. В., Юренко С. П., Белинская Л. И., Милованова Н. А.; Ин-т археол. АН УССР; Сум. КМ // НА ІА НАН України. – 1988/32. – Ф.е.
4. **Филарет.** Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М.: тип. В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.

Е. Н. Осадчий

**Памятники селитроварного производства
междуречья Псла и Ворсклы**

(материалы к «Своду памятников истории и культуры Украины.
Сумская область»)

Резюме

В работе приводятся данные об археологических объектах селитроварного производства XVII в. на территории Южной Северщины. Эти памятники являются нововыявленными и рекомендуются для «Свода памятников истории и культуры Украины. Сумская область».

Ключевые слова: Ворскла, Псёл, Сумская область, Новоалександровка, Славгород, селитряное производство, курганы, майданы.

E. M. Osadchiy

Monuments of Saltpeter Production in Interfluve of Psel and Vorskla
(materials to the «Code of Monuments of History
and Culture of Ukraine. Sumy region»)

Summary

The paper presents data on archaeological sites of saltpeter production in the XVII cent at South Siverschina. These monuments are recent detected and are recommended for added to the «Code of monuments of history and culture of Ukraine. Sumy region».

Ключевые слова: Vorskla, Psel, Sumy region, Novo-oleksandrivka, Slavgorod, saltpeter production, mounds, maidans.

УДК 902.03:351.853(477.53)«16/17»

© С. В. Сапегін, А. В. Гейко
(с. Ковалівка Полтавського р-ну; смт Опішня)

Вивчення майданів на території Новосанжарського району Полтавської обл.

Публікуються результати досліджень майданів у 2002 та 2006 рр. на території Новосанжарського району Полтавської обл., що засвідчують поширення селітроваріння у межиріччі Ворскли та Орелі.

Серед пам'яток козацької доби майдани та майданоподібні споруди є найбільш масовим типом старожитностей Полтавщини. Їх походження пов'язують з видобутком селітри, що широко використовувалася для виробництва пороху, високоякісного кришталю, скла, медикаментів, соління м'яса тощо. У матеріалах анкетування Центрального Статистичного комітету 1873 р. згадується понад 500 подібних споруд чи їх залишків у Полтавській губ. [3, с. 9]. А станом на 1 вересня 1990 р. було відомо 242 майдани і майданоподібні споруди на теренах Полтавської обл. [4, с. 136-137].

На середину 90-х рр. ХІХ ст. цих об'єктів нараховувалося більше 250 [1, с. 34]. А на території Новосанжарського району налічувалося дещо більше 10 майданів [5, с. 227].

У 2002 р. А.В. Гейко провів розвідки на території району, де виявив чимало майданів біля сс. Супротивної Балки, Оборона Рад, Рекунівки та Шовкоплясів [2, с. 135, 153]. Влітку 2006 р. авторами, за участі учнів старших класів Полтавського обласного ліцею-інтернату ім. А.С. Макаренка (с. Ковалівка Полтавського району), було проведено розкопки майдану неподалік с. Шовкопляси Великокобелячківської сільської ради (рис. 1).

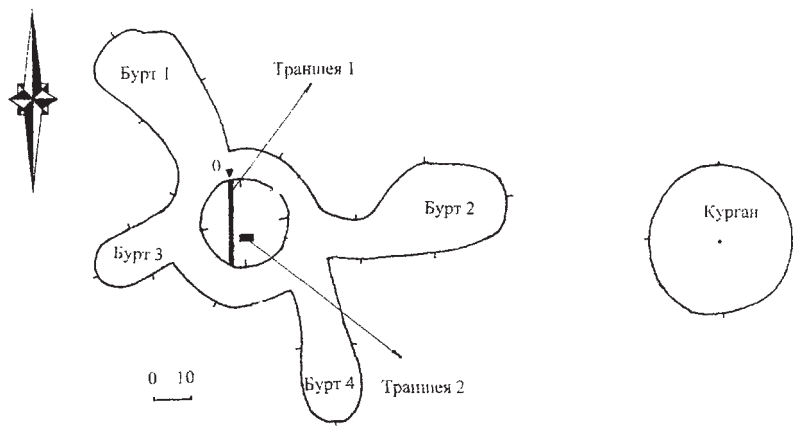

Рис.1. Шовкопляси, с. Новосанжарського району. Майдан.

Коротко зупинимось на результатах цих досліджень.

1. *Супротивна Балка, с.* Майдан знаходиться за 0,3 км на південь від східної околиці села, поряд із розгалуженням сучасних автошляхів на сс. Попове, Гольманівка та смт Нові Санжари. Є залишками кургану висотою 1,4 м та діаметром 30 м, по центру якого знаходиться яма глибиною до 0,5 м. На схід від майдану розташовані два «вуси» довжиною 30-35 м, шириною близько 15 м і висотою 1,5 м. Пам'ятка інтенсивно розорюється.

2. *Оборона Рад, с.* За 0,5 км на північ від села збереглися залишки дуже розораного майданоподібного комплексу у вигляді кургану, діаметром близько 30 м і висотою 1,0 м. В його центрі розміщена заглибина діаметром 10 м і завглибшки 0,3 м, до нього прилягають два дугоподібних «вуси» довжиною до 30 м, шириною 12 м, висотою 1,2 м. Поряд із майданом знаходиться курганоподібне підвищення – бурт діаметром 20 x 30 м, висотою 1,4 м.

3. *Рекунівка с.* Майдан виявлений на відстані 1,2 км на північний схід від північної околиці села. Його висота – 3 м, діаметр – 50 м. Він має заглибину в 0,3 м. До насипу прилягають чотири «вуси» довжиною 30-40 м, шириною

15-20 м. Об'єкт добре зберігся, лише край одного з «вусів» розорюється.

4. *Шовкопляси с.* Майдан висотою 1,5 м, діаметром 32-35 м розташований на південь від села, справа від авто-траси с. Великий Кобелячок – смт Нові Санжари. В його центрі знаходиться яма діаметром близько 20 м, глибиною 1,5 м. З чотирьох боків майдан оточують «вуса» довжиною 10-30 м і шириною 10-15 м. Останні інтенсивно розорюються.

З метою вивчення пам'яток селітроварницького промислу проведені розкопки на одному із майданів – поблизу с. Шовкопляси. Вибір не був випадковим, оскільки пам'ятка інтенсивно руйнується, впродовж кількох років вона використовувалася місцевими жителями в якості скотомогильника та була об'єктом вибирання чорнозему для господарських потреб. Майдан поріс бур'янами, кущами, на його території ростуть дерева.

Для вивчення майдану закладена траншея 1 у центральній заглибині, зорієнтована по лінії південь–північ, завдовжки 23 м. Почережність виявлених нашарувань була наступною:

- 0 – 0,15 м – дерн, поверхневий шар;
- 0,15 – 1,25 м – у північній частині траншеї – чорнозем;
- 0,15 – 0,30 м – по центру траншеї – чорнозем;
- 0,15 – 2,00 м – у південній частині траншеї – чорнозем;
- з глибини 1,25 м у північній частині траншеї на відстані 15 м хвилястою лінією на південь залягав прошарок попелу з незначними вкрапленнями деревного вугілля завтовшки 2-10 см.

Переважання чорнозему у центральній ямі свідчить, що в минулому столітті ґрунт з кільцевого валу був частково згорнутий до центральної заглибини для більш зручного землекористування.

У південній частині траншеї з глибини 0,75 м упродовж 5 м залягав викид глини. Його потужність становила – від

0,15 м до 1,0 м. Материк – жовта глина – у центрі траншеї починалася з глибини 1,25 м, у північній частині – 2,10 м, південній – відповідно 2,06 м. Наявність викиду спонукала закласти траншею 2, з розмірами 3 x 2 м. В ній відзначена наступна стратиграфічна ситуація:

- 0 - 0,10 м – дерн, поверхневий шар;
- 0,10 - 0,25 м – чорнозем;
- 0,25 - 0,40 м – глина;
- 0,40 - 1,50 м – чорнозем.

Знахідки під час розкопок не виявлені. Лише у дерновому шарі, на глибині 0,25 м виявлена монета XIX ст. Це – мідна російська монета номіналом «2 копійки», карбована 1812 р. за правління Олександра I. Але вона, звичайно, не може слугувати засобом встановлення хронологічної позиції завершення існування дослідженого об'єкту.

Таким чином, обстежені розвідками нові об'єкти стали додатковими свідченнями поширення у Поворсклі селітроварницького промислу XVII–XVIII ст. і дають змогу виділити один із його регіональних осередків.

Ключові слова: Новосанжарський район, Полтавщина, козацький час, майдан, селітроваріння.

Література

1. Варв'янська Т. В. «Розрита Могила» / Варв'янська Т. В., Супруненко О. Б.; УК ПОДА; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 1996. – 48 с.
2. Звід пам'яток історії та культури: Полтавська область. Новосанжарський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [укл. та упорядн. В. О. Мокляк]. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с.
3. Кулатова І. М. Пам'ятки археології козацької доби Полтавщини в матеріалах анкетування Центрального Статистичного комітету 1873 р. / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. н. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; [ред. кол.: Телегін Д.Я. (відп. ред.), Титова О.М. та ін.]. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 3-9.
4. Мельникова І. С. Деякі підсумки підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії і культури Полтавської області» / Мельникова І. С. // АЗ ПКМ: зб. н. пр. / ПКМ; [ред. кол.: Кулато-

ва І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 136-137.

5. **Сапегін С.** Пізньосередньовічні комплекси з добування селітри у Поворсклі (за дослідженнями 2002 р.) / С. Сапегін, А. Гейко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. н. ст. 2001-2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – [Кн. I]. – С. 226-229.

С. В. Сапегин, А. В. Гейко

**Изучение майданов на территории Новосанжарского района
Полтавской обл.**

Резюме

Публикуются результаты исследований майданов в 2002 и 2006 гг. на территории Новосанжарского района Полтавской области. Эти объекты свидетельствуют о распространении селитроварения в данном регионе.

Ключевые слова: Новосанжарский район, Полтавщина, казацкое время, майдан, селитроварение.

S. V. Sapegin, A. V. Geiko

Researches of Maidans on the Territory of Novosanzhars'ky District

Summary

Here are published the results of researches of maidans in 2002 and 2006 on the territory of Novosanzhars'ky district Poltava region. The researched maidans testify about the saltpeter making in this region.

Keywords: Novosanzhars'ky district, Poltava Region, Cossack epoch, maidan, saltpeter making.

Деякі дані про селітряне виробництво у Більську

*Публікація присвячена локалізації місцезнаходження
селітряного заводу ХІХ ст., що діяв на території с. Більська
сучасного Котелевського району Полтавської обл.*

Середньовічна історія полтавського села Більська нерозривно пов'язана з розвитком у краї селітряного виробництва. Саме воно у великій мірі сприяло тому, що невеличке поселення так званих уходників, що, ймовірно, виникло в кінці ХVІ ст. на землях українсько-литовського князя Федора Бельського, вже у середині ХVІІ ст. перетворилося на стратегічно важливий пункт Речі Посполитої на її східних кордонах. Більщани займалися селітряним виробництвом до середини ХІХ ст., коли в селі діяв один завод. Але це заняття вже ставало витратним і малоприбутковим, тому воно поступово згоралося.

У Зіньківському повіті з шести приватних заводів у 1868 р. [2, с. 268] на 1886 рік залишилося лише три [3, с. 279]. Один із останніх діючих селітряних заводів знаходився у Більську [1, с. 379]. Він згадується у 1887 р. як підприємство з вісьмома казанами, що платило земський податок [4, с. 204, 271, 276]. Але наступного 1888 р. завод уже не діяв [4, с. 20].

Постає питання: де знаходився останній селітряний завод у Більську? З дитинства у 1960-х рр. пам'ятаю розповіді старожилів села та вчителя історії Д. П. Клочка про те, що «за царя» у центрі села знаходилися високі, насипані з привезеної з городища землі, кургани, а біля них стояли печі з великими мідними казанами, в яких варили селітру для пороху. Землю для виготовлення селітри вибирали з

валів городища за селом, неподалік водойми Озеро. Перевозили її вулицею Прогоня на великих возах, як чумацька мажа, запряжених парою волів.

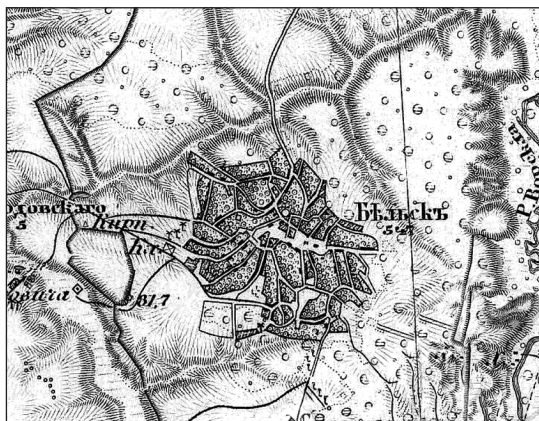
Згадані насипи висотою у кілька метрів збереглися до 1930-х рр. на лівому березі ставка на північний схід від цегляної будівлі сучасної автобусної зупинки. Ті земляні насипи розібрали на укріплення ставкової греблі, місцевість розрівняли і в повоєнні роки на ній учні школи заклали парк.

У середині 1970-х рр. під час будівництва асфальтованої дороги через центр села, під пригірком навпроти будівлі вже згаданої автобусної зупинки, ковшем бульдозера було зрізано ділянку землі, де відкрився товстий шар дуже пропеченої глини, попелу, обгорілого дерева, добре було видно сліди великої печі. На сьогодні ця ділянка горизонтально вирівняна і ніщо тут вже не нагадує про випадкове відкриття минулих років. Можливо, старожили сусідніх дворів пам'ятають і зможуть більш точно на місцевості вказати, де знаходилися руїни великих печей. Польові археологічні дослідження, проведені у вказаному місці, могли б виявити нові джерела з історії селітряного виробництва у Більську.

На користь розміщення у минулому поруч зі сільським ставком якогось виробничого комплексу свідчить той факт, що при досить щільній забудові центральної частини Більська вказана місцевість завжди було вільною. Це видно і на старих картах села (рис. 1).

Місцезнаходження селітряного заводу у центрі села може викликати питання, адже вже відомі і досліджені об'єкти цього промислу знаходяться поза межами села, неподалік від джерел сировини. Але для селітряного виробництва потрібні не лише стародавній ґрунт з курганів і валів, а й велика кількість палива (дров) і води. Зручне забезпечення двома останніми також мало велике значення в ефективній діяльності селітроварників. Селітряний завод загалом складався з чималої кількості різних будівель: хат, сараїв-складів, повіток, бондарських і коліс-

Більськ, с. Село на топографічній карті 3-ї четврті XIX ст.

Основа: Ряд XXIII. Лист 13. Военно - топографическая карта.

Г. Полтавской и Харьковской. В 1 дюйме 3 версты. — СПб.: Военно-топограф. депо, [1863 - 1878].

них майстерень, льохів тощо. Один селітроварний казан обслуговувало два-три десятки робітників. Таку досить складну виробничу інфраструктуру легше утримувати у межах населеного пункту, хоча задля пожежної безпеки — подалі від селянських дворів, біля джерел води. У цьому сенсі розташування селітряного заводу в центрі Більська на березі Більського струмка та ставка, неподалік водяного млина (сьогодні на його місці стоїть цегляна споруда колишнього парового, а пізніше — електричного млина), було цілком виправданим.

При розміщенні селітряного заводу особливо важливим було врахувати забезпечення виробництва великою кількістю дров. Від більського селітряного заводу найближчий (не більше кілометра) ліс знаходився в урочищі Дубина (сьогодні це куток села); також можна було підвозити ліс з ближніх сільських околиць — Шпилівки, Семівки та Холодівки. Отже, врахувавши всі обставини організації селітряного виробництва, власники заводу не випадково розмістили його у центрі села.

Ключові слова: Більськ, Більський струмок, казани, селітроваріння, селітряний завод.

Література

1. Алфавитный список городов, местечек, сел, значительнейших деревень и хуторов Полтавской губернии в 1863 году. – Полтава, 1863.
2. Свод постановлений Зеньковского очередного уездного собрания. Третьяго созыва 1867 года. – Полтава, 1867.
3. Постановления Зеньковского уездного земского собрания XXI-го очередного созыва, 1885 года. – Полтава, 1885.
4. Постановления Зеньковского уездного очередного земского собрания, XXII-го созыва, 1886 года. – Полтава, 1886.
5. Сборник необходимых сведений о каждом приходе и адрес-календарь духовества Полтавской епархии. – Часть 1: Полтавский учебный округ. – Полтава, 1890.

П. А. Гавриш

Некоторые данные о селитренном производстве в Бельске Резюме

Публикация посвящена локализации места расположения селитренного завода XIX в., функционировавшего на территории с. Бельск современного Котелевского района Полтавской обл.

Ключевые слова: Бельск, Бельский ручей, котлы, селитроварение, селитренный завод.

P. Ya. Gavrysh

Some Data on Saltpeter Production in Bilsk Summary

The article dedicated to the localization of saltpeter plant, which functioned at XIX cent. on the territory of Bilsk village Kotelevskiy district Poltava region.

Keywords: Bilsk, Bilsky stream, boilers, saltpeter, saltpeter plant.

Рештки копильні XIX ст. в Біланах у пониззі Псла

Публікуються результати науково-рятивних досліджень схожого на курган відвалу ґрунту селітроварів, на якому розміщувався комплекс будівель копильні XIX ст.

Вивчення давніх виробництв – один із перспективних напрямків археології. Правда, під час науково-рятивних досліджень виробничі об'єкти історичних часів інколи зовсім ігноруються. На них не вистачає ні сил, ні коштів, ні бажання пам'яткоохоронців, а тим більше замовників долучати археологів до розкопок вряди-годи відомих за історичними джерелами виробничих об'єктів нового чи новітнього часу. Публікація має на меті висвітлити цілком протилежний факт – дослідження археологічними методами решток комплексу виробничих споруд XIX ст. в зоні будівництва Біланівського кар'єру залістистих кварцитів у Кременчуцькому районі Полтавської обл., лише опосередковано пов'язаного з селітроварництвом, точніше, виявленого на одному з відвалів ґрунту більш давнього майдану [5, ч. I, арк. 175-184].

Зазначимо, що на історичній Кременчуччині решток об'єктів селітряного виробництва надзвичайно мало. Останні приурочені до плато та країв високих корінних берегів Дніпра і Псла, їх вододілів з іншими ріками регіону. В надзаплавних ділянках, тим більше лівобережного пониззя Псла, відомі лише поодинокі майдани. Звісно, всі ці об'єкти пізньосередньовічного промислу та виробництва нового часу тяжіють до зон поширення чорноземних ґрунтів. Адже з гумусованих дернин поверхневого шару ґрунту переважно і зводилися кургани раннього залізного віку, які обиралися за місця видобування селітри.

Найпівденнішим у Припсіллі є комплекс майданів поряд із колишнім с. Білани Бондарівської сільської ради Кременчуцького району, який, у зв'язку з майбутніми гірничо-видобувними роботами доведеться дослідити археологічно. Він викликає безпосередній інтерес дослідників не тільки як рештки великих курганів, а й як селітроварницький і доволі «нетиповий» для мікрорегіону комплекс.

Скупчення насипів у кол. с. Біланах (лівий берег р. Псла) складає групу III з 2-х майданів, кургану та 2-х курганоподібних насипів, розташовану навпроти південної частини села. Майдани, вірогідно, виникли внаслідок розробки на селітру масивів значних за розмірами курганів скіфської доби.

Найбільший задернований майдан № 1 має підовальну форму, у вигляді кільцевого високого валу, з двома проходима-розривами, шириною 1,5-2,0 м та підвищенням до середини висоти над входами [3, с. 62, 63-64, рис. 80-83, 86]. Висота цього валу – 3,5-4,2 м, діаметр майдану – 75 x 85 м. У центрі збереглася овальна в плані яма, глибиною 3,4 м, розміром 30 x 45 м, зорієнтована меридіонально, як і проходи. В їх напрямку попарно розташовані на сьогодні розорані рештки відвалів ґрунту у вигляді розтягнутих «вусів», завершені курганоподібними скупченнями-насіпами, заввишки 0,3-1,3 м, з південного боку – залишки невеликого обвалування якоїсь наземної споруди. За 0,21 км на схід – північний схід від великого майдану знаходяться рештки ще одного – майдану № 2, зайнятого діючим кладовищем. Комплекс майданів – виразна домінанта історичного ландшафту мікрорегіону, досить цікавий археологічний та історико-промисловий об'єкт культурної спадщини, запланований до проведення досліджень восени 2013 р. у зв'язку з будівництвом Біланівського кар'єру [3, с. 63-64; 4, с. 62].

Навесні 2012 р. проведені науково-рятувні дослідження одного з країв відвалів ґрунту – так званого курганоподібного насипу № 3, розташованого за 95 м з північного сходу від насипу № 1 і дещо ближче до майдану № 2. Він знаходився глибше від краю плато тераси (за 250 м), поодаль від

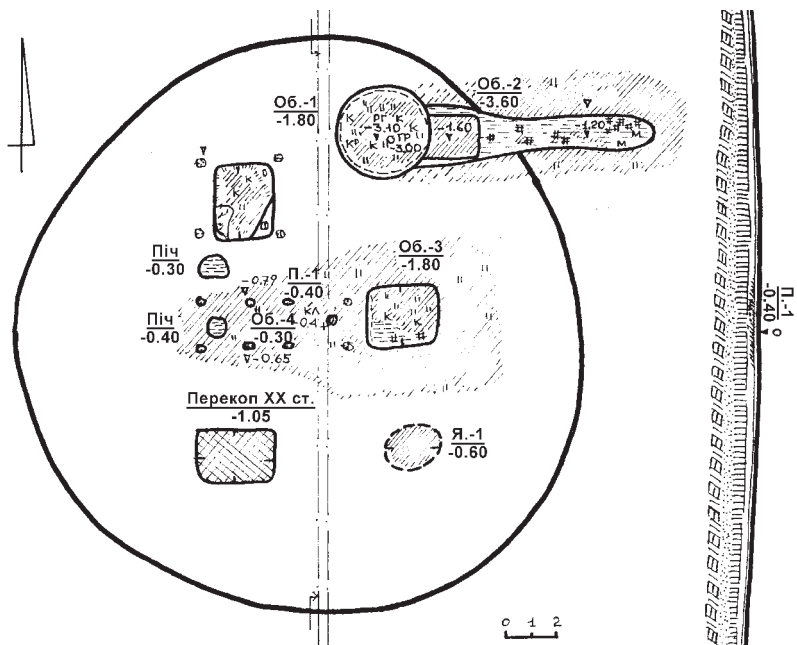

Рис. 1. Білани, кол. с. Курганоподібний насип № 3.
План і перетин.

решток забудови села, на незначному підвищенні з абсолютною висотою 72,8 м, займаючи видовжений з північного сходу на південний захід невеликий пагорб розміром 30-35 x 80-90 м. Насип відзначався сплющеною округлою формою, був дуже розораний.

У насипу виявлені рештки групи господарських будівель першої пол. ХІХ ст., а саме: двох погребів, стовпових ямок від навісу із залишками печей, великої заглибленої промислової споруди-копильні, а також господарської ями і погірба поч. ХХ ст. (рис. 1).

Насип виявився майже однорідним сіро-чорносупіщаним, з домішками лугового чорнозему, без слідів виварювання селітри. Він утворився внаслідок зсипання на цьому місці у кін. ХVІІ – сер. ХVІІІ ст. ґрунту, вийнятого з маси-

вів майданів, можливо, непридатного для повторного виготовлення селітри. Про це свідчила чітко простежена у центрі лінія залягання похованого ґрунту, практично завжди погано помітна під насипами невеликих курганів. Досить рихлий масив насипу містив окремі невиразні і подрібнені уламки ліпної кераміки бронзового віку та скіфського часу, поодинокі старі кістки тварин, вуглини і білі мінералізовані включення, що засвідчували переміщення сюди ґрунту з великих курганів. У центрі, над рівнем похованого ґрунту, виявлені кілька кісток людини (рис. 1: *п.1*).

Цілком можливо, що з діяльністю селітроварів можуть бути пов'язані окремі знахідки кераміки та вироби з металу, що знайдені у заповненні досліджених пізніших об'єктів.

З поверхні насипу та орного шару походять уламки ліпного горщика, що належить до керамічного комплексу зрубної культури доби пізнього бронзового віку, фрагменти вінця мореного сіроглиняного гончарного горщика XVIII ст. з відведеним назовні профільованим краєм, прикрашеного хвилястою прокресленою п'ятизубим штампом лінією, уламок ніжки чарки з прозорого скла з вертикальним канелюванням основи.

Пізніші господарські об'єкти з'явилися в насипу у першій половині і були полишені у третій чверті XIX ст., надалі поступово закидаючись сміттям. Місце колишнього господарського осередку зайняла околиця села поч. – сер. XX ст. А саме с. Білани зникло в третій чверті XX ст. і на сьогодні зняте з обліку населених пунктів Бондарівської сільської ради.

Загальна стратиграфічна ситуація для насипу виглядала таким чином: 0 – 0,2-0,3 м – орний супіщано-чорноземний шар; 0,2-0,3 – 0,5-0,6 м – сіро-чорно-супіщаний, із домішками лугового чорнозему, масив насипу; 0,5-0,6 – 1,0-1,1 м – похований супіщаний чорнозем; 1,0-1,1 – 1,3-1,4 м – передматериковий світлокоричневий пісок; з 1,3-1,4 м – світлий материковий пісок (рис. 1).

«*Поховання*» 1 виявилось скупченням переміщених внаслідок скидання ґрунту кісток дорослої людини у віці

30-35 років, що знаходилися за 0,8-1,2 м на північний захід, на глибині 0,4 м від умовного центру (далі – УЦ) насипу (рис. 1: *п.1*). Кістки залягали у масиві переміщеного чорнозему над рівнем похованого ґрунту. Слідів ями не простежено. Уламки плечової, голенової кісток, ребра і спинний хребець розміщувалися без анатомічного порядку і мали старі злами. Вуглин, тліну підстилки тощо також не було виявлено. Ці останки – залишки зруйнованого поховального комплексу, що потрапили до масиву насипу разом із переміщеним сюди ґрунтом з одного із сусідніх курганів.

Новітні об'єкти. Група об'єктів з більш-менш продуманим розміщенням і засадами планування виявлена в центрі та північно-східній частині насипу. Влаштування господарських будівель і ям призвело до появи суцільних перекопів, через певний час після завершення функціонування виробничого комплексу заповнених сміттям, що потрапило до існуючих заглибин у кін. ХІХ – ХХ ст. Характеристика решток цих об'єктів наводиться нижче.

1. Залишки *господарської споруди – об'єкту 1*, що функціонував у другій – третій чвертях ХІХ ст. Це – рештки погребу, котрий знаходився у північно-західному секторі насипу, за 4,1 м на північний захід від УЦ. Виявлений під орним шаром з глибини 0,2 м УЦ (рис. 1: *об.1*).

Прямокутна у плані, заглиблена в ґрунт і материковий пісок господарська будівля, зорієнтована стінками за сторонами світу та видовжена в меридіональному напрямку (рис. 2). За 0,3-0,4 м від кутів її оточували чотири прямокутні ямки від стовпів перекриття (розміри 0,25-0,30 x 0,30-0,35 м, завглибшки 0,25-0,30 м), заповнені мішаним ґрунтом з піском і вуглинами, лускою риби. Виходячи з розташування ямок, господарська будівля свого часу була перекрита дерев'яним навісом (із дерном, укладеним по краях), площа якого не перевищувала 3,1 x 3,4 м. Посеред ділянки під навісом знаходилася прямокутна заглибина погребу, з дещо скругленими кутами. Її розміри – 2,30 x 2,85 м, площа – 6,5 м², глибина залягання материкового

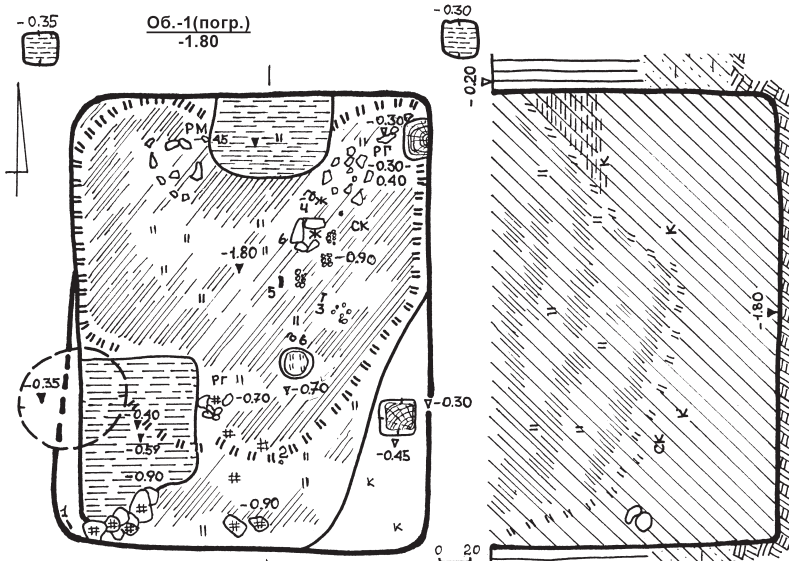

Рис. 2. Білани, кол. с. Насип № 3. Об'єкт 1 – погріб.
План і перетин.

Цифрами позначені: 1 – оковка воза, залізо; 2 – наперсток, бронза;
3 – цвях, залізо; 4 – уламки пут, залізо; 5 – мантачка, пісковик; 6 – розвал
миски і чавунця, кераміка, чавун; рм – розвал полив'яної миски,
кераміка; рг – розвал гончарного горщика, кераміка.

дна – 1,8 м від УЦ, стінки рівні вертикальні. Від південно-східного кута простежена трикутна сходинка-уступ, влаштована з глибини 0,3 м від УЦ (рис. 2). Розміри цієї приступки біля входу становили 0,3-0,5 x 1,8 м. Площина сходинки була старанно вирівняна. На ній відзначена також прямокутної форми ямка з рештками згорілого дерев'яного стовпа, розміром 0,22 x 0,25 м і завглибшки 0,45 м УЦ. Навпроти цього стовпа з південно-західного боку стінку перетинала кругла яма перекопу, що частково перерізала заповнення і мала діаметр близько 0,7 м.

Заповнення погребу відзначалося строкатістю. У верхній частині його утворювали попелясті скупчення з численними вуглинами, перепаленими кістками і сміттям,

скидані з північного та південно-західного боків масиви печини і глини від розібраної печі, скупчення битого гончарного посуду. Тонкий прошарок вуглин і горілого очерету відділяв попелястий шар остаточного закидання погребу від заповнення третьої чверті XIX ст. Це був рихлий чорноземний ґрунт з невеликою кількістю побутового сміття (рис. 2). Поверх обох прошарків лежав щільний шар запливу від заорювання просідаючої заглибини. Саме в ньому містилися більш давні знахідки періоду існування на місці Біланів однойменного хутора.

Характеризуючи *знахідки*, виявлені у погребі, звернемо увагу саме на найбільш ранні з них – належні до кола старожитностей XVIII ст.

Це – фрагмент сіроглиняного гончарного *горщика*, вкритого прокресленими горизонтальними смужками, нанесеними відбитками штампу; *уламок* верхньої частини скляної прозорої *пляшечки* конічної форми з вузьким горлом-розтрубом, з діаметрами: горла – 2,0 см, тулуба – 4,0 см; *фрагменти* окислених *залізних виробів* аморфної форми (рис. 2: *хж*) та *оковки воза* у вигляді вузької кованої товстої платівки шириною 1,7-1,8 см, завдовжки 7,3 і товщиною 0,6 см. З-поміж інших вирізнялися корозовані *деталі* облаштування *дерев'яної люльки*, виготовлені з бронзи: сітчаста кришечка, оковка і муфта кріплення (рис. 7: 2-4). Оковка мала отвори для закріплення: муфта – чотири, а кришечка – три. Їх розміри: 1) оковка: діаметр 3,0 см, висота 0,7 см; 2) муфта: діаметр 2,7 см, висота і ширина 0,8 см; 3) кришечка: 2,0 x 2,5 см. Подібні люльки побутовували у другій пол. XVIII – на поч. XIX ст.

Можливо, на час розкидання масиву відвалу або на спроби використання ґрунту для виварювання селітри вказують знахідки мідних російських *монет* часу правління імператриці Анни Іоанівни (1730-1740) та Єлизавети Петрівни (1741-1761): «денга» 1739 р. та «копейка» 1761 р. з сітчастими гуртами (рис. 7: 7-8). Отже, знахідки дозволяють припускати використання насипу відвалу ближче до сер. XVIII ст. в якості потенційного сировинного об'єкту

селітроварницького промислу. Функціонування ж погребів припадає на дещо пізніший час – другу – початок третьої чверті XIX ст.

Про це свідчать і предмети із заповнення будівлі: розвали гончарних *мисок*-кандійок з підполив'яним розписом по темно-коричневому тлу ангобами білого, світло-жовтого, зеленого та фіолетового кольорів виробництва гончарів Черкащини; світлоглиняних мисок, орнаментованих горизонтальними і скошеними лініями з кривулькою, нанесеними коричневими й оранжевими ангобами; мисочок невеликого розміру, вкритих світло-зеленою поливою, привезених з Єлисаветградщини, а також уламки гончарних світлоглиняних *горщиків* з прямим вінцем, опуклим тулубом і петельчастими ручками, крайкованих зелено-брунатною та зелено-коричневою поливами, орнаментованих смугастим розписом ангобами чи без нього на плічках і тулубі, інколи вкриті поливою з внутрішнього боку або цяточками зеленої поливи на тулубі; чимало фрагментів їх стінок та донець. У керамічному комплексі наявні уламки сіроглиняної гончарної *макітри* з поливою зеленого кольору, світлоглиняного гончарного *глека* з ручкою, прикрашеного по білому тлу поверхні горизонтальними смугами коричневого і рудого ангобів, сіроглиняної гончарної *ринки* з крайкуванням світлозеленою поливою та ручки *сковорідки*-тулійки, численні розвали гончарних *покришок* з петлеподібними вушками-ручками і циліндричним ребристим виступом у центрі, уламки лицевих пластин *кахлів* з рослинно-геометричним орнаментом. Із заповнення погребу походять частина залізних *пуг* з двох овальних кілець і чарунки ланцюга, уламок *точильного каменю*-«мантачки», бронзовий *наперсток*, частина *кресала* з овально-прямокутною рамкою, з уступами в основі і бронзовий наконечник піхов зброї (рис. 7: 5). У цілому виявлений речовий комплекс характерний для другої чверті – сер. XIX ст.

2. Господарська споруда – *об'єкт 2*, – існувала, вірогідно, з поч. XIX ст. Це були рештки копильні, виявленої у

північно-східному секторі насипу (рис. 1: об. 2). У плані вони нагадували гончарний горн, відзначаючись значно більшими розмірами (довжина 12,5 м) і глибокою спорудою-«піччю». Остання – кругла в плані, заглиблена у материк яма (глибина 3,1 м) з вирівняним дном, вертикальними, трохи розширеними донизу і ледь випаленими (точніше, «густо» закіпченими) стінками, з рештками дерев'яної решітчастої-? конструкції в основі, від якої у східний бік відходив вузький передпічний протяг-коридор, зорієнтований стінками в широтному напрямку. Він заглиблювався до 1,2 м від УЦ зі східного боку, а в передпічному просторі мав прямокутний приямок завглибшки 1,6 м, забитий рослинним попелом. Складалося враження, що саме в цій заглибині досить тривалий час майже постійно тліло гілля та рогіз. Розміри «передпічної» ями-протягу складали 1,2-2,3 x 8,7 м, виямку в ньому із західного боку – 1,6 x 2,0 м, діаметр «пічної» камери становив – 3,4 x 3,5 м, площа всієї будівлі – більше 22 м². Слідів ямок від стовпів навколо чи перекриття не простежено.

Заповнення відзначалося попелястістю і вмістом численних вуглин. У його передденні переважав попіл. Верхня частина містила кістки свійських тварин, в т.ч. обгорілі, луску риби, сміття, уламки гончарного і металевго посуду. Із заповнення споруди походило чимало знахідок, в т.ч. фрагменти гончарного мореного та сіроглиняного посуду кін. XVIII – поч. XIX ст. (рис. 3). Найвиразнішим серед них є світлоглиняний гончарний горщик з рострубоподібним вінцем, широким приземкуватим тулубом на плоскому дні з утором, з петельчастою пласкою ручкою-вухом. Він прикрашений візерунком, нанесеним коричневими і білими ангобами у вигляді тонких горизонтальних ліній і вписаною поміж ними хвилюю (рис. 5). Висота – 10,0 см; діаметр горла – 11,0 см, тулуба – 12,1 см. Вирізняється також світлоглиняна іграшка-свистунець у формі птаха на розширеній підставці-ніжці, вкрита розписом ангобами у вигляді цяток коричневого і світло-оранжевого кольорів (рис. 6) висотою 4,5 см. Голівка птаха втрачена, на тулубі

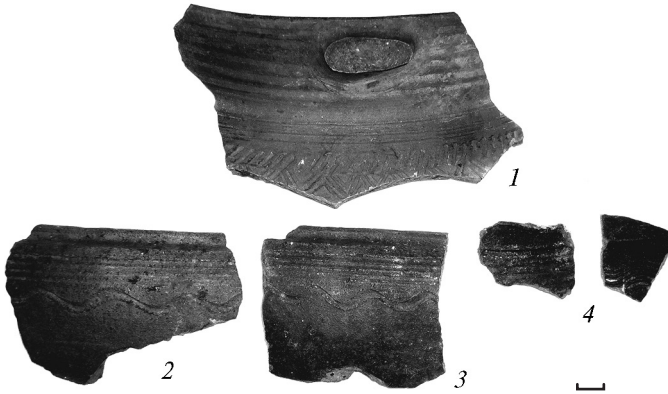

Рис. 3. Білани, кол. с. Насип № 3. Об'єкти 1 та 2.
Уламки мореної кераміки із заповнення.

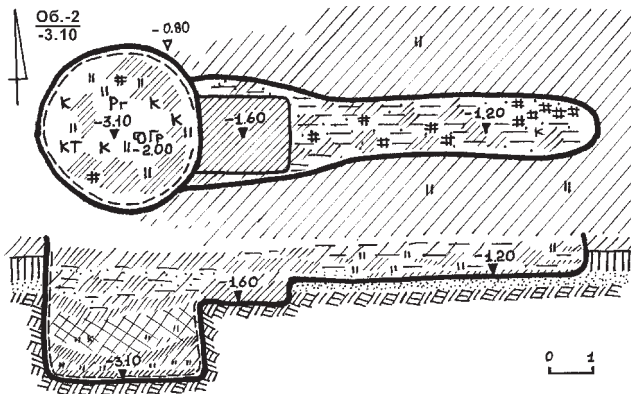

Рис. 4. Білани, кол. с. Насип № 3. Об'єкт 2 – копильня.
План і перетин.

наявні 8 отворів. Цікавою знахідкою є й частина замка кременевої рушниці – затискний гвинт з верхньою губкою курка, призначений для утримування кременю, з фігурною щічкою та голівкою з прорізом. Ця деталь вогнепальної зброї (рис. 7: 1) має висоту – 4,0 см; діаметр голівки – 0,95 x 1,00 см, розміри планки – 2,3 x 2,6 см.

На час полишення виробничої споруди і закидання її навколишнім ґрунтом вказували знахідки в основі заповнення мідних, нещодавно карбованих монет часу правління імператора Миколи I (1825-1855) – «1 копейка сребром» і «денежка» 1840 р.

3. Залишки ще однієї *господарської споруди* – *об'єкту 3*, що існував поряд із сусіднім погребом у ХІХ ст., виявлені у південно-східному секторі насипу, за 1,8 м на захід від УЦ. Вони знаходилися під орним шаром, з глибини 0,25 м УЦ (рис. 1: *об.3*).

Це був прямокутний у плані, заглиблений в ґрунт і материковий пісок погріб, зорієнтований стінками за сторонами світу і дещо видовжений в широтному напрямку. Слідів ямок від стовпів перекриття не простежено. Прямокутна заглибина, з дещо скругленими кутами мала розміри – 2,4 x 2,7 м, площу – 6,4 м², глибина залягання материкового дна аналогічна з об'єктом 1 – 1,8 м від УЦ (рис. 1). Стінки рівні вертикальні, сходинок не виявлено.

Заповнення ями було попелястим, з численними вуглинами, кальцинованими і колотими кістками тварин, лус-

Рис. 5. Білани, кол. с. Насип № 3. Об'єкт 2 – копильня. Гончарний горщик.

Рис. 6. Білани, кол. с. Насип № 3. Об'єкт 2 – копильня. Іграшка-свистунець.

кою риби. У його верхній частині переважав попіл з перепаленими кістками і сміттям, битий гончарний посуд. Нижче, з 0,7-0,8 м лежав чорноземний ґрунт з невеликою кількістю побутового сміття. Поверх знаходилася ділянка запливу ями, що утворилася внаслідок заорювання просіву. З неї також походили кілька більш давніх знахідок. З-поміж них – уламок мідного дукача із зображенням типу «св. Праскеви» другої пол. – кін. XVIII ст. [2, с. 122, рис.77] (рис. 7: б).

4. *Господарська споруда* – *об'єкт 4* планіграфічно об'єднувала всі попередні об'єкти в єдиний комплекс і також існувала у XIX ст. Це – рештки навісу для в'ялення чи копчення риби, з невеликими печами, розташованими між погребами-об'єктами 1 і 3 у центрі насипу, дещо на захід від УЦ. Відкриті під орним шаром, з глибини 0,2-0,3 м УЦ (рис. 1: об.4).

Об'єктом була прямокутна у плані, вирівняна на ґрунті ділянка, зорієнтована краями за довшою віссю в широтному напрямку (рис. 1). З її довших сторін розташовувалися сліди 4-х пар ямок від стовпів навісу. Прямокутна площа навісу мала розміри – 2,0 x 6,0 м, площу – 12 м², глибина залягання основи не перевищувала 0,4 м від УЦ. Ряди стовпів встановлювалися на відстані 1,5-2,0 м один від одного, причому – по три із заходу знаходилися на однаковій відстані (1,5 м), а крайні зі сходу – майже через 2 м. Овальні в плані ямки від стовпів мали розміри – 0,25 x 0,35-0,40 м, їх глибина становила 0,65-0,70 м від УЦ.

Із західного боку навісу, на глибині 0,3 м від УЦ, знаходилися рештки глинобитної основи печі округлої в плані форми, що була споруджена на ґрунті. Верхня її частина знищена розорюванням. Розміри глинобитної основи пічного пристрою складали 0,7 x 0,8 м, товщина – 0,08 м. Рештки ще однієї печі виявлені за 0,9 м на північ від крайньої північно-західної стовпової ямки навісу (рис. 1). Основа печі мала напівовальну форму, була спрямована довшим боком також в широтному напрямку, мала розміри – 0,9 x 1,2 м і товщину 0,1 м.

Рис. 7. Білани, кол. с. Насип № 3. Об'єкти 1 і 2. Знахідки.
1 – залізо; 2-6 – бронза; 7-8 – мідь.

Заповнення невеликої заглибини під навісом було попелястим, щільним, із затічними лінзами чорнозему, подрібненими уламками кісток тварин, лускою. Простір навколо навісу, на площі 4 x 14 м, включаючи й об'єкт 3, був оточений на рівні 0,30-0,35 м від УЦ виразною, хоча й тонкою (2-3 см), попелястою плямою, зі вмістом численних вуглин.

Зі *знахідок* у заповненні та попелі переважали стінки гончарних світлоглиняних горщиків ХІХ ст., інколи траплялися залізні ковані цвяхи.

Залишається згадати більш пізні і не належні до комплексу об'єкти сер. ХХ ст., позначені на плані, – неглибокий *погріб* у південно-західному секторі підвищення та сміттєву *яму 1* у південно-східному секторі насипу (рис. 1: *я. 1, перекон*).

Отже, насип на місці колишніх відвалів ґрунту селітроварників увінчувала господарська забудова комплексу поміщицької копильні, що припинила своє існування близько сер. – початку третьої чверті ХІХ ст. Пізніше тут споруджувалися окремі господарські об'єкти, позначаючи периферію села Біланів.

Таким чином, як здається, вперше, принаймні, для Полтавщини, археологічними методами на залишках селі-

троварницьких відвалів не використаного у виробництві XVII–XVIII ст. ґрунту досліджувався комплекс копильні першої пол. XIX ст. Місце розміщення копильні не випадкове – якраз навпроти колишніх великих заболочених озер, пізніше боліт Криво-Рудського, Малого і Великого Вільних, неподалік сусідніх солонцюватих водойм біля с. Базалуків та озера Пожарні, утворених розливами р. Рудьки і дрібніших водотоків. В цих мілководних водоймах ще до сер. XX ст. було чимало риби. Зауважимо, що лівобережний нижньопсільський район на той час входив до зони випасного тваринництва, зі значним поголів'ям поміщицької худоби [1, с. 186]. Продукти тваринництва також могли бути сировиною для переробки у копильні. Розкопки надали уявлення щодо планування подібного типу підприємств, а за їх результатами – визначений і час функціонування копильні.

Ключові слова: Кременчуччина, пониззя Псла, Біла-ни, відвали, копильня, майдани, селітроварництво.

Джерела та література

1. **Козаченко А.** Історичні часи на Полтавщині / А. Козаченко // Полтавщина: збірник / Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленко; [упоряд. М. Філянський, Я. Риженко; під заг. ред. М. Криво-ротченко]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-поліграф», 1927. – Т. II. – С. 159-220.
2. **Спаський І. Г.** Дукаги і дукачі України / І. Г. Спаський; АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1970. – 168 с.
3. **Супруненко О. Б.** Звіт про археологічні обстеження території та округи Біланівського родовища залізистих кварцитів на території Дмитрівської сільської ради м. Комсомольськ та Кременчуцького району Полтавської області у 2006 р. / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 439. – 220 арк.
4. **Супруненко О. Б.** Нові археологічні дослідження на Кременчуччині / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.; Ін-т археол. НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Козак Д. Н.]. – К.-Полтава: Техсервіс, ВЦ «Археологія», 2006. – 146 с.

5. Супруненко О. Б. Звіт про розкопки курганів і курганоподібних насипів у Кременчуцькому районі й окрузі м. Комсомольська Полтавської обл. в 2011-2012 рр.: В 2-х част. / Супруненко О. Б., за участю Шерстюка В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України // НА НАН України. – 2012. – Ф.е. – Надходж. 2013 р. – 454 арк.

А. Б. Супруненко

Остатки коптильни XIX в. в Беланах на Нижнем Псле

Резюме

Приводятся результаты научно-спасательных раскопок у с. Беланы Бондаривского сельского совета Кременчугского района Полтавской области, в ходе которых исследован отвал грунта селитроваров, где в XIX в. размещалась хозяйственная застройка – комплекс производственных сооружений коптильни.

Ключовые слова: Кременчугщина, Нижний Псёл, Беланы, отвалы, коптильня, майданы, селитроварение.

O. B. Suprunenko

**The Remains of the Smokehouse of XIX century
near Bilany on the Lower Psel**

Summary

The article presents results of rescue excavations near Bilany village, Bondari village council, Kremenchug district, Poltava region. During the excavations, remains of smokehouse was placed in saltpeter dump. Smokehouse dates from 19 century.

Key words: Kremenchug district, Lower Psel, Bilany, dumps, smokehouse, maidans, saltpeter production.

Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля

Про знахідки епох бронзового, раннього залізного віків та середньовіччя з нижніх течій Ворскли й Орелі, що нещодавно надійшли до музейних зібрань Полтавської обл.

За останні 10-15 років набуло поширення тотальне пограбування пам'яток археології й археологічних об'єктів, здійснюване численними «металодетекторщиками-пошуковцями». За результатами їх «діяльності» з культурних нашарувань різних епох вилучаються практично всі більш-менш помітні металеві предмети, а інколи весь шар перебирається у пошуках кількох атрактивних речей. У кращому випадку, маємо зруйновану поверхню, побиту ямками збирачів, де розвиваються ерозійні процеси. Це стосується не тільки поселенських, а й поховальних пам'яток, в т. ч. насипів курганів. Вряди-годи результати діяльності «пошуковців» не потрапляють на колекційний ринок, а передаються археологам. Прикладом таких не зовсім типових у наш час явищ є матеріали, що надійшли до збірок Музейного Фонду України в Полтавській області. Звісно ці знахідки до певної міри втратили свою роль повноцінних археологічних джерел, хоча й надають деяку інформацію щодо об'єктів, на яких вони виявлені.

Під час проведення польових досліджень та експертизи земельних ділянок у Полтавській обл., внаслідок контактів із місцевим населенням упродовж 2012 р. було отримано кілька десятків археологічних знахідок випадкового характеру чи виявлених аматорами. Стосовно цих предметів вдалося віднайти детальну чи меншої достовірності інформацію, яка є важливою для археологічного вивчення території Лівобережжя Дніпра в цілому та Полтавщини зокре-

ма. Культурно-хронологічна атрибуція таких знахідок і відомості про місця їх виявлення наведені в цій публікації. Її складають описи двох груп предметів: першої невеликої – з окраїни с. Лукіщини Полтавського р-ну у Поворсклі, другої – значно більшої, виявленої у межах та околицях с. Лівенського Новосанжарського р-ну в Пооріллі.

Першу добірку матеріалів доби бронзового і раннього залізного віків зібрав в околицях с. Лукіщини, що південніше Полтави, мешканець обласного центру В. О. Телятник, який працював на власному городі без будь-яких скануючих пристроїв. А досить-таки представницьку колекцію археологічних предметів черговий раз передав лівенський краєзнавець І. В. Бовкун. Останні походять з території та округи с. Лівенське, в т. ч. з лівобережжя р. Орелі, що на межі Полтавської і Дніпропетровської обл., і були зібрані за допомогою металодетектора впродовж 2007-2011 рр. з фіксацією місць знахідок.

Поворскля

Лукіщина, с., Заворсклянська сільська рада, Полтавський р-н (*рр. Ворскла – Дніпро*).

На поселенні доби бронзового віку, скіфського часу та роменської культури, відомому за розвідками Г. О. Сидоренко та О. Б. Супруненка, розташованому на північній околиці села [5, с. 133, карта 10.3; 30, с. 82; 33, с. 27], в межах розораної під городи частини поселення, навесні 2012 р. зібрані кілька знахідок.

Серед них – масивний *ніж* на ребристій платівці сірокоричневого напівпрозорого кременю зі слідами кірки, бічні кромки якого оформлені крутою струменевою ретушшю (рис. 1: 1). Знаряддя характерне для епохи раннього бронзового віку. До речі, на поселенні наявні не надто численні матеріали катакомбної і бабинської культур. Висота платівки – 0,5-0,9 см; довжина – 5,7 см; ширина – 1,9 см.

3-поміж знахідок раннього залізного віку вирізняється ліпне *пряслице* зрізано-конічної форми з двома прокресле-

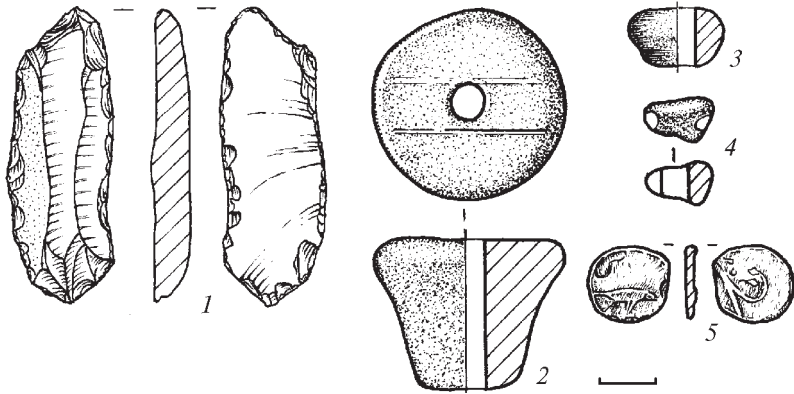

Рис. 1. Лукіщина, с. Знахідки з різночасового поселення.
1 - кремінь; 2 - кераміка; 3 - скло; 4 - склопаста; 5 - бронза.

ними лініями на верхній основі. Тісто з домішками дрібних зернівок рослин. Отвір нанесений зверху. Знахідка належить до типових побутових виробів ранньоскіфського часу. Зокрема, схоже пряслице виявлене в яскравому похованні кургану № 3/1994 р. поблизу с. Карпусів Полтавського району, яке відноситься до часу формування старожитностей лісостепової матеріальної культури племен Поворскля скіфської доби [34, с. 52, рис. 22: 1].

Висота виробу – 2,1 см; діаметри: плоских основ – 3,4 і 1,8 см; отвору – 0,6-0,4 см (рис. 1: 2).

Кілька не зовсім ординарних зразків прикрас репрезентують пізній етап існування селища скіфського часу в Лукіщині. А саме – вічкова округла *намистина* нерівномірної висоти, виготовлена з глухого чорного скла, з чотирма несиметрично і неохайно нанесеними овально-видовженими вічками з білої склопаста, на одному з яких в центрі помітні сліди круглих дисків з червоного скла. Пропорції й особливості орнаментатії зближують прикрасу з 23-м типом вічкового намиста, за К. М. Алексеевою [1, с. 59, табл. 14: 61], що дозволяє датувати знахідку IV ст. до н.е. Розміри намистини: висота – 0,4-0,7 см; діаметр – 1,2 см; діаметр каналу отвору – 0,45 см (рис. 1: 4).

Інша округла масивна *намистина* з прозорого синього скла, із зрізаним краєм скляного джгута, раковинами на поверхні, належить до 15-го типу намиста з одноколірного скла, за К. М. Алексеевою [2, с. 64-65, табл. 33]. Датування цієї прикраси більш широке – VI–IV ст. до н.е. Розміри намистини: висота – 0,9-1,2 см; діаметр – 1,8 см; діаметр каналу отвору – 0,55 см (рис. 1: 3).

Неочікуваною знахідкою виявилася мідна розмінна *монета Ольвії*, вірогідно, халк, карбований між 400-380 рр. до н.е. (рис. 1: 5).

Ав.: зображення пошкоджене, при очищенні проглядалися невиразні обриси на кшталт голови вправо, які виявилися відтворенням пагону; *рев.:* дельфін і не збережене зображення вправо. Напис не зберігся або не прокарбувався. Маса – 3,4 г. [4, с. 105, табл. IV: 56]. У будь-якому разі, знахідка дрібної монети античного північнопричорноморського полісу, хоча і поганого стану збереження, на рядовому поселенні скіфської доби має доволі важливе наукове значення.

Таким чином, невелика група знахідок додала чимало даних щодо перебігу життя на поселенні ряду епох на північній околиці Лукіщини.

Поорілля

Лівенське, с., Лівенська сільська рада, Новосанжарський р-н (рр. *Маячка – Оріль – Дніпро*).

Селище черняхівської культури у південно-східній частині с. Лівенське, свого часу відкрите краєзнавцем І. В. Бовкуном на лівому березі в пониззі р. Маячки – правої притоки р. Орелі, загальною площею понад 1,2 га, локалізується в основному на садибах гр. В. Д. Бовкуна, М. О. Катрушової та В. Г. Можного [7, с. 106-107; 35, с. 41; 36, с. 283-284], тяжіючи до мисоподібного підвищення першої надзаплавної тераси за 1,5 км від гирла річки. Воно зайняте городами і присадибними ділянками, частково забудовою села. Висота над заплавою – від 1,3-1,8 до 2,0 м. Обстеження через забудову та наявність городів проблематичні і можливі лише навесні та пізньої осені.

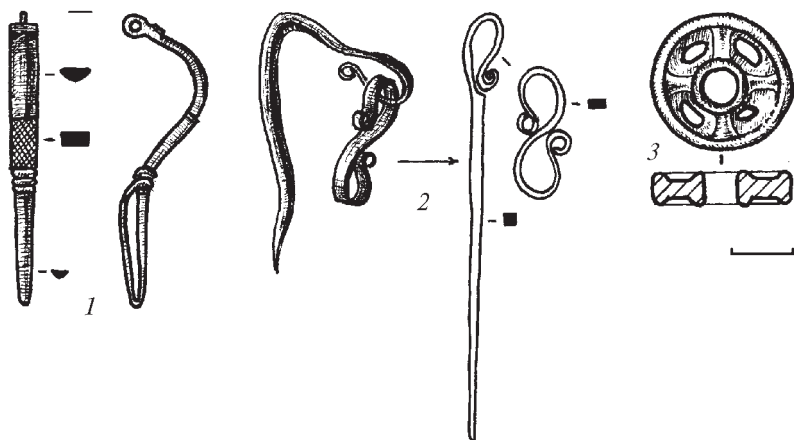

Рис. 2. Лівенське, с. Знахідки з поселення. Бронза.

Упродовж 2009-2011 рр., на сусідніх зі вказанимигородах і садибі гр. В. В. Анепіра, в межах селища, першовідкривачем виявлено кілька предметів, досить важливих для культурно-хронологічної атрибуції культурних нашарувань пам'ятки.

Вирізняється суцільнолите «колицатко», виготовлене у двостульчастій матриці, у вигляді колесця з чотирма спицями, виділеною ступицею та обідком (рис. 2: 3). Вписана всередину фігура нагадує рівнокінцевий «хрест», вміщений у коло. Між сторонами «хреста» наявні видовжено-овальні наскрізні отвори, у центрі – круглий отвір.

Діаметр – 2,15 x 2,30 см; діаметр отвору в центрі – 0,65 см; висота – 0,4-0,5 см.

Подібні знахідки розглядаються в якості оберегів, пов'язаних із символікою сонця, кінських фаларів – деталей вузди, маховичків веретен, балансирів примітивних свердлувальних дисків [10, с. 153], навіть пристроїв-маховичків дерев'яних стрижнів для видобування вогню. Виявлені вони на Лівобережжі переважно на поселеннях ранньоскіфського часу з матеріалами VII–VI ст. до н.е. Отже, лівенська знахідка може бути віднесена до числа випадко-

го загублених речей *ранньоскіфського* часу. Проте, схожі вироби відомі й серед ранньосарматських старожитностей IV–II ст. до н.е., де атрибутуються як прикраси [32, с. 376, табл. 71: 33-34].

На поселенні знайдена двочленна підв'язна бронзова *фібула* зі втраченою пружиною і голкою (рис. 2: 1), виготовлена з напівкруглої заготовки-стрижня. Спинка майже напівкругла у перетині, з ледь позначеним ребром по всій довжині. Ніжка напівкруглої у перетині форми, що звужується донизу. Підв'язка в уступчастій заглибині і приймач добре збереглися. В основі голівки розташований невеликий прямокутний профільований виступ з рівною площиною. Над розміщенням підв'язки в рельєфі виділений прямокутний потовщений виступ, вкритий прокресленим сітчастим візерунком.

Довжина – 5,0 см; ширина спинки – 0,35-0,40 см; ширина ніжки – 0,18-0,25 см; товщина спинки – 0,20-0,22 см.

За класифікацією Є. Л. Гороховського, фібула відноситься до серії «Б», варіанту 1а. Такі застібки набули поширення на Косанівській фазі розвитку черняхівської культури – у 330-380 рр. н.е. [13, с. 35]. За типологією А. К. Амброза, фібула може бути віднесена до 2-ї підгрупи – двочленних прогнутих підв'язних, з вузькою ніжкою та вертикальною пластиною для утримування вісі пружини, серії I – з колінчастою чи асиметрично м'яко зігнутою спинкою, варіанту 1 – невеликих, виконаних з вузького масивного стрижня [3, с. 60-62].

З території селища походить і бронзова *шпилька* з потоншеним кінцем, один край якої загострений, інший – акуратно розклепаний і двічі посохоподібно загнутий, куди продіте двоелементне кільце, виготовлене в такій же техніці, як і верхня частина шпильки (рис. 2: 2). Стрижень шпильки прямокутного перетину, зігнутий у давнину. До речі, ще одна така шпилька, вірогідно, з одного комплекту (вже без кільця), знайдена неподалік поселення і потрапила до збірки Комсомольського історико-краєзнавчого музею [8, с. 106, рис. 6: 8].

Довжина у розігнутому стані – 6,5 см; довжина кільця – 2,2 см; його ширина – 0,7 см (рис. 2: 2).

Подібні шпильки відомі на черняхівських поселеннях. За наявності кільцеподібних рухомих голівок і вдітих у голівковій загині кільцеподібних елементів, такі вироби розглядають як шпильки для закріплення елементів одягу. Переважно їх пов'язують зі старожитностями доби розвинутого середньовіччя, зокрема, давньоруського часу. Відомі вони і в пізньому середньовіччі, де більші їх зразки (частіше залізні) традиційно розглядаються як виделки. Лівенську знахідку варто, все ж таки, вважати належною до старожитностей пізньоримського часу. До речі, схожа шпилька виявлена під час науково-рятивних досліджень черняхівського поселення Абазівка-2 під Полтавою [39, с. 15, рис. 2: 2].

Отже, переважна більшість виявлених в межах села знахідок репрезентує матеріальну культуру селища *черняхівської культури* другої половини IV ст. н.е.

Лівенське, с., Рясне, ур., Лівенська сільська рада, Новосанжарський р-н (*рр. Оріль – Дніпро*).

Поряд із групою курганів та майданом висотою 0,25-2,2 м і діаметром 12-35 м, що знаходяться за 1,8 км на схід та північний схід від села в ур. Рясне, на краю плато правого високого берега, й обстежувалася І. В. Бовкуном 1989 р. та описана В. О. Мокляком [6, арк. 2; 24, с. 86, № 212], на ріллі виявлені два досить виразні предмети. Обидва вони трапилися із південно-західного боку від насипу майдану, на відстані 8-12 м, вірогідно, на розтягнутих селітроварницьких викидах з насипу.

Заслуговує на увагу лучкова підв'язна бронзова дво-членна *фібула*, з рухомою навкруги вісі чотиривитковою пружиною і голкою (рис. 3: 1). Корпус виготовлений з масивного металевго стрижня чотирикутного перетину. Трикутно розширена донизу ніжка відділена від спинки уступом плічок, що заважали сповзанню підв'язки донизу. Спинка плавно вигнута. Фібула збереглася повністю у застебнутому вигляді. Вкрита шаром зеленкуватої патини.

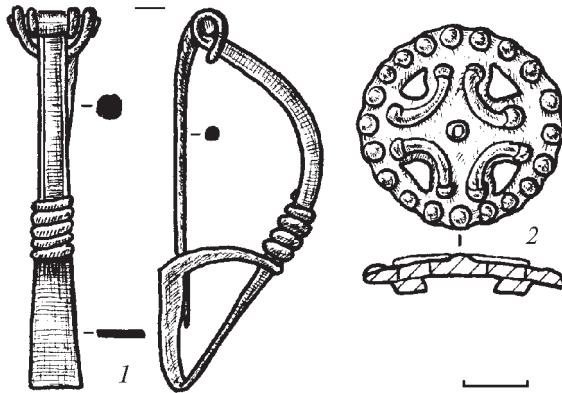

Рис. 3. Лівенське, с., Рясне, ур. Підніжжя майдану. Знахідки.
Бронза.

Подібні застібки віднесені А. К. Амброзом до кола лучкових фібул серій I та II, що побутували у II–III ст. н.е. [3, с. 52-54]. Румунський дослідник Г. Дьякону визначив датування таких застібок для території Румунії першою половиною III ст., а час появи їх у більш східних областях відніс до середини – другої половини III ст. н.е. [44, с. 249-251]. За А. С. Скрипкіним, утвердилася точка зору щодо поширення моди на такі вироби в межиріччі Волги і Дніпра переважно з другої половини III ст. н.е. [31, с. 108-109]. За В. В. Кропотовим, фібула відноситься до групи 4, серії III сарматських застібок [18, с. 150-152]. Прямі аналогії походять з поховання 20 могильника Дружне в Криму, який функціонував до кінця IV ст. [18, с. 151, 152, рис. 45: 9-10]. Знахідки фібул цього типу відомі і на Полтавщині, зокрема, в Ковалівці під Полтавою [28, с. 11-12; 29, с. 81, рис. 1; *пор.*: 20, с. 48, рис. 40], а також близько десятка – у Харківській, Дніпропетровській і Запорізькій обл. [18, с. 154-155, №№ 50-58]. Проте, переважна більшість подібних прикрас виявлена на Одещині, в Нижньому Подунав'ї і на території Румунії [18, с. 154-156].

Довжина – 6,0 см; висота прогину спинки – 2,4 см; ширина пружини (з віссю) – 1,3 см; ширина спинки –

0,4 см; ширина ніжки – 0,6-0,9 см; товщина спинки – 0,3 см; товщина ніжки – 0,09-0,15 см; довжина голки – 5,0 см; діаметр круглого в перетині стрижня голки – 0,15 см (рис. 3: 1).

Отже, фібула належить до числа застібок фіналу середньосарматського – початку пізньосарматського часів і побутувала напередодні формування старожитностей черняхівської культури.

Друга знахідка – суцільнолита бронзова *бляшка*, що наслідує форми шарнірної римської броші або простої колесоподібної шарнірної фібули, зокрема, з круглим щитком і чотирма напівкруглими прорізами без емалі [18, с. 304-305], з краями, рівномірно прикрашеними круглими чи напівкруглими виступами (рис. 3: 2). Відлита у двоскладовій формі.

Має круглу форму, по контуру – вузьке кільце, вкрите скошено-перлинними округлими виступами, а в центрі, в оточенні прорізів, утворює фігуру у вигляді прямого хреста, краї якого позначені скобоподібними плоскими рельєфними пружками, закругленими до країв «хреста». В центрі є невеликий виступ з кільцевою заглибиною. Зі зворотного боку наявні два масивні підігнуті і розклепані штифти, не схожі на шарнірні утримувачі фібули. Погнута по краях. Діаметр – 3,2 см, товщина – 0,2-0,3 см; діаметр штифтів – 0,4 см, їх висота – 0,6-0,7 см (рис. 3: 2). Може розглядатися як прикраса ременів вузди фіналу середньосарматського часу.

Виходячи з місця знахідки біля насипу великого майдану, обидві прикраси є рештками інвентаря одного чи кількох зруйнованих впускних поховань середньо- або початку пізньосарматського часу.

Лівенське, с., Красний куток, ур., Лівенська сільська рада, Новосанжарський р-н (*рр. Маячка – Оріль – Дніпро*).

Над схилом першої тераси правого берега р. Маячки і місцем броду XVIII-XIX ст., на розораній під городи ділянці біля крайньої з південного заходу хати села, у кінці 1970-х рр. виявлене бронзове дзеркало. Воно знайдене на

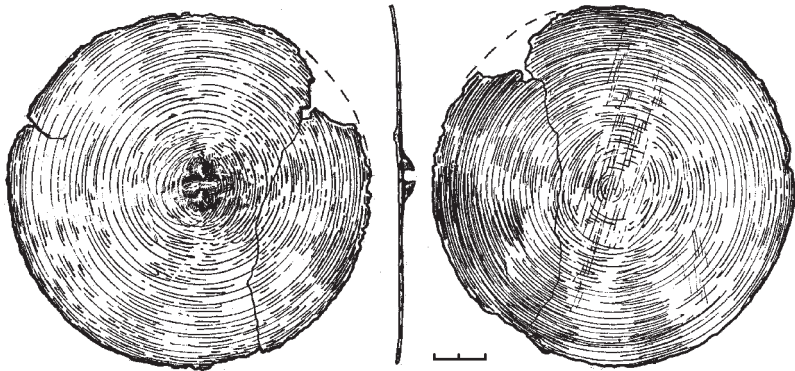

Рис. 4. Лівенське, с., Красний куток, ур. Дзеркало. Бронза.

території селища пізньоримського часу, відомого за численними опублікованими знахідками, в т. ч. скіфської епохи [8, с. 93-107; 11, с. 52-54; 37, с. 8]. Дзеркало належить до числа порівняно рідкісних предметів побуту скіфської доби, зокрема в лісостепових та передстепових районах [17, с. 155], основна маса яких (не більше двох десятків) походить з лісостепових пам'яток Правобережжя і Лівобережжя Дніпра. Це – односкладове дзеркало класу I з центральною ручкою-петлею (тип I), круглим пласким диском з обламаним бортиком, типологічно близьке до дзеркал варіанту 1 – з петлею-сегментом [19, с. 59] (рис. 4). Параметрові характеристики дзеркала наступні: діаметр диску – 13,8 см; товщина – 0,075 см; довжина петлі – 1,7 см; висота петлі – 0,5 см.

Аналогічне дзеркало виявлене в кургані біля с. Миколаївки на Правобережжі Дніпра. Воно датується V–IV ст. до н.е. [19, с. 59, табл. 17, № 229; 26, с. 95].

Шедієве, с., Ігнатівка, ур., Лівенська сільська рада, Новосанжарський р-н – Магдалинівський р-н Дніпропетровської обл. (рр. Оріль – Дніпро).

На дюнному підвищенні першої тераси лівого берега старого русла Орелі, навпроти ур. Ігнатівка (на межі з

Лівенською сільською радою Новосанжарського р-ну Полтавської обл.), що здійснюється над заплавою на 1,4-1,8 м, витягнутому за меридіональною довшою віссю (60-90 x 120 м), виявлена добірка археологічних предметів доби бронзового – початку раннього залізного віків, що позначали місце стоянок чи недовготривалих поселень ряду епох.

Переважна більшість фрагментів кераміки з місцезнаходження представлені дрібними уламками стінок ліпних горщиків бабинської культури з валиковою орнаментациєю. Найбільш виразний фрагмент вкритий зверху пальцево-розчленованим низьким горизонтально розташованим валиком, під яким розміщені скошені відрізки навскіс опущених в різні боки прогладжених пружок (рис. 5: 10). Внутрішня поверхня – зі слідами горизонтального загладжування тріскою, в тісті домішки піску.

Чимало з виявлених на місцезнаходженні предметів можна повною мірою розглядати в якості найвиразніших індивідуальних знахідок.

3-поміж них – вигнутий втульчастий бронзовий *гачок* у півоборота зі звернутою із розклепаного металевго стрижня конічною втулкою з зімкнутими кряями, з двома пробитими округлими отворами для закріплення на дерев'яному держаку (рис. 5: 2). Подібний гачок наявний у складі Лобойківського скарбу ливарника, виявленого на території Дніпропетровської обл. [43, с. 108, рис. 40: 8]. Знаряддя, можливо, використовувалося у третій чветі II тис. до н.е., у сабатинівський час або пізніше.

Довжина – 7,5 см; ширина гачка – 0,3-0,7 см; максимальна товщина стрижня – 0,3 см; довжина втулки – 5,3 см; її діаметр (зовнішній) – 0,9 x 1,7 см; діаметр отворів для фіксації на держаку – 0,3 x 0,5 см. Виріб корозований, з тріщинами і втратами, втулка погнута у давнину.

Вирізняється бронзовий литий безвушковий *кельт* з паралельними боками, незначно скругленим лезом, відсутнім зверху обідком, незначними сплюсненнями декоративних фасок трикутної форми, площини яких позначені

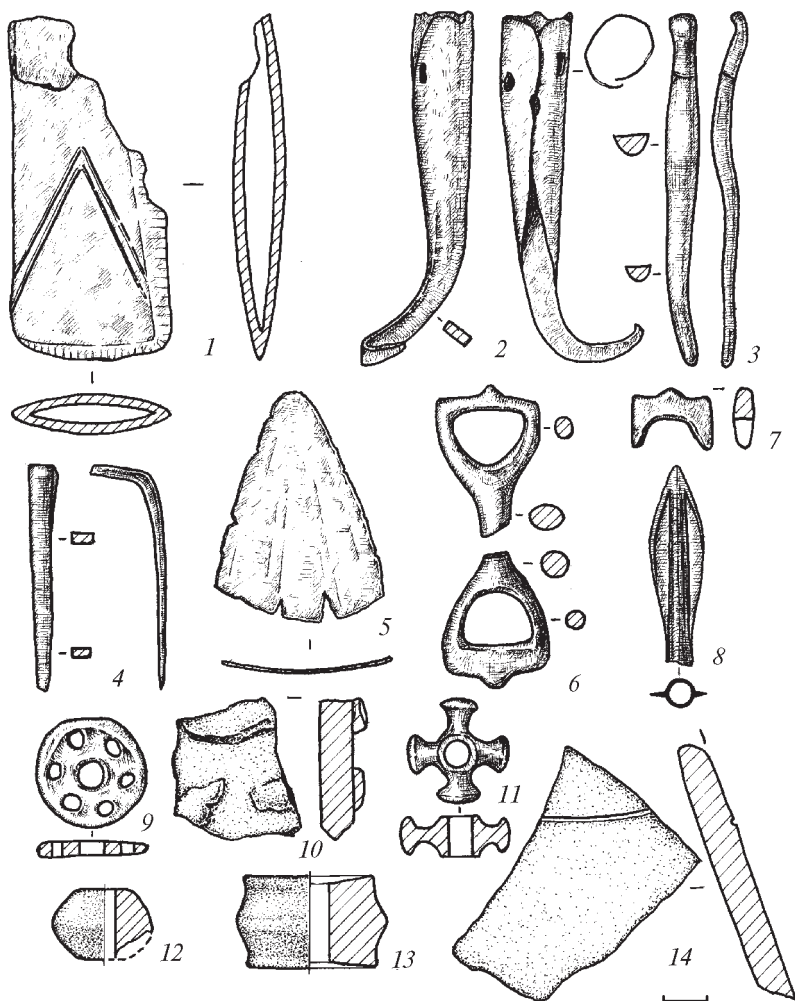

Рис. 5. Шедієве, с., Ігнатівка, ур. Знахідки.

1-9, 11 – бронза ; 10, 12-14 – кераміка.

ледь помітними подвійними валиками. Перетин втулки і корпусу надто «плаский» – витягнуто-овальний. Верхня частина майже повністю втрачена (рис. 5: 1). Знаряддя, вірогідно, належить до фінального етапу бронзового віку

– кінця II тис. до н.е. Наконечник сокири має паралелі за невисокою «кутовою» орнаментациєю зі зняттями сейминсько-турбинських і так званих євразійських типів [42, с. 39-61] та, можливо, є продукцією майстрів Приуралля чи Західного Сибіру.

Висота – 8,1 см; ширина втулки – орієнтовно 3,6 см; ширина леза – 3,7 см; максимальна товщина – 1,2-1,3 см (рис. 5: 1). Вкритий благородною патиною.

Варто згадати уламки двокільчастих бронзових вудил з однокільчастими зовнішніми кільцями стрем'ячкоподібної форми та округлим виступом посередині із зовнішнього боку, стрем'ячкоподібними обрисами отворів, типу Чорногорівки (рис. 5: 6), за С. В. Махортих [22, с. 37, 248, рис. 2; 151: 14]. Обидва уламки – від одного комплекту вудил: 1) ширина кільця – 2,4 см; висота уламка – 3,2 см; товщина – 0,3-0,7 см; 2) ширина кільця – 2,4 см; висота – 3,6 см; товщина – 0,3-0,6 см. Патиновані фрагменти належать до деталей вузди кіммерійського часу (IX–VIII ст. до н.е.).

Цей же час репрезентує і дволопатевий бронзовий *наконечник стріли* з ромбічною голівкою, максимальним розширенням пера у першій третині висоти та невиділеною основою і короткою втулкою (рис. 5: 8). Останній більш характерний для старожитностей чорногорівського типу.

Довжина – 4,6 см; ширина пера – 1,3 см; діаметр втулки: зовнішній – 0,6 см; внутрішній – 0,5 см. VIII – поч. VII ст. до н.е.

Унікальним виробом передскіфського часу виявилася *хрестоподібна* бронзова лита пряжка-пронизка з чотирма кнопкоподібними розширеними виступами на краях, зовнішні площини яких дещо підігнуті до основи, а також круглим отвором у центрі (рис. 5: 11). Відлита у двоскладовій формі. Довжина – 2,3 см; ширина – 2,2 см; висота – 0,9 см; діаметр отвору – 0,7 см.

Подібні, дещо більші за розмірами виробу, пов'язані з кінською вуздою, відомі з розкопок архаїчного кургану № 319 поблизу Гуляй-Города, з ранньосакських поховань Середньої Азії, Монголії і Тибету, а найбільш схожі – від-

найдені у складі Мошанецького і Михалківського скарбів передскіфської епохи на Заході України [23, с. 68, рис. 128: 21-21a]. Проте, всі відомі хрестоподібні *пряжки-пронизки* не мали наскрізних отворів у центрі. Вони віднесені О. Д. Могиловим до типу 1.9 *пряжок-пронизок*, із зазначенням, що такі вироби більш характерні для передскіфського часу.

Серед знахідок – керамічне зрізано-біконічної форми *пряслище* з незначно вибраними основами та профільованим тулубом, ребру якого надано вигляд виступаючого назовні прогладженого скругленого валика (рис. 5: 13). Поверхня вкрита сіро-коричневою побілкою – ангобом. Тісто добре відмучене, щільне, сірого кольору. Є незначні сколи на основах.

Висота – 1,9-2,0 см; діаметр тулуба – 3,7 см; діаметри основ – 3,0 і 3,1 см; діаметр отвору – 0,7 см. З огляду на форму, *пряслище* належить до числа виробів передскіфського часу.

Наявний також й *уламок* погнутого кінчика *пера* бронзового *стуса* з прорізами, підтрикутної форми, зі звуженням в останній частині довжини, слідами заточування (рис. 5: 5), численними погнутостями, тріщинами і втратами. Довжина уламка – 5,4 см; ширина – 3,8 см; товщина – 0,08-0,10 см. IX–VIII ст. до н.е.

У добірці знахідок є частина зігнутого у давнину під прямим кутом масивного прямокутного в перетині стрижневого бронзового знаряддя типу *шила* чи вузької *стамески* (рис. 5: 4). Поверхня прокована, з подряпинами і прокованими напливами металу.

Довжина у зігнутому стані – 5,4 см; реконструйована довжина уламка – 6,4-6,5 см; ширина – 0,3-0,5 см; товщина – 0,08-0,30 см. Вірогідно, це – зразок знаряддя передскіфського часу.

Привертає увагу *уламок* масивної напівкруглої *заготовки шпильки*, прикрашеної вузькою округлою пружечкою у верхній частині (рис. 5: 3). Наявні подряпини і згини металу. Довжина – 8,1 см; ширина – 0,3-0,6 см; товщина – 0,2-0,4 см.

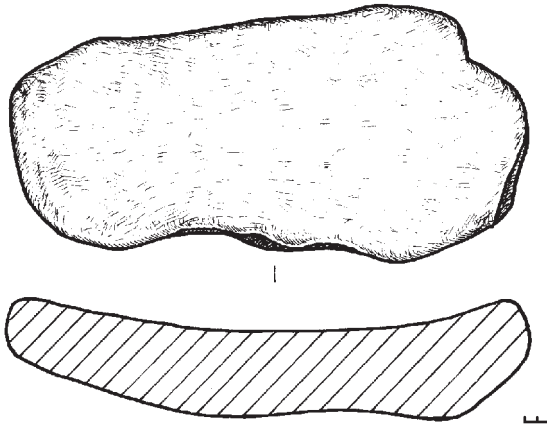

Рис. 6. Шедієве, с., Ігнатівка, ур. Зернотерка. Граніт.

Характерною для передскіфського часу є масивна видовжено-овальна, дещо розширена з одного боку (так званої «ладдеподібної» форми), рожевогранітна *зернотерка*, з витертою заглибиною від використання робочої поверхні та вигнутою до країв основою (рис. 6), з подряпинами і численними сколами на боках. Її довжина – 45,1 см; ширина – 18,5-22,5 см; висота – 8,0-9,5 см.

Насамкінець, варто згадати *уламок* стінки (плічка) ліпної масивної *корчаги* з добре заглаженою до лискування поверхнею та горизонтально прокресленою лінією (рис. 5: 14). У промішаному щільному тісті наявні домішки дрібного піску і крупинки кривавика. Розміри – 6,4 x 6,2 см.

Невеликою групою виробів представлені знахідки ранньоскіфської епохи.

Це – патинований *фрагмент* зовнішнього боку кільця «ранньоскіфських» бронзових двокільчастих *вудил* (III архаїчна група спорядження коня) із роз'ємним сполученням з псаліями та трьома виступами на піднізці стем'ячка, типу 1.1.1.4, за О. Д. Могиловим [23, с. 17, рис. 7-8] (рис. 5: 7).

Ширина кільця – 1,8 см; довжина уламка – 1,2 см; товщина – 0,5 см. Початок VII ст. до н.е.

Пряслице керамічне (дві третини виробу) скруглено-біконічної форми, зверху намічена невелика зрізана основа (рис. 5: 12). Поверхня заглажена. Тісто відмучене щільне сірого кольору. Висота – 1,4 см; діаметр тулуба – 2,4 см; діаметри верхньої основи – 0,9 см; діаметр отвору, пробитого знизу, – 0,5-0,6 см.

Наостанок необхідно згадати суцільнолите пласке «*коліщатко*», виготовлене у двостульчастій формі, у вигляді колесця з шістьма спицями, виділеною ступицею та обідком (рис. 5: 9). Між «спицями» наявні невеликі округлі наскрізні, у центрі – круглий отвори. Діаметр – 2,5 см; діаметр отвору в центрі – 0,5 см; висота – 0,2-0,4 см.

Як вже зазначалося, подібні знахідки розглядаються в якості оберегів, пов'язаних із солярним культом, деталей вузди, маховичків веретен і свердлувальних дисків [10, с. 153]. Виявлені вони на Полтавщині переважно на поселеннях ранньоскіфського часу.

Всі описані предмети складають досить цікавий комплекс, що характеризує використання підвищення у надзаплаві Орелі впродовж епохи пізнього бронзового та на початку раннього залізного віків, здебільшого за кіммерійського часу.

Ще одна знахідка трапилася на ріллі, на краю мису другої тераси лівого берега р. Орелі в ур. Ігнатівка, навпроти с. Шедієве, вже у Дніпропетровській обл. Місцезнаходження тяжіє до виступу мису, висотою 5-7 м над рівнем заплави, що довгий час розорювався. На його площі (70 x 160 м) зустрічаються уламки ліпного й гончарного тарного посуду, характерні для поселень пізньозарубинецького населення культурного типу Йосипівки (Картамишеве 2). Предмет належить до кола рідкісних для пізньозарубинецьких старожитностей Лівобережжя Дніпра – це частина масивної литої бронзової *фібули* з профілюванням корпусу, вигнутого в двох площинах (рис. 7), Т-подібної форми, по краях і вздовж довгої вісі якої розміщені вузькі виступи-валики, розчленовані скошеними нарізками. Основа масивної ніжки застібки завершена підтрикутно-

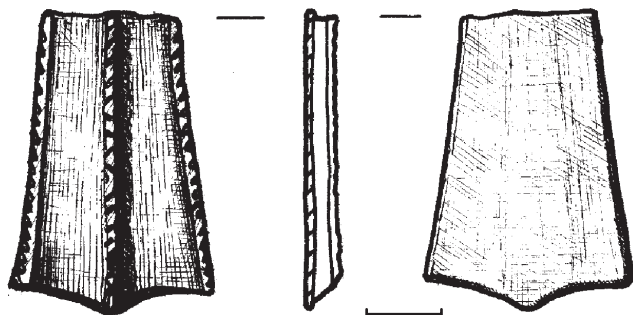

Рис. 7. Шедієве, с., Ігнатівка, ур. Уламок фібули. Бронза.

скругленим виступом. На поверхні олов'янистої бронзи помітні сліди від абразиву.

Ніжка фібули відламана у давнину і загублена. Висота збереженої частини – 4,0 см; ширина вгорі – 1,8 см; максимальна ширина в основі – 2,7 см, товщина частини виробу (з виступами) – 0,35-0,55 см (рис. 7).

Уламок фібули належить до кола так званих виробів з виїмчастими емаллями, поширених на просторах Східної Європи з римського часу. Їх побутування і проникнення на Лівобережжя припадає на періоди В2/С1 та С1а у загальноєвропейській шкалі археологічної періодизації епохи, тобто, на другу половину II – першу третину III ст. н.е. [25, с. 10, 14]. Поява таких прикрас на схід від Дніпра відбувалася не пізніше II ст. н.е. [40, с. 29, 158, рис. 20: 3]. До речі, на цьому ж поселенні виявлена Т-подібна фібула так званої II-ї «межигірської» серії [12, с. 115-151], яка опублікована з датуванням від другої третини III і до початку IV ст. н.е. [21, с. 100-102, рис. 2; 38, с. 326-327].

Маячка, с., Маячківська сільська рада, Новосанжарський р-н (*рр. Оріль – Дніпро*).

Навесні 2008 р. краєзнавцем І. В. Бовкуном і на той час слухачем магістерської програми «Археологія» НУ «Києво-Могилянська Академія» Є. С. Калашником здійс-

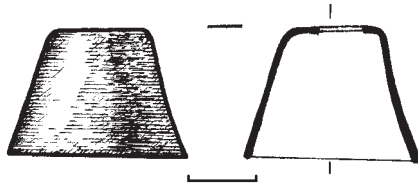

Рис. 8. Маячка, с., Войнівка, ур. Ворворка. Бронза.

нене обстеження території останцевого підвищення другої тераси у правобережній заплаві р. Орелі в ур. Войнівка, що розташоване край північно-східної околиці сучасного с. Маячка. Ця задернована ділянка площею 300 x 400 м пов'язується з місцезнаходженням на ній укріплень сотенного містечка Полтавського полку Маячки XVII–XVIII ст. та більш пізнього хутора Войнівки. За результатами огляду і зборів на поверхні отримана велика колекція знахідок, з переважанням матеріалів XVIII і початку XIX ст., на разі передана до фондів Історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви», а результати обстежень – опубліковані [9, с. 150; 15, с. 136; 16, с. 53–56]. Під час цих зборів трапилися й кілька археологічних знахідок, що певний час зберігалися у І.В. Бовкуна.

З-поміж них наявний частково пошкоджений предмет вузди *скіфського часу*. Це – зрізано-конічна *ворворка* широких пропорцій, виготовлена ливарними засобами з бронзи (рис. 8). Деталь вузди відноситься до типу I.1.4, за О. Д. Могиловим [23, с. 76–77, рис. 143: 19–66; 144: 1–27], та має аналогії серед певного кола старожитностей у Середньому Подніпрров'ї [23, рис. 143: 8, 10, 13].

Висота ворворки – 1,7 см; діаметри: основ – 1,4 і 2,6 см, отвору – 0,6 см (рис. 8). Ворворка є випадковою знахідкою, втраченою у давнину на пагорбі над Оріллю через скол четверті корпуса.

Вздовж схилів та на краях піщаних підвищень висотою 1,5–3,4 м, ближче до ріки, виявлені й уламки дзеркал золотоординської епохи, які позначали місця влаштування стійбищ («веж») кочівниками післябатиєвого часу, розки-

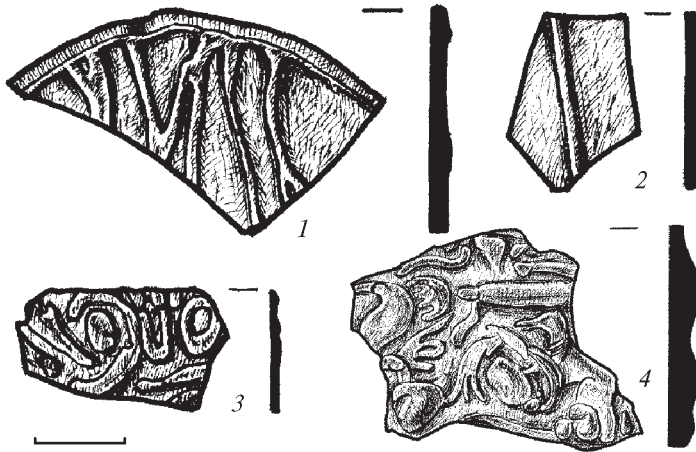

Рис. 9. Маячка, с., Войнівка, ур. Уламки дзеркал золотоординського часу. Бронза.

даних вздовж пролягаючого поряд давнього шляху зі збереженим топонімом «Караван».

Всі вони заслуговують на увагу дослідників. Перш за все, це – уламок п'ятикутної форми від невеликого литого дзеркала з хрестоподібним орнаментом, типу Е-І, за Г. О. Федоровим-Давидовим [41, с. 79, 81, рис. 13]. Олов'яниста бронза сріблястого кольору, фрагмент патинований. Розміри – 1,4 x 1,8 см, товщина – 1,5 мм (рис. 9: 2). Зворотний бік дзеркала відполірований.

Другий – уламок литого дзеркала з хрестоподібно-арковим орнаментом і незначним потовщенням по краю, типу Ж-ІІ, за Г. О. Федоровим-Давидовим [27, с. 115, рис. 9; 41, с. 79, 81, рис. 13]. Метал сріблястого кольору (олов'яниста бронза-?). Реконструйований діаметр – 6,3 см; розміри уламка – 2,1 x 3,0 см, товщина – 1,5 мм (рис. 9: 1).

Третій – дрібний фрагмент середньої смуги литого бронзового дзеркала з тризонним орнаментом із так званим «гоном тварин», типу Ч-І, за В. А. Івановим та В. А. Кригером [14; 27, с. 122]. Бронза. Розміри уламка – 1,3 x 2,0 см, товщина – 1 мм (рис. 9: 3).

Останній – уламок зовнішньої смуги литого дзеркала у високому рельєфі з тризонним орнаментом із так званим «гоном тварин», типу Ч-І, за В. А. Івановим та В. А. Кригером [14; 27, с. 122). Метал сріблястого кольору, чорна патина. Розміри уламка – 3,5 x 2,3 см, товщина – 1,3-3,2 мм (рис. 9: 4). Зворотний бік дзеркала старанно відполірований.

Всі уламки дзеркал відносяться до *золотоординського часу* і датуються від кінця XIII до середини XIV ст.

Таким чином, досить репрезентативні добірки археологічних артефактів переважно індивідуального характеру, виявлені на відомих пам'ятках чи місцезнаходженнях, не були втрачені для науки, а надійшли до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею.

Ключові слова: бронзовий вік, Золота Орда, сарматський час, скіфська доба, Поворскля, Поорілля, Лівенське, Лукіщина, Шедієво.

Джерела та література

1. **Алексеева Е. М.** Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. С. Долгоруков] // САИ. – М. : Наука, 1975. – Вып. Г 1-12. – 94 с., 19 табл.
2. **Алексеева Е. М.** Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. С. Долгоруков] // САИ. – М. : Наука, 1978. – Вып. Г 1-12. – 100 с. – Табл. 20-34.
3. **Амброз А. К.** Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н.э. – IV в. н.э.) / А. К. Амброз; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Ю. В. Кухаренко] // САИ. – М. : Наука, Глав. ред. вост. л-ры, 1966. – Вып. Д 1-30. – 112 с., 28 табл.
4. **Анохин В. А.** Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В. А. Анохин; АН УССР, Ин-т археол. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с.
5. **Білоусько О. А.** Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V ст. н.е.): Підручник для 6-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко; Полтав. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ім. М. В. Остроградського. – Полтава : Оріяна, 2004. – 160, VIII с.
6. **Бовкун И. В.** Отчёт об археологических разведках на территории Ливенского с/Совета по р. Орель в 1989 г. / И. В. Бовкун; ПКМ // НА ПКМ. – Спр. 04-342. – 12 арк.

7. **Бовкун І. В.** Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Пооріллі / І. В. Бовкун // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею : М-ли ювіл. наук. конф. – Полтава, 1991. – Ч. 2 : Археологія Полтавщини / ПКМ; ПОО УТОПІК [ред. кол. : Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 105-107.
8. **Бовкун І. В.** Археологічна колекція з Поорілля у збірці Комсомольського музею / Бовкун І. В., Головка І. В. // Свічадо Придніпров'я : Краєзн. альманах / Комсом. ІКМ; [Стахів Т. А., гол. ред.]. – Комсомольськ : Вид-во «A priori print», 2011. – Кн. VI-VII. – С. 91-107.
9. **Бовкун І. В.** Дукач з околиць с. Маячка / Бовкун І. В., Калашник Є. С. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 150.
10. **Гейко А. В.** Знахідки бронзових «клішат» з Поворскля / Гейко А. В., Щербань А. Л. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2002. – № 1 (11). – С. 153.
11. **Головка І. В.** Залишки майстерні черняхівського ювеліра з Нижнього Поорілля / І. В. Головка, О. Б. Супруненко // Актуальні проблеми археології : Тези Міжнарод. наук. конф. на пошану І. С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23-25 вересня 2010 року) / Ін-т археол. НАН України; Кам'ян.-Поділ. НУ ім. І. Огієнка, ДП «Подільська археологія» ДП НДЦ «ОАСУ» Ін-ту археол. НАН України; [упорядн. Л. Д. Строцьонь, М. О. Ягодинська]. – Тернопіль : Астон, 2010. – С. 52-54.
12. **Гороховский Е. Л.** О группе фибул с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья / Е. Л. Гороховский // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры : сб. н. ст. / АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. Д. Баран]. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 115-151.
13. **Гороховский Е. Л.** Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины / Е. Л. Гороховский // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов, Киев, 18-25 сент. 1985 г. / Междунар. уния слав. археол.; АН УССР. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 4. – С. 34-46.
14. **Иванов В. А.** Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII – XIV вв.) / В. А. Иванов, В. А. Кригер; АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1988. – 258 с.
15. **Калашник Є. С.** Перстень-печатка XVII ст. з Поорілля / Є. С. Калашник // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 136.
16. **Калашник Є. С.** Доля сотенного містечка Маячка у Північній війні: археологічний аспект / Є. С. Калашник // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2009. – № 1 (25). – С. 53-57.

17. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. О. І. Тереножкін]. — К. : Наукова думка, 1967. — 188 с.
18. **Кропотов В. В.** Фибулы сарматской эпохи / В. В. Кропотов; НАН Украины, Ин-т археол.; [отв. ред. А. В. Симоненко]. — К. : ИД «АДЕФ-Украина», 2010. — 384 с.
19. **Кузнецова Т. М.** Зеркала Скифии VI—III века до н.э. / Т. М. Кузнецова; РАН, Ин-т археол. — М. : Индрик, 2002. — Т. 1. — 351 с.
20. **Кулатова І.М.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; Ін-т археол. НАН України; ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА. — К. — Полтава : Археологія, 2005. — 100 с.
21. **Кулатова Ірина.** Нова знахідка кола виїмчастих емалей із Нижнього Поорілля / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей: зб. н. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Ю. В. Волошин, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. — Полтава : Дивосвіт, 2011. — Вип. VI. — С. 100-103. — Кол. вкл. після с. 528. — Рис. 2.
22. **Махортых С. В.** Киммерийцы Северного Причерноморья / С. В. Махортых; Ин-т археол. НАН Украины; Киев. НУ им. Т. Шевченко, Общ-во археол. и антропол. — К. : Шлях, 2005. — 380 с. — (Библиотека «Vita antiqua»).
23. **Могилев О. Д.** Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилев; НАН України, Ін-т археол.; [наук. ред. С. А. Скорий]. — К. — Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2008. — 439 с.
24. **Мокляк В. О.** Курганна група, майдан [с. Лівенське] / В. О. Мокляк // Звід пам'яток історії та культури України : Полтавська область. Новосанжарський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядк., підг. до друку та передм. В. О. Мокляка]. — Полтава : Дивосвіт, 2007. — С. 86. — № 212.
25. **Обломский А. М.** Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I — V вв. н. э. / А. М. Обломский; Археол. агенство эксперимент. творч. центра при Мосгорисполкоме; Сум. обл. отд-е Украин. Фонда Культуры; [отв. ред. И. П. Русанова]. — М. — Сумы, 1991. — 287 с.
26. **Петренко В. Г.** Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. / В. Г. Петренко // САИ / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. А. И. Мелюкова]. — М. : Наука, 1967. — Вып. Д 1-4. — 180 с.
27. **Руденко К.** Металлические зеркала золотоордынского времени из собрания Национального музея Республики Татарстан / Константин Руденко // Татарская археология / Ин-т истор. АН Татарстан. — Казань, 2004. — № 1-2 (12-13). — С. 111-156.

28. **Сапегін С. В.** Різномасштабне поселення у с. Ковалівка на Коломаку / Сапегін С. В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1999. – № 2 (6). – С. 11-12.
29. **Сапегін С. В.** Ще одна фібула з Ковалівки під Полтавою / Сапегін С. В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 81.
30. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПІК; [ред. кол. : Д. Я. Телегін (відп. ред.), Г. Т. Ковпаненко, М. П. Кучера]. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
31. **Скрипкин А. С.** Фібулы Нижнего Поволжья (по материалам сарматских погребений) / А. С. Скрипкин // СА / АН СССР, Ін-т археол. – М. : Наука, 1977. – № 2. – С. 100-120.
32. **Степи** Европейской части СССР в скифо-сарматское время / АН СССР, Ін-т археол.; [отв. ред. А. И. Мелюкова]. – М. : Наука, 1989. – 464 с. – (Археология СССР: в 20 т.).
33. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / О. Б. Супруненко // Пам'ятки археології Полтавщини : зб. н. ст. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 23-43.
34. **Супруненко О. Б.** Кургани біля с. Карпусі під Полтавою / Олександр Супруненко, Борис Золотницький, Ірина Кулатова; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – 88 с.
35. **Супруненко О. Б.** Сарматське поховання у Полтавському Пооріллі / Супруненко О. Б. // АЛЛУ / ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 41-43.
36. **Супруненко О. Б.** Намистина з Ливенського / О. Б. Супруненко // ПАЗ – 1999 : зб. н. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава : Археологія, 1999. – Наш каталог. – С. 283-284.
37. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. – Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – 124, XII с. – (Мат-ли до «Зводу пам'яток історії та культури»).
38. **Супруненко О. Б.** Знахідка кола виїмчастих емалів з Поорілля / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова // АДУ – 2010: зб. н. ст. / Ін-т археол. НАН України; [гол. ред. Козак Д. Н.; ред. кол.: Буйських А. В., Бунятян К. П. та ін.]. – К. – Полтава : ВЦ «Археологія», 2011. – С. 326-327. – Фото на С. 4 обкл.
39. **Супруненко О.** Розкопки в Абазівці під Полтавою / О. Супруненко, В. Шерстюк // Край : обл., щоміс. інформ.-краєзн. газета. – Полтава : вид. ПП Татаринов В. С., 2013. – Січень. – № 105 (111). – С. 14-15.

40. **Терпиловский Р. В.** Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. / Р. В. Терпиловский; Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej; Moesgård Museum / Pod red. A. Kokowskiego. — Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. — 232 с.
41. **Фёдоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов : Археологические памятники / Г. А. Фёдоров-Давыдов; МГУ им. М. В. Ломоносова. — М. : Изд-во МГУ, 1966. — 275 с.
42. **Черных Е. Н.** Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен) / Е. Н. Черных, С. В. Кузьминых; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Н. Я. Мерперт]. — М. : Наука, 1989. — 320 с.
43. **Шарафутдинова И. Н.** Степное Поднепровье в эпоху бронзы / И. Н. Шарафутдинова; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. С. С. Березанская]. — К. : Наукова думка, 1982. — 160 с.
44. **Diakonu Gh.** Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien / Gh. Diakonu // Dacia. — Bucurest, 1971 — Т. XV. — S. 249-251.

И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко
Некоторые находки с Поворскля и Поорелья
Резюме

Публикуется группа находок эпохи бронзы, раннего железного века и средневековья, обнаруженных в нижних течениях рр. Ворскла и Орель, недавно поступивших в музейные собрания Полтавской области.

Ключевые слова: бронзовый век, Золотая Орда, сарматское время, скифская эпоха, Поворсклье, Поорелья, Ливенское, Лукищина, Шедиево.

I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko
Some Findings from the area of Vorskla and Oril
Summary

Published group of finds of the Bronze Age, Iron Age and the Middle Ages found in the lower reaches of the rivers Vorskla and Oril, recently admitted to the museum collections of the Poltava region.

Keywords: the Bronze Age, the Golden Horde, Sarmatian time, Scythian epoch, area of Vorskla, area of Oril, Lyvenske, Lukischyna, Shedieve.

Поселення доби бронзи поблизу с. Міські Млини на Зіньківщині

*Наводиться інформація про щойно відкрите поселення епохи
бронзового віку в околицях Опішні у Середньому Поворсклі.*

Завдяки понад столітній праці кількох поколінь археологів і шанувальників старожитностей територія Полтавщини нині досить добре вивчена в археологічному плані. Але досі щорічно виявляються нові пам'ятки, які розширюють уявлення про заселеність краю впродовж певних археологічних періодів.

Особливо плідним у цьому напрямку є обстеження територій, що тривалий час не використовуються для вирощування сільськогосподарських культур. Саме в результаті таких пошуків виявлено нову пам'ятку доби бронзи біля с. Міські Млини Зіньківського району.

Незважаючи на те, що це село, розташоване неподалік смт Опішні та с. Лихачівки, які з 1880-х рр. постійно перебувають у полі зору дослідників, археологічно його територія залишається маловивченою. Вважаю, що марно, оскільки Міські Млини розміщені на місці важливої переправи через р. Ворсклу, де відбувалося чимало цікавих подій в історичні часи.

На жаль, обстеження території Міських Млинів археологами здійснювалися епізодично (чого не можна сказати про скарбошукачів, рани від незаконних пошуків яких можна побачити повсюдно). Але і внаслідок таких обстежень упродовж кін. 1990-х – поч. 2000-х рр. неподалік Міських Млинів було виявлено кераміку культури ямково-гребінцевої кераміки, на території села – фрагменти посуду доби середньої бронзи та Давньої Русі. Нещодавно тут виявлене раніше невідоме давньоруське городище.

Однією з причин такого стану справ є те, що більшість земель навколо села задерновані, а всі угіддя на його території зайняті забудовою і городами. Притому, село існує, принаймні, з поч. XVIII століття і було гончарним осередком. Відповідно, землі, що розорюються, вкриті значною кількістю фрагментів посуду нового та новітнього часу.

Навесні 2013 р. обстежено борозни оранки на тривалий період задернованому, цікавому в археологічному плані підвищенні долини р. Ворскли, утвореному її старицею, безіменним струмком і балкою, розташованому на південно-східній околиці села (рис. 1). Неподалік містився панський маєток (останні власники – родина Рубінштейнів), від якого залишилися рештки погребів, а місцевими аматорами старожитностей знайдено кілька монет. 3-поміж них – срібна копійка часу спільного царювання Петра та Івана Олексійовичів. Отже, можна вважати цю територію одним з місць першопочаткового заселення території Міських Млинів нового часу. Про це побіжно свідчить назва розташованого неподалік урочища – Гарди. Відомо, що так називали за доби козаччини місце рибного промислу за спеціальною технологією. Ймовірно, зацікавлення скарбощукачів і було причиною оранки, оскільки її здійснено не суцільно, а смугастими борознами, в яких помітні численні ямки від лопат пошуковців.

Після такого «прочісування» годі було сподіватися на знахідки металевих речей. Хоча зібрано кілька десятків фрагментів кераміки, що свідчать про перебування на цьому місці людей упродовж епох середньої – початкового етапу пізньої бронзи (окремі невиразні фрагменти можуть бути віднесені й до більш ранішого часу). Ймовірно, це рештки тимчасових стоянок. Принаймні, щільних скупчень кераміки чи плям від жител не помічено. Знахідки були розкидані на всій площі підвищення (орієнтовно, 100 х 100 м). Додамо, що ґрунт на цьому підвищенні піщаний.

Серед знахідок – добірка найбільш інформативних фрагментів вінець і стінок ліпного посуду, які, за візуально помітними ознаками, можна поділити на чотири групи.

Рис. 1. Міські Млини, с. Розташування місцезнаходження кераміки. За матеріалами системи «Google».

До першої і найдавнішої, відноситься уламок стінки горщика, що не містить орнаментатії (рис. 2: 1), має «окатані» злами та сліди загладжування внутрішньої поверхні зубчастим інструментом типу гребінця. Зовнішня поверхня однотонно-коричнева, внутрішня – коричнево-сіра, товщина черепка бл. 1 см, з якісним випалюванням. Формувальна маса – піщаниста.

До другої групи відносяться фрагменти (рис. 2: 2-3) майже вертикальних, ледь відігнутих назовні вінець. На більшому помітні виразні сліди загладжування інструментом, що залишав густо розташовані борозенки (рис. 2: 2). Притому зовні вони розташовувалися вертикально-паралельно, що робило їх елементом декору, а зсередини – горизонтально, безсистемно. Формувальна маса уламків візуально містить менше піску та ймовірні домішки органіки, поверхня добре заглажена світлокоричнево-сіра, з середини – темно-сіра, з низькою якістю випалювання.

Третя група представлена фрагментами з піском у формувальній масі, а в двох випадках – з шамотом. Їх поверхня – шерехата, зовні – коричнева, по всій товщі черепка та

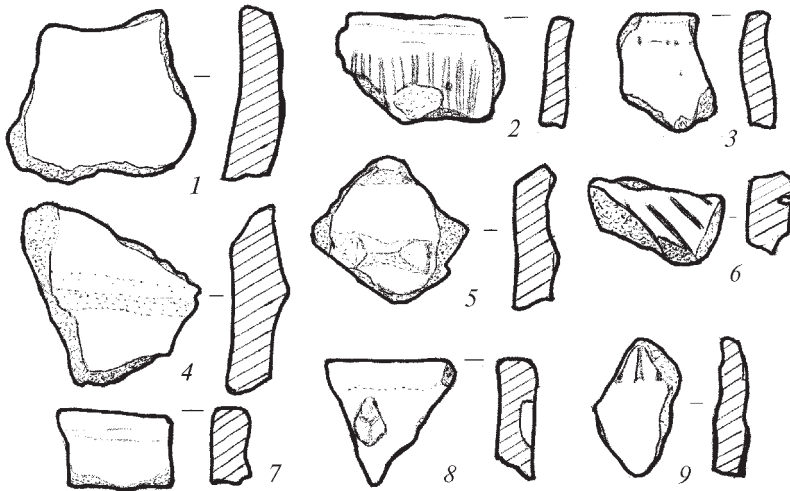

Рис. 2. Міські Млини, с. Фрагменти кераміки.

Глина, ліплення, вдавнення, риткування. Фонди ІКЗ «Більськ».

зсередини – темно-сіра. Останнє засвідчує низьку якість і відмінні від попередньої групи умови випалювання. На уламках стінок залишилися прогладжені пружки, в одному випадку – гладкі (рис. 2: 1), в другому – розчленовані пальцево-нігтьовими вдавненнями (рис. 2: 5).

Остання група складається з уламків з більш сталим сіро-коричневим кольором черепка, домішкою піску у формувальній масі і наявністю орнаменту: смуг вдавнень, крупного ромбоподібного вдавнення під краєм вінця (рис. 2: 8), насічок гострим інструментом (рис. 2: 9). Один з фрагментів – з орнаментом у вигляді глибоких паралельних навскісних ритованих ліній (рис. 2: 6).

Аналогії знайденому посуду хронологічно вкладаються у період від кінця середнього до початку пізнього етапів бронзового віку [1; 2]. Уламок ліпного горщика першої групи, очевидно, належить кераміці катакомбної культури, другої-третьої – бабинській, четвертої – зрубній.

Щойно відкрите місцезнаходження – сліди недовготривалих поселень чи стійбищ – доповнює уявлення щодо

заселеності території Середнього Поворскля за доби середньої та пізньої бронзи.

Ключові слова: бабинська культура, зрубна культура, Миські Млини, Середнє Поворскля, поселення.

Література

1. **Берестнев С. И.** Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С. И. Берестнев. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
2. **Роздобудько М. В.** Про деякі типи вінець в посудинах культури багатовалякової кераміки / Роздобудько М. В. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 85-89.

А. Л. Щербань

Поселение эпохи бронзы у с. Миськие Млины на Зеньковщине

Резюме

Приводится информация о недавно открытом поселении эпохи бронзового века в окрестностях пгт Опошня Зеньковского района в Среднем Поворсклье.

Ключевые слова: бабинская культура, срубная культура, Миськи Млыны, Среднее Поворсклье, поселение.

A.L. Shcherban'

Bronze Age settlement at Mysky Mlyny in Zin'kiv district

Summary

Presented the information on the newly opened settlement of the Bronze Age around Opishnya of Zin'kiv district on the middle reaches of the Vorskla.

Keywords: Mysky Mlyny, the middle reaches of the Vorskla, Babyns'ka Culture, Zrubna Culture, settlement.

Аланське поховання IV ст. на річці Коломак

Публікуються матеріали пізньосарматського (аланського) жіночого поховання другої половини IV ст. н.е. з розкопок кургану № 10 Сторожівського могильника на Коломаку у Чутівському районі Полтавської обл.

У серпні 2010 р. Спільна археологічна експедиція Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею провела археологічні розкопки Сторожівського курганного могильника в Чутівському районі Полтавської обл., розміщеному на високому березі р. Коломак [6]. Курган № 10, матеріали якого публікуються, розташовувався у другому від поля ряді південної частини групи насипів. Його висота – 0,40 м, діаметр – 10 м (рис. 1). Насип округлої форми, напівсферичний, складений в один прийом із чорно-сіруватого чорноземного ґрунту, вірогідно, з дернин. Лінія стародавнього горизонту знаходилася на рівні 0,60-0,65 м від умовного центру (далі – УЦ). Передматерик слабко виражений, глибина його залягання – 0,95-1,05 м. Материк – жовтий лесовий суглинок відзначений на глибині 1,05 м. У насипу виявлені два фрагменти стінок ліплених посудин дрібного розміру: 4,3 x 3,0 см та 3,3 x 2,3 см. У південно-західному секторі, на глибині 1,05 м УЦ досліджена **яма** овальної форми, діаметром 1,10 x 0,85 м, з прямими, злегка звуженими до дна стінками та рівним дном, завглибшки 1,68 м. Знахідки відсутні. Призначення ями не з'ясоване.

Поховання 1. Пляма поховання неправильної форми у вигляді двох з'єднаних у південній частині прямокутни-

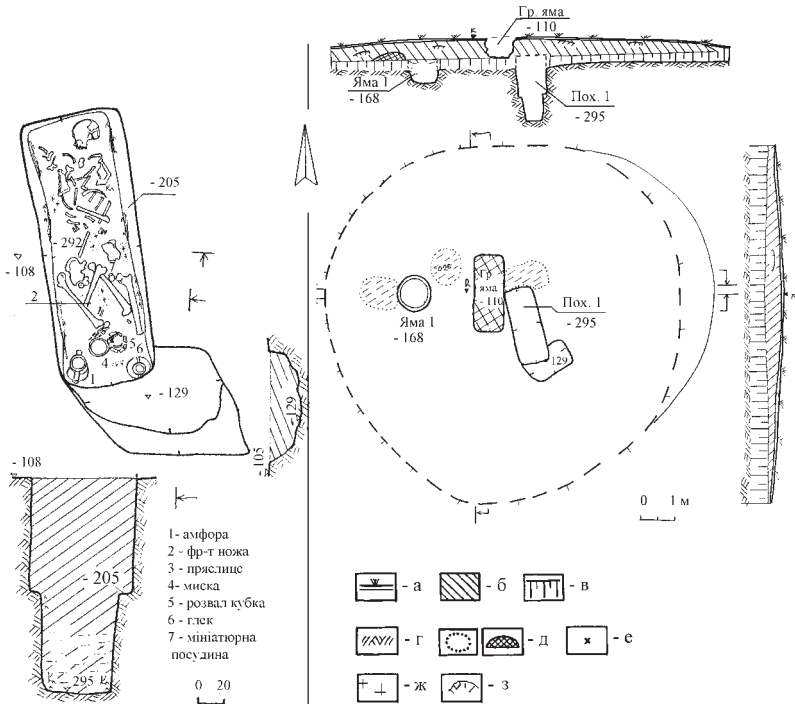

Рис. 1. Курган 10. Плани і перетини насипу та поховання 1.

Умовні позначення: а – дерновий шар; б – насип; в – похований чорнозем; г – материк; е – фрагменти кераміки; ж – підстилка (фіолетовий тлін); з – вальки.

ків, із округленими кутами, утворилася через влаштування давньої грабіжницької ями, розмірами 1,0 x 1,4 м і глибиною 1,29 м УЦ.

Форма поховальної ями прямокутна. Зорієнтована чітко за лінією північ – південь. Розміри по верху – 2,02 x 0,80 м. Заповнена зверху чорним однорідним ґрунтом, з поодинокими жовтими включеннями; з рівня 1,0-1,9 м від УЦ до дна – жовто-чорним, зі значнішими включенням лесу, ґрунтом, особливо у південній частині, та вкрапленнями деревного тліну (рис. 1). Поховальна яма відкопана інструментом із довгим та тонким робочим лезом завдовжки близько 15 см і шириною 3 см.

Стінки ями прямі, на глибині 2,05 м містилися заплічки, шириною 0,08-0,12 м. Вони влаштовані вздовж східної та західної стінок. На заплічках, а подекуди внизу під стінками простежувалися залишки зотлілих жердин. Рівне дно влаштоване на глибині 2,92 м УЦ.

На дні поховальної ями, з глибини 2,90 м, знаходилися кістки людини (жінки-?), зорієнтованої головою на північ. Череп лежав біля північно-східного кута, лицевим відділом на захід. Кістки переміщені, розташовані без анатомічного порядку, але зі збереженням послідовності. Поблизу тазу виявлене пряслице, біля ноги – ліплена посудинка та фрагмент залізного ножа. Переважна більшість знахідок трапилися у заповненні на глибині 2,72 м. Під кістками зафіксований фіолетовий тлін від підстилки. У південному куті стояв набір посуду: амфора сірого кольору, на високій ніжці, встромлена у дно; навпроти у східному куті – двовушковий глек. Біля амфори, між ним і глеком, виявлені фрагменти дерева аморфної форми, можливо, від дерев'яної таці. За 0,26 м від глека знаходилася гончарна сіра миска, а поряд – розвал ліпленого кубка (рис. 1).

1. Мініатюрна неорнаментована товстостінна горщикоподібна *посудина* із загнутими до середини вінцями та джкоподібним тулубом (рис. 2: б). Зовнішня поверхня має сліди вигорілих зернівок рослин. Глина, ліплення. Діаметри: вінець – 2,4 см, дна – 2,8 см; тулуба – 4,2 см; висота – 4,5 см.

2. *Кубок* неорнаментований з ледь відігнутими назовні вінцями, тулубом округлої, майже кулястої форми, з плоским денцем (рис. 2: 4). На зовнішній поверхні помітні розчоси. Глина, ліплення. Діаметри: вінець – 8,3 см, дна – 5,6 см, тулуба – 11,5 см; висота – 9,9 см. Кубок аналогічний аналогічний посудинам з поховання 1 траншеї № 2/ 2009 р. та поховання 1 кургану 13/2011 р. Сторожівського могильника.

3. Неорнаментована *миска* відкритого типу з різко відігнутим назовні вінцем (рис. 2: 3) та плічками, виділеними

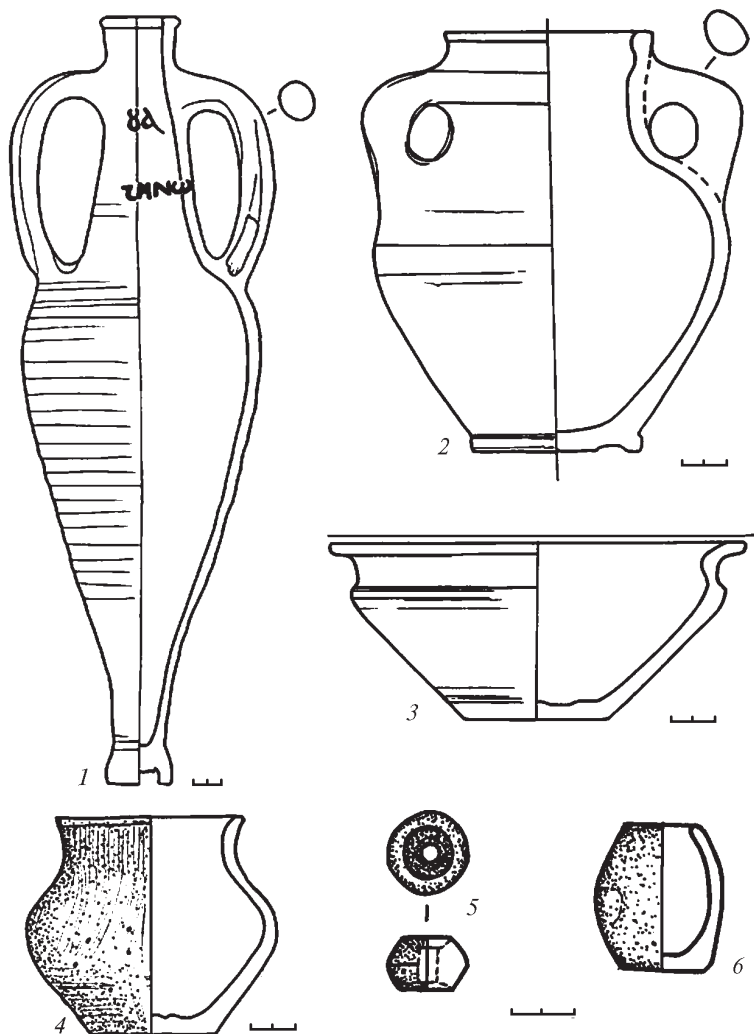

Рис. 2. Знахідки.
1 – глина, гончарний круг, писання ангобами; 2-3, 5 – глина, гончарний круг; 4, 6 – глина, ліплення.

чітким ребром. Дно плоске, без утору і кільцевого піддону. Глина, гончарний круг. Діаметри: вінець – 19,3 см, дна – 6,4 см; висота – 7,9 см. Миска типова для черняхівської культури. Має технологічний брак – під час випалювання втратила рівну округлу форму. Такий тип мисок найбільш поширений на пам'ятках черняхівської культури. Це – так званий тип III мисок відкритого типу, за Є. Симоновичем [11, с. 30]. Найближчою аналогією є миска з поховання у с. Дубяги, яка відрізняється лише злегка виділенням утором та дещо більшими розмірами. Цікаво, що до останнього комплексу входила й аналогічна виявленій у сторожівському похованні амфора [4, с. 277].

4. Двовушковий *глек* з короткою шийкою, опуклобоким тулубом та рівним дном (рис. 2: 2). Вуха у поперечному перетині округлої форми. Зовнішня поверхня добре заглажена, зверху лискувана. Глина, гончарний круг. Діаметри: вінець – 9,3 см, дна – 7,6 см, тулуба – 15,9 см; висота – 18,8 см. Глек належить до типу III, за О. Петраускасом, та є характерним для керамічного комплексу заключної фази черняхівської культури – Д1 [10, с. 88-103, рис. 6: 24, 33], відносячись до типу I б, за типологією Є. Симоновича [11, с. 36]. Аналогічний глек, дещо відмінний за розмірами, походить з кургану № 2/2008 р. у Сторожовому [7, с. 178-179].

5. *Амфора* сіроглиняна вузькогорла. Діаметри: вінця – 5,4 см, дна – 4,6 см, тулуба – 17,0 см; висота – 5,6 см; товщина вуха – 2,7 x 2,5 см. На тулубі – концентричні вдавнення від пальців гончаря, що утворилися під час формування на гончарному крузі, які надають поверхні «хвилястості». Ніжка розширюється донизу, на кільцевому піддоні. На шії амфори червоним ангобом нанесене діпінті. З одного боку намальовано хрест, з іншого, вгорі під вінцями – грецькі літери « $\gamma\lambda$ », нижче «ZMN ω » (Зенон-?) (рис. 2: 1). Ніжка амфори була встромлена у материкове дно поховальної ями, проте всередині піддону містила чорний ґрунт, в якому знаходився дрібний фрагмент ліпленої посудини (2,6 x 2,2 см). Об'єм амфори

– 3,850 л. Всередині не було ґрунту, що може свідчити про закупорення посудини, вміщеної до поховання, якоюсь органічною пробкою. На внутрішніх стінках амфори подекуди збереглися дрібні шматочки червоної речовини, можливо, винного каменю. Адже відомо, що в амфорах подібного типу транспортували саме вино. Зокрема, Л. Вакуленко, спираючись на аналіз вмісту подібної амфори з могильника Прилипи, вказувала, що в ній містилося вино [3, с. 22].

Амфора виконана доволі недбало: у формувальній масі трапляються великі фрагменти шамоту, що «розривав» стінки при сушінні та випалюванні; на тулубі наявні вм'ятини, вуха різного розміру. За формою – подібна до амфори з кургану № 13/2011 р. Сторожівського могильника. На нашу думку, відноситься до амфор «інкерманського типу»: тип F, за Д. Шеловим [13,3 с. 156], 105 – за І. Зеест [5, с. 83], 7.3-7.5 – за А. Абрамовим [1], і датується IV ст. (за І. Зеест) та другою половиною III–IV ст. (за Д. Шеловим і А. Абрамовим). О. Айбабін [2, с. 14] і В. Кропотов [9, с. 128-134] вважають, що подібні амфори виготовляли на протязі всього IV ст. н.е. в майстернях Гераклеї Понтійської [8, с. 1]. Амфори порівняно часто зустрічаються на пам'ятках черняхівської культури у Лівобережному Лісостепу. Найближчі аналогії виявлені 1874 р. біля колишнього хут. Савинців на р. Гнилій Оржиці (басейн р. Сули) [12, с. 167, 179, 238] та біля с. Дубяги Зіньківського району Полтавської області [4, с. 277].

6. *Пряслице* біконічне зі зрізаними основами (рис. 2: 5). Навколо отворів утворені лунки. Наскрізний прокол має циліндричну форму. Зовнішня поверхня вкрита ангобом червоного кольору та лискована. Глина, ліплення. Розміри: 2,5 x 1,6 см, діаметр отвору – 0,7 см. Навколо отворів та на зовнішній поверхні є потертості, що засвідчують використання важка веретена до вміщення у поховання.

7. Уламок *ножа* (руків'я) із залишками дерева. Розміри – 4,2 x 1,4 см. Залізо, ковка. Форма не встановлюється через корозованість і фрагментарність.

За висновками Ж.М. Матвіїшиної та А.С. Кушніра, які провели дослідження підкурганних ґрунтів, ґрунтоутворення як в час перебування на цій території аланських племен, так і до сьогодні розвивається по чорноземному типу. Після спорудження кургану поширення лучно-степової рослинності призвело до формування потужних гумусових горизонтів, при збільшенні, у порівнянні з давніми умовами, річної суми опадів. Наслідком цього стало формування профілю ґрунту типового чорнозему, на відміну від тогочасного ґрунту чорнозему звичайного. Короткий профіль, менша його гумусованість і карбонатність свідчать про посушливі і більш степові, точніше – південностепові умови формування давніх ґрунтів, пов'язані з переміщенням природних зон на північ. На території панування сучасних лісостепових ландшафтів на кінець IV ст. були поширені посушливі умови південно-степового клімату, профілі ґрунтів були на 70 см коротше. Територія степу характеризувалася менш родючими, ніж у наш час ґрунтами, на яких в умовах землеробства можна було вирощувати злаки. Хоча основним заняттям місцевого пізньосарматського населення було тваринництво, випасання худоби і коней, що потребувало великих площ випасів [12, арк. 58].

Таким чином курган № 10, був споруджений над пізньосарматським (аланським) жіночим похованням кінця IV ст. н.е. Він є яскравим прикладом побутування у середовищі кочового населення надколомацьких степів античних та черняхівських імпортів, а матеріали зі складу поховального інвентарю дають можливість відзначити чимало особливостей. Зокрема, поставити питання щодо хронологічного співіснування двох типів поховальних конструкцій: поховальної ями із заплічками, аналогічної тій, що публікується, та поховань здійснених у поховальній споруді у вигляді вхідної ями та катакомби. На сьогодні досліджено 11 поховань кінця IV ст. н.е.: 6 з них – здійснені у катакомбах, 5 – у ямах із заплічками [8, с. 367; 9, с. 109-110]. Кореляція знахідок показує: амфори виявлені в одно-

му похованні – катакомбі (курган № 10/2010 р.) та в одному похованні із заплічками (курган № 13/2011 р.), ліплені кубки трапилися в одній катакомбі (курган № 13/2011 р.) та 3-х ямах із заплічками (поховання 1 траншеї № 2/2009 р., кургани № 10/2010 р. і № 14/2011 р.), двовушкові глики покладені до двох поховань – катакомби кургану № 2/2007 р. та поховання із заплічками кургану № 10/2010 р. Тип поховальної конструкції на сьогодні не диференціюється ні за віковою, ні за статевою ознаками. Так, наприклад, найбільш близькими до опублікованого поховання є матеріали з курганів №№ 2 та 13. Проте, в останніх, за визначеннями А. В. Артем'єва та Ю. В. Долженка, поховані чоловіки.

Ключові слова: пізньосарматський час, IV ст. н. е., алани, поховання, курган, Сторожове.

Джерала

1. **Абрамов А. П.** Античные амфоры: Периодизация и хронология / А. П. Абрамов // Боспорский сборник. – М.: Архэ, 1993. – Вып. 3. – С. 4-135.
2. **Айбабин А. И.** Хронология могильников Крыма позднеримского времени / А. И. Айбабин // МАИЭТ: сб. н. тр. – Симферополь: Таврия, 1990. – Вып. 1. – С. 3-86.
3. **Вакуленко Л. В.** Археологические источники о торговых связях населения Прикарпатья в позднеримский период / Л. В. Вакуленко // Научные ведомости / Белгород. ГУ. – Белгород, 2008. – № 10 (50). – Вып. 8: История. Политология. Экономика. Информатика. – С. 21-27.
4. **Горюнов Е. А.** Два новых памятника черняховской культуры в Левобережном Поднепровье / Е. А. Горюнов, Г.А. Усова // СА / АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1974. – № 4. – С. 275-280.
5. **Зеест И. Б.** Керамическая тара Боспора / И. Б. Зеест // МИА / АН СССР, Ин-т археол. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – № 83. – 178 с.
6. **Коваленко О. В.** Звіт про розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області у 2010 році / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий; ПНПУ ім. В. Г. Короленка; ПКМ // НА ІА НАН України; НА ПКМ. – Спр. 04-361. – 110 арк.
7. **Коваленко О. В.** Сторожівський курганный могильник / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // *Ostrogothica*. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и

- епохи Великого переселення народів: сб. н. тр. к 10-летию Германно-Славянской археол. экспедиции ХНУ им. В. Н. Каразина. – Харьков: ПП Тимченко, 2009. – С. 174-179.
8. **Коваленко О.** Археологічні дослідження Сторожівського могильника у 2009 році / О. Коваленко, Р. Луговий // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: Тези наук.-практ. семінару. 10-12 серпня 2010 р. / ПНПУ ім. В. Г. Короленка. – Полтава: Друкарська майстерня, 2011. – С. 105-111.
  9. **Коваленко О. В.** Сторожівський курганный могильник / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // АДУ – 2011: зб. н. ст. / Ін-т археол. НАН України. – К. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – С. 367-368.
  10. **Крапивина В. В.** Амфоры конца II–IV вв. н. э. / В. В. Крапивина // Слово и артефакт: Междисциплинарные подходы к изучению античной истории. Электронный ресурс: http://archaion.narod.ru/tez_krap.pdf. – С. 1-6.
  11. **Кропотов В. В.** Світлоглиняні вузькогорлі амфори «інкерманського» типу / В. В. Кропотов // Археологія. – К.: Наукова думка, 1998. – № 4. – С. 128-134.
  12. **Матвіїшина Ж. М.** Заключення про палеопедологічне дослідження археологічних ґрунтів курганного могильника поблизу с. Сторожове Чутівського району Полтавської області (правобережжя р. Коломак): Додаток до звіту / Матвіїшина Ж. М., Кушнір. А. С. // Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області у 2010 році // НА ІА НАН України; НА ПКМ. – Спр. 04-364. – Арк. 50-58.
  13. **Петраускас О. В.** Хронология некоторых типов гончарной посуды черняховской культуры лесостепной Украины / О. В. Петраускас // Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов: сб. н. ст. – Калининград: Янтарный сказ, 2008. – С. 88-103.
  14. **Симонович Є. О.** Черняхівська кераміка Подніпров'я / Є. О. Симонович // Археологія. – К.: Наукова думка, 1983. – № 43. – С. 26-42.
  15. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – К. – Полтава : Археологія, 2000. – 392, 1 с.
  16. **Шелов Д. Б.** Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э. / Д. Б. Шелов // КСИА / АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1978. – Вып. 156: Античность и варварский мир. – С. 16-22.

Р. С. Луговий, О. В. Коваленко
Аланское погребение IV в. на речке Коломак

Резюме

Публикуются материалы позднесарматского (аланского) женского погребения второй половины IV ст. н.э. из раскопок кургана № 10 Сторожевского могильника по р. Коломак в Чутовском районе Полтавской обл.

Ключевые слова: позднесарматское время, IV ст. н.э., аланы, погребение, курган, Сторожевое.

R. S. Lugovjy, O. V. Kovalenko
The Alanian Burial of the 4th cent. AD on the Kolomak river

Summary

Published the materials of female burial of Late Sarmatian Time (Alanian) of 4th cent. AD from the excavation of the mound № 10 of Storozheve burial ground on the Kolomak river in Chutove district of Poltava region.

Keywords: Storozheve, Late Sarmatian Time, 4th century AD, alan, barrow, mound.

З досвіду проведення науково-рятивних досліджень Глинського археологічного комплексу

У статті наводиться огляд науково-рятивних заходів на Глинському археологічному комплексі роменсько-давньоруського часу. Окреслюються перспективи археологічних та експериментальних досліджень, що проводяться у співпраці науковців та громадськості.

Глинський археологічний комплекс належить до числа пам'яток національного значення (охоронний номер 160017-Н) і яскравих прикладів розвитку на теренах Полтавщини роменської та давньоруської культур. Він розташований у с. Глинське Зіньківського району Полтавської обл., за 0,8 км від південної околиці Більського городища, займаючи мисоподібні останці правого корінного берега р. Ворскли в ур. Городище, Кріпость, Панський Ярок, Тарасівка. Загальна площа комплексу становить понад 14 га. До складу пам'ятки входить Велике і Мале городища, посад, неукріплені селища, а також курганний могильник. Майданчики городищ по краях останців мають залишки фортечних складових – в'їзних комплексів, ескарпів, ровів, дерево-земляних стін, водозбірних споруд.

Уперше відомості про комплекс пам'яток у Глинському наводить В. Г. Ляскоронський [5, с. 180-182]. Ним було оглянуто територію пам'ятки, наведено опис укріплень та знято схематичний план. Наступні роботи дослідників також обмежувалися розвідками. В різний час тут працювали І. І. Ляпушкін [4, с. 249], М. П. Кучера і О. В. Сухобоків [2, с. 169-170].

Стаціонарні дослідження комплексу проводилися у 1997-1999 рр. експедицією Центру охорони та досліджень

пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О. Б. Супруненка. На Малому городищі у цей час було досліджено житло роменської культури з добре збереженими деталями конструкції та виразною колекцією різноманітних побутових виробів [1, с. 91-92]. Окрім цього, здійснений розріз укріплень на Великому городищі та досліджено кілька насипів могильника, проведені розвідкові обстеження округи комплексу, знято план некрополю, розпочато визначення меж комплексу [3, с. 188-211; 6, с. 113-114].

У 2011-2012 рр. розкопки на пам'ятці відновлені силами Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та Глинським загоном Охоронної експедиції ЦОДПА. Метою цих робіт стали науково-рятівні дослідження на зруйнованих ділянках одного з посадів в межах Леваднюкової гори, де вивчено рештки житлово-господарської забудови та три поховання другої половини XIII – XIV ст. [7, с. 75-80; 8, с. 370-371]. Знахідки, отримані в результаті розкопок, доповнюють та розширюють уявлення про матеріальну культуру, господарську діяльність і торгівлі зв'язки населення давньоруського часу басейну Ворскли (рис. 1).

Унікальніть Глинського комплексу полягає у збереженості його складових, що є винятковим для середньовічних пам'яток Полтавщини, а також туристичною привабливістю місцевості, де він розташований. У зв'язку з цим виникла можливість залучення до археологічних досліджень волонтерів молодіжної громадської організації «Наш шлях» (м. Полтава) та учнів Полтавської загальноосвітньої школи № 7. Подібна співпраця археологів і громадськості задля задоволення інтересів усіх сторін робить можливим створення спочатку сезонного, а потім і стаціонарного археодому на базі археологічної експедиції.

Процес підготовки такого проекту передбачає створення умов проживання, забезпечення науковими кадрами і співпрацю з освітніми закладами, громадськими організаціями тощо. Крім цього, можливим є і здійснення експериментальних студій з відтворення технологічних проце-

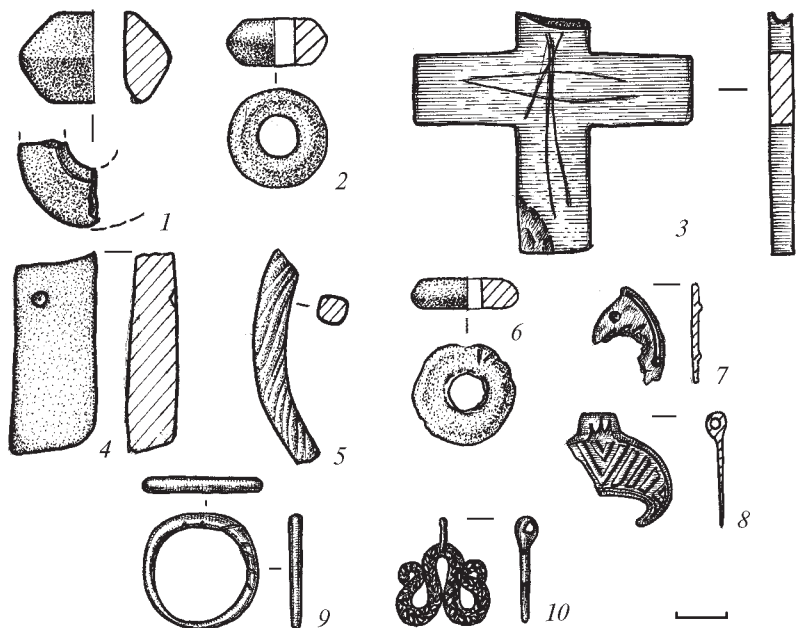

Рис. 1. Глинське, с. Знахідки з охоронних розкопок посаду.
 1-2 – пряслиця; 3 – уламок хреста; 4 – точило; 5 – фрагмент
 браслету; 6 – виріб із свинцю; 7-8 – уламки лунниць;
 9 – каблучка; 10 – бісоподібна привіска.
 1-3 – сланець; 4 – пісковик; 5 – скло; 6 – свинець; 7-10 – мідні сплави.

сів (дослідження середньовічного гончарства, лісохімічного виробництва, косторізного ремесла, ткацтва, ковальства), а пізніше – натурних реконструкцій житлових і господарсько-побутових об'єктів сіверян і населення часу Київської Русі.

На сьогодні можемо констатувати, що завдяки співпраці з громадськістю здійснено ряд заходів, спрямованих на зменшення руйнування культурних нашарувань населенням, запобігання грабіжницьких розкопок збирачами антикваріату і мародерами. Досліджено ділянки зруйнованих культурних нашарувань, поповнені колекції Музейного Фонду України, налагоджена співпраця з археозоолога-

ми і палеоботаніками, підготовлений ряд публікацій, в тому числі науково-популярних.

До питань, що потребують невідкладного вирішення, варто віднести створення уточненого плану археологічного комплексу, картографування різночасових об'єктів його території, встановлення охоронних знаків нового зразка, розширення співпраці з ІКЗ «Більськ» у ключі підготовки об'єктів показу заповідника та проведенні охоронних досліджень і заходів, включення Глинського археологічного комплексу до маршрутів екскурсій, популяризацію результатів проведених розкопок.

Ключові слова: Глинське, Глинський археологічний комплекс, Київська Русь, роменська культура, науково-рятівні дослідження, експериментальна археологія.

Література

1. Дослідження Глинського археологічного комплексу / Кулатова І. М., Гейко А. В., Золотницька Т. М. [та ін.] // АБУ 1997-1998 рр.: зб. н. пр. / [під ред. Д. Н. Козака, Н. О. Гаврилюк]. – К.: Ін-т археол. НАН України, 1998. – С. 91-92.
2. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Археологическая карта / (Кучера М. П., Сухобокоев О. В., Беляева С. А. и др.); ред. кол.: В. Д. Баран (отв. ред.), Е. Л. Гороховский, Н. В. Блажевич. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
3. **Золотницька Т. М.** Глинський курганний некрополь / Золотницька Т. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ–1999 : зб. н. ст. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; [відп. ред.: Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 188-211.
4. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА / АН СССР, Ин-т археол. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104 – 382 с.
5. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIII АС в Екатеринославе, 1905 г. / МАО; [под ред. Гр. П. Уваровой]. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. – Т. I. – С. 158-198.
6. **Мироненко К. М.** Розвідки в південній окрузі великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі / Мироненко К. М. // АБУ 1997-1998 рр.: зб. н. пр. / [під ред. Д. Н. Козака,

- Н. О. Гаврилук]. — К.: Ін-т археол. НАН України, 1998. — С. 113-114.
7. **Пуголовок Ю. О.** Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень / Пуголовок Ю. О. // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку : зб. н. пр. та м-лів наук. конф. / ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол. В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — С. 75-80.
8. **Пуголовок Ю. О.** Дослідження на посаді Глинського городища / Пуголовок Ю. О. // АДУ-2011: зб. н. пр. / НАН України, Ін-т археол.; [ред. кол. : Д. Н. Козак (гол. ред.), Ю. В. Болтрик, А. В. Буйських, І. В. Голубева та ін.]. — К.—Луцьк : Волин. старожитності, 2012. — С. 370-371.

В. В. Котенко, Ю. О. Пуголовок

Опыт научно-спасательных исследований Глинского археологического комплекса

Резюме

В статье приводится обзор научно-спасательных мероприятий на Глинском археологическом комплексе роменско-древнерусского времени. Определяются перспективы дальнейших археологических и экспериментальных исследований, основанных на сотрудничестве ученых и общественности.

Ключевые слова: Глинское, Глинский археологический комплекс, Киевская Русь, роменская культура, научно-спасательные исследования, экспериментальная археология.

V. V. Kotenko, Yu. O. Pugolovok

Experience of the rescue researches on the Glinisky archeological complex

Summary

This article provides an overview of the rescue-research activity on the Glinisky archeological complex of Romny culture and Kiev Rus time. Outlines the prospects for future archaeological and experimental studies based on cooperation of scientists and the public.

Keywords: Glyns'ke, Glinisky archeological complex, Kiev Rus, Romny culture, rescue-researches, experimental studies.

Охоронні дослідження золотоординського міста «Кінські Води»

Наводяться результати охоронних досліджень золотоординського міста «Кінські Води» та окреслюються проблеми визначення зони охорони пам'ятки і режиму використання її території.

«Постархеологічна доба», що за М. Ю. Брайчевським відносилася до XIV–XVIII ст., ще на початку 70-х рр. XX ст., залишалася слабо дослідженою темою у вітчизняній науці [2, с. 20-22]. Актуальним і пріоритетним напрямком в українській археології цей період є й сьогодні, адже джерельна база епохи дозволяє «реконструювати об'єктивну картину історичного розвитку населення півдня Східної Європи в середньовічні часи» [15, с. 33]. Наразі важливим завданням дослідження історії та старожитностей післямонгольської доби залишається виявлення і вивчення пам'яток періоду Золотої Орди в Україні [19, с. 273-277].

Одним з культурних феноменів золотоординської держави були міста, що виникли у степовій зоні за короткий час та маркірували напрямок важливої транспортної торгової комунікації Євразії із заходу на схід – північної ділянки Великого шовкового шляху. Рятівними дослідженнями 1953 р. в ур. Великі Кучугури неподалік Запоріжжя було розпочато вивчення матеріальної культури одного із золотоординських міст XIV–XV ст. на теренах Степової України [5, с. 175-192]. В. Й. Довженком досліджена лише незначна частина пам'ятки, при цьому рятівні роботи напередодні створення Каховського водосховища велися вибірково на всіх ділянках для визначення загального характеру міського поселення [4, арк. 5-7].

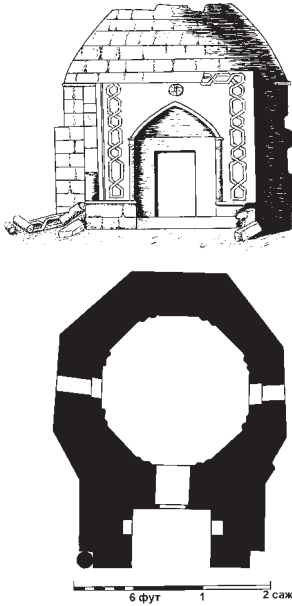

Рис. 2. План мавзолею поблизу гирла річки Мечетної. 1769 р.

згідно «Статейного списка», тут було «...капище бусурманське, кам'яна будівля старого поселення, що від давніх часів розвалилася..., <...> по річці на зручних і на червоних місцях багато капищних і домових кам'яних старих селищ Кримських татар, які від давніх років зруйнувалися вщент, лише башта кам'яна ціла» [16, с. 573-574].

1769 роком датується план одного з мавзолеїв («кешене») поблизу устя р. Мечетної (Жеребця), який мав в основі восьмигранний «барабан» розмірами 7 х 8 м з напівсферичним куполом [17], з висотою будівлі не менше 7,5-8,0 м (рис. 2). Купольні мавзолеї фасадного типу з виступаючим порталом мали іранське походження, а за часів Золотої Орди отримали поширення у Середній Азії і на Кавказі [12, с. 152]. До 1774 р. відноситься детальна карта «План Конских Вод и Мечетной, называемою рекою Жеребец», де позначено чотири мавзолеї, з яких зняті плани фасадів, ще шість – ті, що обвалилися, п'ять мавзолеїв – входи до яких були завалені «великими каменями» [18].

Отже маємо свідчення щонайменше про п'ятнадцять культових споруд. Співставлення цих даних дозволяє припустити, що означені об'єкти знаходяться у межах сучасного с. Кірового і займають ділянку 9,0 x 1,1 км та вишикувані вздовж правобережної смуги р. Конки й устя р. Жеребця (Мечетної). У 1950-х рр. в північно-західній частині селища, під час будівництва молочно-товарної ферми, були випадково виявлені рештки споруди, цегла з якої мала поливу «зеленкувато-бірюзового кольору, характерного для магометанських мечетей» [20, с. 58-59]. У ході розвідок 2007 – 2012 р. локалізовано ще дві споруди (мавзолей-?), що були розташовані в межах населеного пункту. Таким чином, нагальним завданням збереження цього небуденного археологічного об'єкту є визначення зони охорони пам'ятки та режиму її використання, що стане можливим лише за умови детальних археологічних обстежень території с. Кірового з метою з'ясування наявності (відсутності) культурних нашарувань.

За місцевою легендою, на лівому березі р. Конки (Кінських Вод), де розташоване с. Юрківка, була колись «татарська фортеця», біля якої виріс аул із мечеттю. Після приєднання цієї території 1774 р. до Російської імперії тут, на місці колишнього «татарського» аулу чи якихось «татарських» споруд, виникло поселення, що мало на мапах першої половини – середини ХІХ ст. назву Аул. У праці єпископа Гермогена другої половини ХІХ ст. вказується, що з південно-західного боку до села Аул примикав «пагорб Москов або Мечеть, на якому було в давні часи татарське селище з мечеттю» [3, с. 222]. За свідченнями місцевих жителів, до 1968 р., коли територія пагорба Мечеть-Могила (інша місцева назва – Лиса Гора) ще не була заліснена, на мису, утвореному відрогами балки Московської, знаходилися залишки трьох будівель (так званих «церков»), цегляні стіни яких збереглися на висоту близько 1 м. Однак, під час насадження лісу вони були зруйновані. У зв'язку з тим, що дерева погано приживалися на ділянці, де ґрунт насичений цеглою, камінням і будівельним розчином, кілька

разів до початку 1990-х рр. тут проводилося пересадження лісу. Все це негативно вплинуло на ступінь збереженості лівобережної частини золотоординського міста, в окремих місцях повністю знищено культурні нашарування. В різні роки на місці пам'ятки виявлялися архітектурні деталі будівель з різьбленого вапняку [10, с. 175-176, рис. 1: 1-2], орнаментальні композиції і рослинні мотиви яких мали сельджуцькі (малоазійські) корені, більш притаманні пам'яткам Криму першої половини XIV ст., зокрема, орнаментиці порталу мечеті Узбека [1, с. 166, рис. 73: 4].

Занедбаний стан лівобережної частини міста «Кінські Води» зумовив й охоронний характер археологічних досліджень. У ході обстежень на площі 1,76 га виявлені залишки фундаментів щонайменше п'яти будівель, що підтверджують і дані аерофотозйомки 1963 р. Досліджено четверту частину мечеті, цегляні стіни на кам'яному фундаменті якої були оздоблені рослинним і геометричним поліхромним архітектурним декором. Лінійно-геометричний орнамент (гіріх) має близькосхідні, іранські і середньоазійські витоки та характерний для мусульманського Сходу, де ознакою цього типу візерунків була складна побудова багатокутників і багатопроменевих зірок. Композиції таких орнаментів знаходять прямі аналогії серед архітектурного декору столичних золотоординських центрів, зокрема, будівель Селітренного городища на Нижній Волзі [11, с. 44, рис. 34-38] – першої столиці Золотої Орди – Сарай-Бату. В центрі споруди цегляна долівка на гіпсовому розчині обмежена каналами-траншеями, заповненими будівельним сміттям, серед якого наявні кашині плитки, вкриті поливою білого, синього, зеленого і жовтого кольорів, шматки листової бронзи, вапняковий розчин і рване пісковикове каміння, бита цегла, деревне вугілля. В цій частині споруди виявлені окремі кістки двох дорослих осіб. Уздовж бокових сторін долівки, на рівні її фіксації, виявлені залишки двох труб діаметром близько 0,25 м. Труби виготовлені з вапнякового розчину, секціями по 0,75 м, трималися на вапнякових стовпах-підпорках і

цегляній кладці. У північному куті труби з'єднувалися у складну споруду, що виступала над долівкою будівлі. Ймовірно, це була система опалювання приміщення.

Частково зруйнований культурний шар, що досягає потужності 1,4 м, залягає одразу ж під прошарком гумусу. Широкомасштабним дослідженням заважає наявність багаторічних насаджень, а їх вирубування доводиться узгоджувати з лісництвом, на території якого розташована пам'ятка.

Золотоординське місто «Кінські Води» відноситься до числа поселень-садиб неукріпленого типу, що ускладнює визначення його меж на місцевості. В XIV ст. для ординських міст було характерним співіснування як системної вулично-квартирної забудови, так і окремих аристократичних садиб, де впритул до них розміщувалися поховальні надмогильні споруди – мавзолеї. Іноді відстань між садибами була значною, що відзначено В. Й. Довженком на городищі Великі Кучугури [5, с. 182]. Визначення зони охорони пам'ятки у даному випадку є складним завданням, особливо у правобережній частині міста. Тому вважаємо, що всі земельні (глибиною більше, ніж 0,25 м) і будівельні роботи на цій ділянці треба узгоджувати з органом охорони культурної спадщини. Щодо лівобережного «ядра» пам'ятки на пагорбі Мечеть-Могила, то про всі ландшафтні перетворення лісництво також повинно попереджати відповідні органи з наступним наглядом за цими роботами спеціалістів-археологів. Однак без визначення юридичного статусу пам'ятки і взяття її на державний облік зробити це практично неможливо.

Ключові слова: Запорізька область, Золота Орда, Кінські Води, Кірове, Конка (Мечетна), Мечеть-Могила, Юрківка, городище, фундаменти.

Джерела та література

1. Айбабина Е. А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв. / Е. А. Айбабина. – Симферополь: СОНАТ, 2001. – 280 с., ил.

2. **Брайчевський М. Ю.** Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст. / М. Ю. Брайчевський // Середні віки на Україні: зб. н. пр. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 20-31.
3. **Гермоген.** Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского / Гермоген, епископ. – Псков: Тип. Губ. правления, 1887. – 524 с.
4. **Довженок В. И.** Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города на урочище «Большие кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области / В. И. Довженок; Ин-т археол. АН УССР / НА ІА НАН України. – 1953/2. – Ф.е. – № 2217. – 44 арк.
5. **Довженок В. Й.** Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В. Й. Довженок // АП УРСР: зб. н. пр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. X. – С. 175-193.
6. **Егоров В. Л.** География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА / АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1977. – № 1. – С. 114 – 125.
7. **Егоров В. Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В. Л. Егоров; АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1985. – 246 с.
8. **Єльников М. В.** В. Г. Фоменко – першовідкривач городища Кінські Води / М. В. Єльников // Музейний вісник / Запоріж. ОКМ. – Запоріжжя: Дике поле, 2010. – Вип. 10. – С. 237-246.
9. **Єльников М. В.** Трансцивілізаційні зв'язки Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я за часів Золотої Орди / М. В. Єльников // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: зб. н. пр. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 58-62.
10. **Єльников М. В.** Нові дослідження культової споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила / М. В. Єльников // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. н. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; [наук. ред. О. Б. Супруненко, редкол.: Г. Ю. Івакін, І. Ф. Ковальова, І. М. Кулатова та ін.]. – К. – Полтава: Гротеск, 2011. – С. 174-181.
11. **Зиливинская Э. Д.** Раскопки усадьбы на Красном бугре Селитренного городища / Э. Д. Зиливинская // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. н. работ / Ин-т археол. НАН Украины; Дон. НУ; [гл. ред. А. В. Евлевский]. – Т. 6: Золотоордынское время. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2008. – С. 17-92.
12. **Зиливинская Э. Д.** Еще раз о мавзолеях Маджара / Э. Д. Зиливинская // От палеолита до средневековья: сб. н. ст. – М.: Истор. факультет МГУ, 2011. – С. 149-155.

13. Карта с показанием украинской линии от Днепра до Донца от туда до Азовского моря на которой назначен проект укрепления границ по рекам Конским Водам и Берде // Росс. Гос. воен.-историч. архив. – Ф. 460.
14. Книга Большому Чертежу / Под ред. К. Н. Сербиной; АН СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.
15. **Моця О. П.** Наукові дослідження відділу і проблеми та перспективи давньоруської та середньовічної археології в Україні / О. П. Моця, А. П. Томашевський // Археологія і давня історія України: зб. н. пр. / НАН України, Ін-т археол. – К.: РВГ Ін-ту археол. НАН України, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 29-41.
16. **Мурзакевич Н.** Список с Статейного списка Великого Государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника переяславского Василя Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писана со слов, чрез огонь, в Цареве-Борисове-городке, в нынешнем во 1681 г. мая в день / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 568-658.
17. План и фасад строения, найденного на берегу реки Конские воды при устье Мечетной. 1769 года, месяца сентября 28 // Росс. Гос. воен.-историч. архив. – Ф. 418 (нач. XVI в. – 1917 гг.): Планы и описания городов, крепостей, селений и других населенных пунктов бывшей Российской империи. – Оп. 1. – Д. 1158.
18. План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребцом. 1774 г. / Росс. Гос. воен.-историч. архив. – Военно-ученый архив. – Ф. 846 (1552-1918 гг.). – М : 50 саж в дм. – Оп. 16. – Д. 23897; М : 40 саж в дм. – Д. 23898.
19. **Позивай Т. Д.** Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні / Т. Д. Позивай // Археологія і давня історія України: зб. н. пр. / НАН України, Ін-т археол. – К.: РВГ Ін-ту археол. НАН України, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 273-276.
20. **Фоменко В. Г.** Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 103 с.

М. В. Ельников

**Охранные исследования золотоордынского города «Конские Воды»
Резюме**

В статье приводятся результаты охранных исследований золотоордынского города «Конские Воды». Определение границ памятника на местности осложняется тем, что в XIV в. степные города были неукрепленными, их топография отличалась сосуще-

ствованием системной улично-квартальной застройки и отдельных аристократических усадеб.

Ключевые слова: Запорожская область, Золотая Орда, Конские Воды, Кирово, Конка (Мечетная), Мечеть-Могила, Юрковка, городище, фундаменты.

M. V. El'nikov

Protective investigations the Golden Horde city «Kins'ki Vody»

Summary

The article is devoted to results of protective investigations of Golden Horde city «Kin'ski Vody». Desection the boundaries of the monument on the ground is complicated by the fact that in the XIV century Steppe cities were unfortified, its topography different coexisting of systemic street and residential districts and individual aristocratic estates.

Key words: Zaporizhya region, Golden Horde, Kin'ski Vody, Kirove, Konka (Mechetna), Mechet'-Mohyla, Yurkivka, hillfort, basement.

Фортифікація міста Михайлова (до постановки проблеми)

Публикація присвячена проблемі визначення місця розташування укріплень Михайлівського замку, зведеного князем Олександром Вишневецьким на правому березі р. Удаю в Пирятині наприкінці XVI ст.

Літописний Пирятин (рис. 1: 1) здавна привертав до себе увагу дослідників найдавнішої історії краю [1, с. 117-127 та ін.; 2, арк. 34-35; 3, с. 147-148, 5, с. 451-453; 6, с. 83 - 85; 9, с. 176; 10, арк. 9-11; 12, с. 237]. Nowy Piryatin – місто Михайлів [4, с. 228] – відбудований наприкінці XVI ст. серед «Удайських рукавів» князем Олександром Михайловичем Вишневецьким на місці запустілого в роки татарського лихоліття городища [7, с. 101-103], здебільшого залишається поза увагою дослідників. Щоправда, перший окомірний план укріплень пізньосередньовічного міста, знятий В. Г. Ляскоронським напередодні XI Археологічного з'їзду, дав підстави А. В. Стороженку для попередніх висновків щодо будівництва замку князем, закладення і заселення міста: «Из остатков валов видно, что он значительно расширил площадь города, сравнительно с тою, какая была занята поселением XII века» [11, с. VI]. Йому ж належить і перший силогістичний опис м. Михайлова: «Известен внешний вид этих укрепленных городков польского типа. Вокруг «места» – река или глубокие рвы, наполненные из неё водой; понад рекой и за рвами – валы; по валам идёт срубленная из толстых брёвен ограда (городня), обмазанная глиной; против ведущих в «место» дорог – «башты» (башни) с въездными «брамами» (воротами) и подъёмными

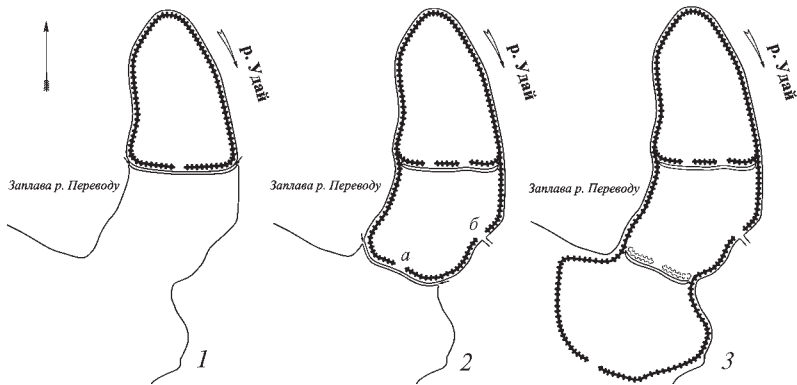

Рис. 1. Укріплення м. Пирятин:

1 – XII ст., 2 – XVI ст., 3 – XVII ст., а – польова башта, б – млинова башта.

мостами через рвы. Отдельные башни носили особые названия: напр. в Пирятине упоминаются «башты» — млыновая (*повз неї проходила дорога на лівий берег р. Удаю через греблю з водяними млинами, споруджена в цей же час*) и полевая (рис. 1: 2); при них служили «баштові» сторожа, наблюдавшие за своевременным спуском мостов и запором ворот (*яких було, вочевидь четверо: з південного заходу, зі сходу, та пара, що вела безпосередньо в серце міста — заново укріплений дитинець*). Внутрі «места» — четырехугольний «рынок», плотно обстроенный домами и лавками, с зданием ратуши, выходящем на площадь. От рынка идут улицы к башням. Перед ратушей стоит «пренгер», т. е. толстый столб с площадкой (помостом) под ним, на которую вели ступеньки; обыкновенно он делался из деревянной колоды... Это место расправы «мистра», «ката» (палача) с преступниками... Принадлежностью ратуши было ещё «тюремное вязание», иначе «карцер»... Церковь благочестивый помысел старины прятал ближе к валам, в укромные уголки, подалее от базарного шума; в пирятинском «месте» их было две: Преображения Господня (Спасская) и Успения Пресвятой Богородицы (Пречистенская). За городскими рвами начинались «подварки» (предместья)...

Вообще говоря, основанный князем Александром Вишневецким г. Михайлов ничем не отличался от общего

типа польских городков. Этот внешний облик он сохранил не только тогда, когда имя «Михайлов» уступило место старому имени «Пирятин», но даже после пожара, истребившего весной 1683 г. значительную часть города: вновь выстроенная ратуша продолжала официально именоваться Михайловской, по-старому упоминается рынок, пренгер, вязанье, башты, и пр.» [11, с. VI-VII].

Важко не погодитися з висновками історика. Проте, як здається, стверджувати тотожність виявлених і картографованих В. Г. Ляскоронським залишків земляних укріплень в районі Соборної площі з валами Михайлівського замку зарано. Аргументів для цього більш ніж достатньо: 1) укріплення нового міста не могли набагато перевищувати розмірів давньоруського городища в XVI ст.; відсутність великої кількості робочих рук для цього і необхідність якнайшвидше освоїти даровані Сигізмундом землі, навіть шляхом переселення людей із далекої Волині [13, s. 136], просто унеможлиблювало це; 2) план укріплень В. Г. Ляскоронського дивним чином співпадає з планом Пирятинського фортеці XVIII ст., вміщеним в «Описах Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.» [8, с. 306-307]; 3) вали, замальовані В. Г. Ляскоронським, вже на початку XX ст. знаходилися у поганому стані [5, с. 451-453], в 1927 р. збереглися лише їх відрізки, в 1946 р. — вони майже повністю зникли [6, с. 83], тому ймовірно припустити повне знищення південно-західних валів Михайлівського замку ще у XVIII ст., зумовлене зростанням міста (рис. 1: 3); 4) як перший дослідник, так і його наступники використовували в роботі окомірні плани або ж не зовсім точні карти місцевості: дані топографії в їх роботах залучалися недостатньо, що, зрештою, зрозуміло — проводити топозйомку нівеліром на забудованій території доволі складно.

Цілком правомірно припустити, що фортифікатори князя Вишневецького використовували особливості місцевості для полегшення завдання і спорудили південно-західний вал, що захищав місто з поля, в найвужчій частині природного мису, на якому колись постав давньоруський град, а не на його широкій основі, — це не раціонально. Вка-

зане місце знаходиться майже посередині – між залишками валів давньоруського городища та замальованих В. Г. Ляскоронським валів в районі Соборної площі (рис. 2: 2). До того ж, саме тут, на південний захід від колишньої Пирятинської харчосмакової фабрики та Учбово-виробничого підприємства Українського товариства сліпих, досі простежуються заглиблення заплилих ровів. Нажаль, з'ясувати це остаточно, можна буде лише після проведення ґрунтовних археологічних досліджень в урочищі «Замок».

Ключові слова: г. Михайлів, Пирятин, р. Удай, городище, замок, укріплення.

Джерела та література

1. **Головко І. В.** Давньоруські пам'ятки середньої течії р. Удай Х – ХІІІ ст. / Головко І. В. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 117 – 127.
2. **Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року / Ф. Б. Копилов; Ін-т археол. АН УРСР // НА ІА НАН України. – 1946/22. – Ф. е. – № 431. – 42 арк.
3. **Кучера М. П.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др.; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: В. Д. Баран (отв. ред.), Е. Л. Гороховский, Н. В. Блажевич]. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
4. **Лазаревский А. М.** Лубенщина и князья Вишневецкие / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – К., 1896. – Т. 52. – Янв. – № 1. – № 2. – Февр. – С. 209 – 229.
5. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронский // Тр. ХІ АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 404 – 457.
6. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол.; Курск. гос. обл. муз. археол. – Курск, 1996. – 159 с.
7. **Николайчик Ф. Д.** Исследования по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Д. Николайчик // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14. – Вып. II и III. – Отд. III. – С. 101 – 103.

8. Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст. / АН УРСР; Археогр. коміс.; Ін-т історії та ін.; [відп. ред. Сохань П. С.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.
9. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.
10. **Самойловський І. М.** Археологічна розвідка по Удаю на Пириятинщині 1927 р. / І. М. Самойловський // НА ІА НАН України. – Ф. ВУАК. – № 116/42а. – 26 арк.
11. Стороженки. Фамильный архив.– К., 1908. – Т. 6. – 826 с.
12. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; [наук. ред. П. П. Толочко]. – К. – Полтава: Археологія, 2000. – 392, 1 с.
13. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 10 : Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów – Braclaw / Dzial II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – T. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

И. В. Головки

**Фортифікація міста Михайлова
(к постановке проблемы)**

Резюме

Публикация вводит в научный оборот новую гипотезу о месторасположении укреплений Михайловского замка, возведённого князем Александром Вишневецким на правом берегу р. Удай.

Ключевые слова: Михайлов, Пириятин, р. Удай, городище, замок, укреплениа.

I. V. Golovko

**The Fortification of Mykhayliv Town
(Statement of the problem)**

Summary

The publication introduces in the scientific circulation a new hypothesis about the location of the Castle «Mykhayliv», which was built by Prince Alexander Vyshnevetsky on the right bank of the river. Uday.

Key words: Mykhayliv, Pyriatyn, Uday river, hillfort, castle, fortification.

УДК 902/904:502.8(477.63)

© І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов
(м. Дніпропетровськ)

Про підготовку другого випуску «Каталогу старожитностей містечка Самарь та Богородицької фортеці»

*Характеризується робота над другим випуском «Каталогу»
з новими матеріалами унікальних пам'яток козацької
і ранньомодерної доби Самарі – Богородицької фортеці.*

У 2013 р. виконується 10 років від початку стаціонарних археологічних розкопок, здійснюваних експедицією лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара на площах колишньої Самарі – «містечка козацького старовинного із перевозом» XV–XVII ст. та спорудженої поруч із ним у 1688 р. Новобогородицької фортеці.

За цей час історіографічний доробок, присвячений видатним пам'яткам, суттєво збільшився, становлячи 110 публікацій, об'єднаних як у колективних монографіях, так і друкованих у республіканських та регіональних виданнях і тезах наукових конференцій [5, 108 с., 8 табл.; 7, 168 с.]. Дотримання принципу невідкладного введення нових матеріалів до широкого наукового обігу завжди визначало видавничу діяльність зазначеної НДЛ та її експедицій, свідчення чому – 21 випуск міжвузівського наукового збірника «Проблеми археології Подніпров'я» (далі – ПАП). Зазвичай, не всі публікації відповідають своєму призначенню – нести нову об'єктивну інформацію стосовно досліджуваних пам'яток – як наслідок непрофесійності деяких авторів, так і пошуку ними швидких сенсацій. Тому вирішальна роль належить артефактам. Саме вони становлять джерельну базу для наступних історичних, етнічних, хронологічних інтерпретацій, виважених вис-

новків стосовно місця та ролі вищепойменованих пам'яток як в історії регіону, так і України в цілому.

Останніми роками спостерігається відчутне повернення до проблематики історії матеріальної культури, з'ясуванню джерельної сутності матеріальних артефактів, їх різновидів, класифікації [1, с. 103–105]. У статті Кшиштова-Мацея Ковальського навіть запропоновано розгорнутий перелік «малих допоміжних дисциплін історії матеріальної культури», котрий нараховує 42 назви, наприклад, анулологія – наука про кільця-каблучки; фібулологія – наука про застібки і таке інше. До першорядних завдань віднесено «створення відповідного понятійного апарату у вигляді дефініцій і класифікацій, напрацювання відповідних дослідницьких методик» [6, с. 117]. Наведені праці звичайно не вичерпують не менш креативних робіт теоретико-методологічного спрямування. Значно менше зразків їхнього практичного втілення, під яким розуміємо наукові каталоги, зокрема, наявних в Україні колекцій артефактів козацької і наступної – ранньомодерної доби.

За польовим описом загальна кількість отриманих під час розкопок м. Самарі – Новобогородицької (Богородицької) фортеці речових знахідок перебільшує 6 тис. одиниць [2-4; 9-10]. Сьогодні в кабінеті археології Дн. НУ у розділі, присвяченому цим пам'яткам, експонується колекція з 873 од. Ще 5127 одиниць зберігання перебувають у фондосховищі. Відповідно із діючим законодавством щодо порядку зберігання виробів із дорогоцінних металів, більше 500 монет і деякі інші знахідки передані до Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Не буде перебільшенням віднести наявну збірку до найбільших за обсягом та найрізноманітніших за складом колекцій не лише у регіоні, а й в Україні. Це вимагає від дослідників створення умов для ознайомлення із ними як науковців, так і широкого загалу зацікавлених історією Батьківщини громадян, чим визначається необхідність продовження видання «Каталогу старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та

Богородицької фортеці», перший випуск якого побачив світ 2007 р.

За основу класифікації у новому виданні було взято функціональний принцип, а саме, поділ речей за їхнім призначенням. Наявність значних серій однопланових речей потребувала допоміжного внутрішнього поділу на підставі матеріалу, стилістичних ознак, походження та датування. Опис провадився за 5-ма розділами, котрим передують стислі загальні характеристики, та їх підрозділами. Дещо змінено, стосовно до «Каталогу» 2007 року, послідовність змісту: до 1 розділу віднесено озброєння; 2 – нумізматичні і сфрагістичні знахідки; 3 – господарчі і побутові речі, з трьома підрозділами: вироби з кераміки, порцеляни, скла; 4 – прикраси та деталі одягу; 5 – предмети культу.

Кожен із розділів охоплює надходження до колекції за період від 2007 по 2012 рр. включно. За ці роки було розкопано майже 3000 м² культурного шару обох пам'яток, досліджено 30 житлових комплексів. Виняткову цінність мають роботи 2012 р., в ході яких було досліджено 320 м² території містечка Самарь XV–XVII ст., не перекритих більш пізніми нашаруваннями. Це дало можливість уточнити датування як самої пам'ятки, так і деяких категорій знахідок, в першу чергу – кахлів і кераміки, дозволило не тільки поповнити нумізматичні, сфрагістичні, культові, військові та інші колекції, а й започаткувати нові розділи. Вперше введено до наукового обігу зібрання керамічних і скляних виробів, до цього часу відомих за окремими публікаціями та кандидатською дисертацією О. Харитонові [8, 220 арк.].

Кожен із розділів має власну «родзинку» і несе нову інформацію про спрямованість господарства, побутову культуру, торговельні зв'язки і грошовий обіг, релігійні уподобання, а для Богородицької (вона ж Новобогородицька) фортеці – про етнічний і соціальний склад гарнізону, зміни у рівні озброєння, участь фортеці у військових подіях першої половини XVIII ст.

Робота над «Каталогом» потребувала іноді вводити до нього речі, які датуються ширше, ніж хронологічні межі XV–XVIII ст., якщо вони походили з культурного шару цього часу. Античні та візантійська монети, прикраси слов'янського або хазарського зразків, фрагменти бронзових дзеркал XIII–XIV ст. Наприклад, бронзова антична монета не встановленого центру карбування, знайдена в будівлі 3 розкопу VI, судячи з отвору, слугувала прикрасою XVIII ст. Візантійський фоліс з розкопу V мав зображення Ісуса Христа і правив за іконку. Хозарські лунниці VIII ст., як і мідний джучидський пул з будівлі 1 розкопу V, могли бути знайдені мешканцями фортеці і принесені до своїх осель.

Робота над новим Каталогом за обставин дотримання запланованого обсягу вимагала вибіркового підходу до матеріалів. Свідомо не введені до Каталогу знахідки з шарів доби бронзи, скіфського та черняхівського часу. До нього не увійшли цвяхи, оковки возів, кулі, кресальні кремені, які не мають відмінностей від представлених у попередньому виданні. Замість цього проведено значну роботу з реставрації та графічної реконструкції виробів з кераміки і скла. Значних зусиль і часу потребували обробка численних лицьових, карнизних та кутових кахель з жител, їх масовість дозволила відтворити більше 44 видів (рис. 1; 2). Слід зауважити, що досить легко встановлюються лінійно-геометричні орнаменти, котрі побудовані за допомогою хрестоподібних схем: сітка, трельяж та циркульні композиції (рис. 1). 3-поміж кахель з сюжетом «букет» вдалося відновити лише три з п'яти типів (рис. 2: 4). Складний сюжет «півні з сокирою» реконструйовано завдяки знахідкам великої кількості фрагментованих кахель, що були відтиснуті з однієї дошки (рис. 2: 5). Орнаменти на різноманітному посуді: мисках, тарілках та горщиках, окрім графічних зображень, подано і в кольорових таблицях, де найбільш цікаві реконструйовані за допомогою комп'ютерної графіки. Невеликі фрагменти виробів з фаянсу і порцеляни представлені лише у кольорових таблицях тому, що вони мають різнокольорові рослинні та геометричні композиції, техніку виконання яких не можна повністю передати графікою.

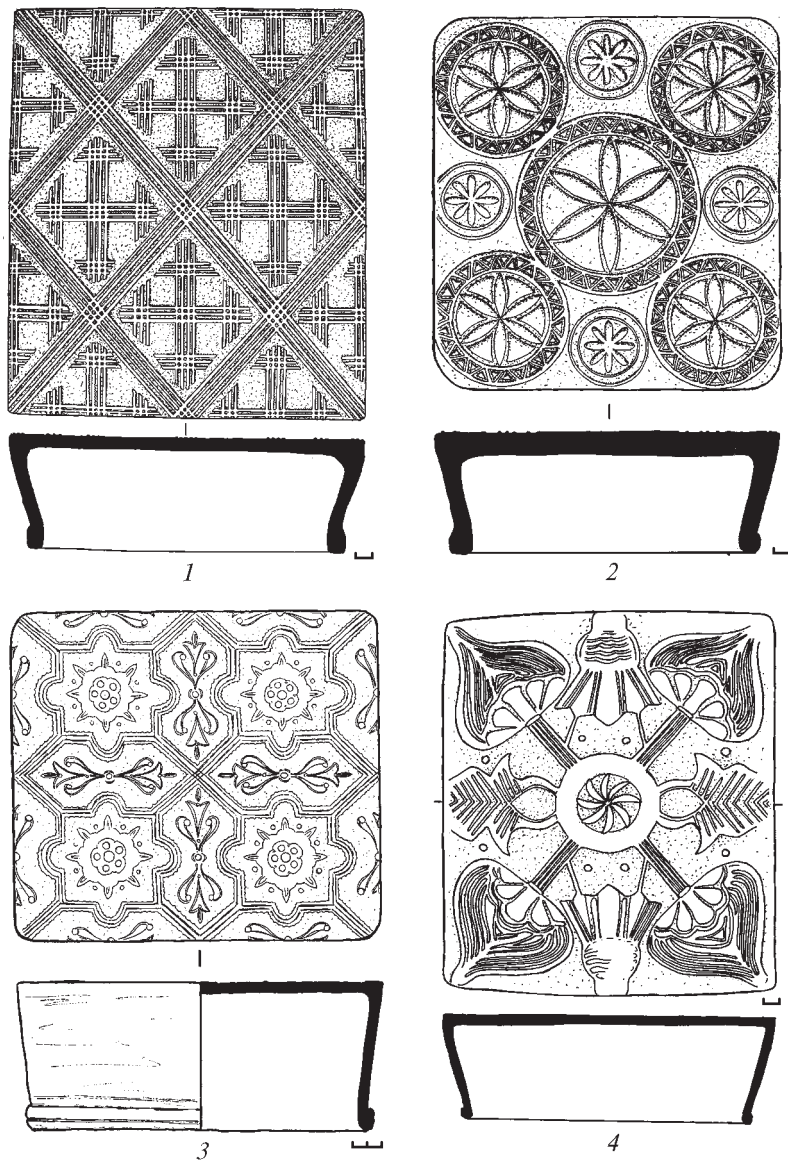

Рис. 1. Лицьові кахлі:
1-3 – м. Самарь, XVII ст.; 4 – Богородицька фортеця, XVIII ст.

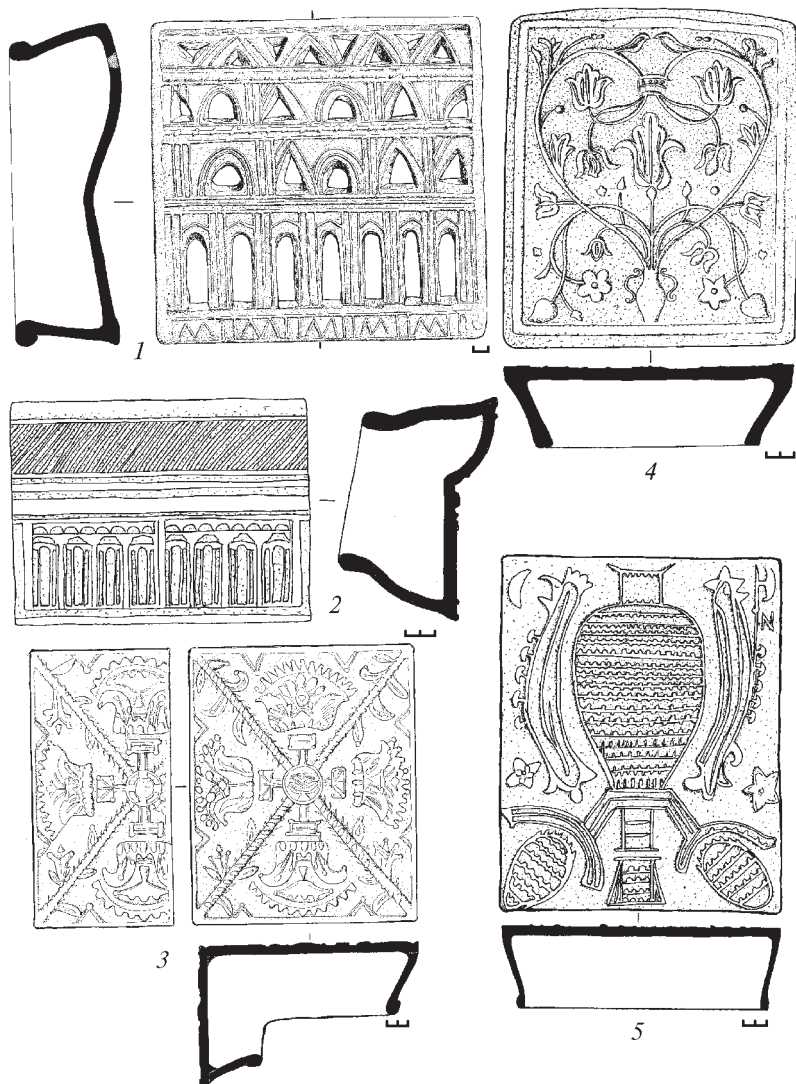

Рис. 2. Типи кахель:
1-3 – прорізна та карнизна, XVII ст. (м. Самарь), кутова XVIII ст.;
4-5 – лицьові сюжетні кахлі, XVIII ст.
(Богородицька фортеця).

Ілюстративна частина Каталогу складається з малюнків і світлин, що виконані із застосуванням сучасних методик. У зв'язку зі введенням нових розділів збільшена кількість кольорових таблиць. А довідковий апарат – забезпечує наукове опрацювання тексту.

Ключові слова: Богородицька фортеця, Самарь, каталог, кераміка, пам'ятка.

Джерела та література

1. **Калакура Я.** Матеріальні артефакти у джерельному комплексі / Я. Калакура // Ейдос: Альманах теорії та історії історичних наук. – К., 2011/2012. – Вип. 6. – С. 103-105.
2. **Ковалева И. Ф.** Отчет об археологических исследованиях на территории Новобогородицкой крепости в пос. Шевченко Самарского района г. Днепропетровска в 2008 году / И. Ф. Ковалева; Дн. НУ. – Днепропетровск, 2009. – 111 арк.
3. **Ковальова І. Ф.** Звіт «Про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2009 році / І. Ф. Ковальова; Дн. НУ. – Дніпропетровськ, 2010. – 105 арк.
4. **Ковальова І. Ф.** Звіт «Про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2010 році / І. Ф. Ковальова; Дн. НУ. – Дніпропетровськ, 2011. – 118 арк.
5. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко; Дн. НУ. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 2007. – 114 с.
6. **Ковальський К.** Артефакти як джерела історичного пізнання / К. Ковальський // Ейдос: Альманах теорії та історії історичних наук. – К., 2011/2012. – Вип. 6. – С. 117-130.
7. Перлини козацького Присамар'я. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 2008. – 165 с.
8. **Харитоновна О. В.** Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. В. Харитоновна; Дн. НУ. – Дніпропетровськ, 2010. – 220 арк.
9. **Шалобудов В. М.** Звіт «Про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району

м. Дніпропетровська) у 2011 році / В. М. Шалобудов; Дн. НУ. – Дніпропетровськ, 2012. – 140 арк.

10. **Шалобудов В. М.** Звіт «Про археологічні дослідження на території посаду Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2012 році / В. М. Шалобудов; Дн. НУ. – Дніпропетровськ, 2013. – 140 арк.

И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов

**О подготовке второго выпуска «Каталога древностей
местечка Самарь и Богородицкой крепости»**

Резюме

Второй выпуск «Каталога древностей местечка Самарь и Богородицкой крепости» XV–XVII вв. подводит итоги более чем десятилетнего периода исследования обоих памятников. Включающий в себя все категории артефактов из культурных наслоений, «Каталог» может быть полезен археологам, историкам, краеведам и всем интересующимся историей позднего средневековья и использован для определения, датирования военных, нумизматических, сфрагистических, бытовых, культовых и пр. предметов эпохи.

Ключевые слова: Богородицкая крепость, Самарь, каталог, керамика, памятник.

I. F. Kovaleva, V. N. Shalobudov

**About the Preparation of the Second Issue of the Catalogue of Antiquities
of Samar's Town and Bogorodytska Fortress**

Summary

The second issue of the Catalogue of Antiquities of Samar's town and Bogorodytska fortress XIV–XVIII cent. summarizes the results of more than a decade of research on the both sites. Including all categories of artifacts XIV–XVIII centuries from cultural layers, Catalogue can be used by archaeologists, historians, ethnographers and all those interested in the history of Late Medieval for definition and dating military, numismatic, sphragistic, household, religious and others things from that period.

Keywords: Bogorodytska fortress Samar', Catalogue, pottery, monument.

Цивільна архітектура Полтави XVII–XVIII ст.: питання реконструкції зовнішнього вигляду

*На підставі комплексного аналізу джерел пропонується
варіант реконструкції зовнішнього вигляду забудови одного
з кварталів полкового міста Полтави.*

Вивчення масової забудови українського міста ранньо-модерної доби, як і попереднього часу, все ще залишається питанням недостатньо висвітленим у вітчизняній історіографії. На противагу сільському житлу чи монументальній архітектурі, досі концептуально не узагальнені розрізнені свідчення стосовно міської забудови та її складових. Спеціально вивчалися житла Кам'янця-Подільського [12], міст Чернігівщини [16], а також господарсько-побутові об'єкти Києва [11] і ряду ін. населених пунктів. Під час дослідження цієї категорії матеріальної культури науковцями широко використовувалися міждисциплінарні підходи та залучалися різноманітні джерела.

Житлова і громадська забудова Полтави XVII–XVIII ст. ще не раз не ставала об'єктом спеціального дослідження. Розглядався містобудівний розвиток міста [1; 8], порушувалися питання безперервності в існуванні населеного пункту [9] тощо. Однак питання, пов'язані з конструктивними особливостями будівель і споруд, їх внутрішнім та зовнішнім виглядом висвітлювалися недостатньо.

Джерела для вивчення цивільної архітектури Полтави розподіляються на чотири групи – археологічні, графічні, письмові та етнографічні. Саме їх комплексне поєднання у дослідженні дозволяє створити цілісну характеристику об'єктів за обраною проблематикою.

Археологічні джерела. В результаті археологічного вивчення території міста отримані свідчення стосовно характеру житлової та господарсько-побутової забудови полкової Полтави. На території Нового міста (Миколаївська гірка, Інститутська гора) вивчені рештки заглиблених частин двох господарсько-побутових об'єктів [5, арк. 39-41, рис. 89, 120], церковного шинку [2, с. 56-57] та двох виробничих споруд [3, с.79-83; 91, 98]. У межах Старого міста виявлено частину мурованого фундаменту будинку та три господарські ями, що пов'язуються дослідниками з садибою П. Руденка [4, 2006], а також ділянку житлово-господарської забудови, що включала рештки трьох житлових та двох господарських об'єктів [14, с. 36-38]. Кілька житлово-господарських споруд виявлені й на території передгороддя [17, с. 110-116].

Графічні джерела представлені планами міста, виконаними І. Бішевим (1722 р.) та В. Кутузовим (1729 р.), які у сукупності з *письмовими свідченнями* надають можливість здійснення планіграфічних прив'язок домогосподарств полтавських міщан та складають уявлення про особливості забудови міської території.

Використання *етнографічних джерел* є необхідною умовою при відтворенні зовнішнього і внутрішнього вигляду будівель та споруд. Описи жител і господарських об'єктів Полтавської губернії з'являються на сторінках видань різних наукових товариств ще з середини ХІХ ст. — це Імператорське Російське географічне товариство, Полтавська вчена архівна комісія, Харківське історико-філологічне товариство та ін. До перших спроб характеристики народного житла українців Полтавщини слід віднести статтю А. Іваниці [6, с. 337-342]. Пізніше матеріали з території Полтавщини використовували у своїх дослідженнях М. Русов [15] та Г. Коваленко [7].

Отже, окреслене коло джерел є цілком придатним для відтворення складових забудови Полтави ХVІІ–ХVІІІ ст. та створення реконструкції елементів останньої.

Для реконструкції зовнішнього вигляду *житлових споруд* з Полтави залучимо відомості стосовно об'єкта № 1,

розкопаного на території фортеці в 2008 р. Він мав прямокутну форму, витягнуто у широтному напрямку – із заходу на схід, був зорієнтований стінами за сторонами світу. Загальна довжина – 7,80 м, ширина – 3,00 м, глибина від рівня виявлення – 1,15 м або 4,15 м від «0».

Вздовж південної стінки котловану простежені рештки дерев'яної плахи, вірогідно від конструкції стіни, з розмірами: довжина – 1,6 м, ширина – 0,2 м. По периметру споруди знаходилося шість стовпових ямок різного діаметру та глибини, які були розташовані в канавках паралельно стінам споруди. Ширина канавок – 0,20 – 0,24 м, а глибина – від 0,17 до 0,26 м. Зауважимо, що стовпові ямки, розташовані у кутах споруди, мали більші розміри, ніж ті, що знаходилися посередині стін, а саме глибину – від 0,45 до 0,55 м, діаметр – не більше 0,40 м. Інші стовпові ямки мали наступні розміри: глибину – 0,26 – 0,35 м, діаметр – близько 0,20 м. У внутрішньому просторі об'єкту 1 розташовувалася яма видовженої форми із округлими кутами, що конструктивно була пов'язана з цією спорудою. Яма більше тяжіла до північної стінки, з шириною – 1,80 м, а глибиною від рівня виявлення – 0,80 м.

За своєю конструкцією об'єкт належав до каркасно-стовпових споруд, про що свідчить розміщення стовпових ямок. Вірогідно, його стінки викладалися із невеликих підтесаних колод, що заганялися у пази стовпів, на що вказує наявність по периметру будівлі неглибоких канавок. У заповненні котловану трапилася і значна кількість кахлів, на частині з яких збереглися сліди кіптяви та побілки, що засвідчує розміщення у наземній частині печі. Стосовно призначення цієї споруди, можна припустити, що маємо справу з підземною частиною житлового будинку, наземні межі якого були дещо більшими за підкліт. Глибина підкліту досягала 2,0-2,1 м. Споруди подібного типу досліджувалися у Батурині [10, с. 128] та Чернігові [13, с. 49-50]. Останнє свідчить про широке побутування таких конструкцій у забудові міст Гетьманщини.

Уявлення про один з типів *господарсько-побутових об'єктів* надають рештки льоху, дослідженого в 1997 р. на території Нової Полтави (сучасний просп. Першотравневий) [5, рис. 89, 120]. Він мав розміри 2,8 x 2,8 м, був заглиблений на 2,5 м від рівня похованої пізньосередньовічної поверхні. Зорієнтований майже за меридіальною віссю, мав невеликий вхідний коридор шириною 0,9-1,0 м зі сходинок висотою 0,2-0,4 м. У південно-західному кутку шурфу було виявлено залишки входу у погріб, який зберіг прямокутні обриси котловану шириною 1,2 м та вхід зі сходинок. Стінки вхідного приміщення мали сліди дерев'яного личкування горизонтально укладеними дошками; сходинок також були обкладені дошками шириною у 10-14 см, уступи сходинок – підпиралися дерев'яними брусами 10 x 10 см і тонкими дошками. Долівка вхідного приміщення зберігала сліди всипання попелом по тонкому прошарку глини товщиною 5 см.

Котлован льоху у нижній частині мав два уступи, від яких стінки похило понижувалися до долівки. Ці уступи простежені на глибині – 2,2 та 2,4 м; рівень дна знаходився на глибині 2,8 м. По контуру уступів виявлені рештки колод внутрішньої конструкції, верхні з яких утримували личкування стін, нижні – настил підлоги. Діаметр отесаних колод становив 12-16 см, товщина збережених шматків дощок – 2-3 см.

Отже, на підставі комплексного аналізу доступних джерел здійснюється спроба реконструкції зовнішнього вигляду забудови одного з кварталів полкової Полтави, основу якого складав окремий житловий будинок, оточений надвірними спорудами господарсько-побутового призначення (рис. 1). Припускаємо, що при переважанні складної горизонтальної структури міського будинку, частина будівель мала розвинену вертикальну структуру за схемою: «підкліт – поверх – горище».

Ключові слова: Полтава, ранньомодерна доба, XVII–XVIII ст., житло, господарсько-побутові споруди, графічна реконструкція.

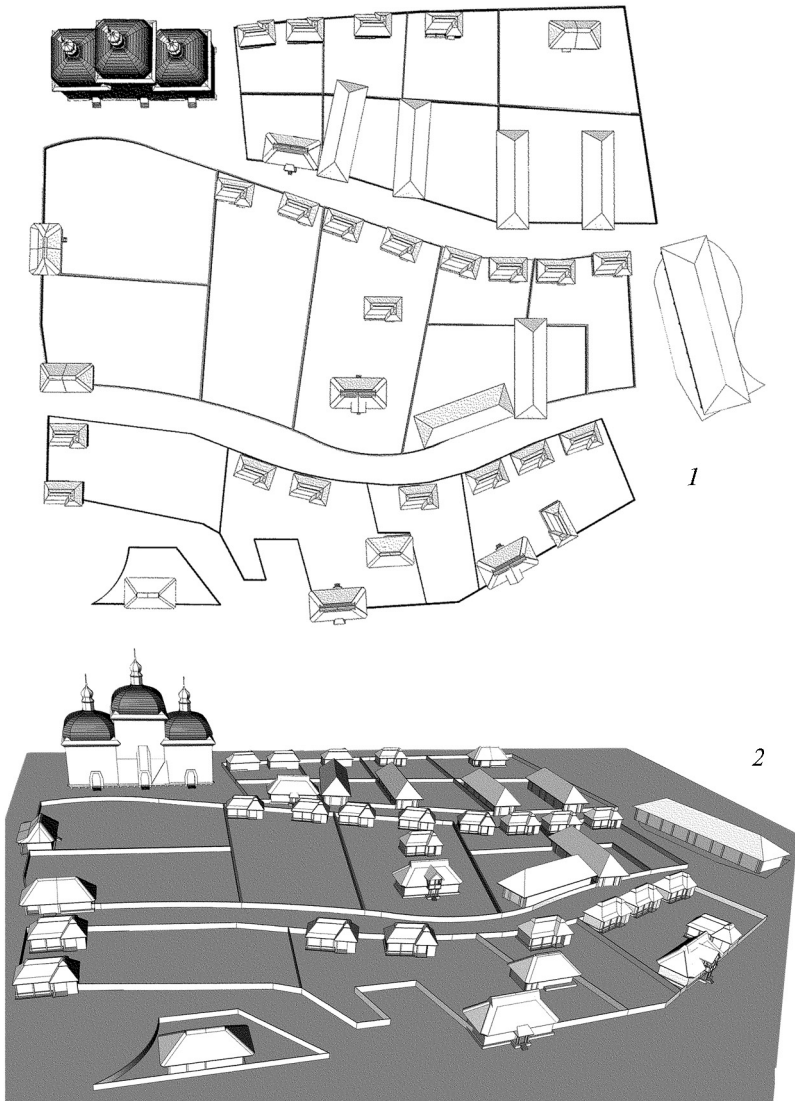

Рис. 1. Варіант реконструкції забудови житлового кварталу Полтави, розміщеного поруч із Воскресенською церквою.

Література

1. **Вечерський В. В.** Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // *Козацькі старожитності Полтавщини: зб. н. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [ред. кол.: Бондаревський П.К., Кулатова І.М., Супруненко О.Б. та ін.]*. – Полтава: Криниця, 1993. – Вип. 1. – С. 26-44.
2. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / [Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовков Ю. О., Шерстюк В. В.] / ЦП НАН України і УТОПІК, ЦОДПА. – К. – Полтава: Гротеск, 2008. – 138 с.
3. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / [Супруненко О. Б., Пуголовков Ю. О., Мироненко К. М. та ін.]; ЦП НАН України і УТОПІК, ЦОДПА. – К. – Полтава: Гротеск, 2009. – Частина друга. – 132 с.
4. Звіт про археологічні розвідки в Полтавському та Новосанжарському районах Полтавської області в 2005 р. / [Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, В. М. Верещака, В. А. Яремченко]; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 443. – 73 арк.
5. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту – посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава) / [О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, Д. І. Левченко, В. В. Приймак]; ЦОДПА // НА ІА НАН України; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 150. – Ч. І. – 125 арк.
6. **Иваница А.** Домашний быт Малоросса Полтавской Губернии Хорольского уезда / А. Иваница // *Этнографический сборник*. – СПб.: Тип. Мин. внутр. дел, 1853. – Вып. 1. – С. 337-371.
7. **Коваленко Г.** Про український стиль і українську хату / Г. Коваленко. – К.: Друк. Акц[іонер.] т-ва «П. Барський», 1912. – 28 с. – Відб. із журн.: *Українська Хата*. – К., 1912. – № 4-5.
8. **Коваленко О. В.** Закономірності розпланування вулиць пізньосередньовічного міста (за матеріалами Полтави XVII-XVIII ст.) / О. В. Коваленко // *Проблеми історії та археології України: мат-ли між. научн. конф. 16-18 мая 2001 г.* / Харьков. обл. ист.-археол. общ-во. – Харьков, 2001. – С. 135-136.
9. **Коваленко О.** Від Лтави до Полтави: проблема безперервності в існуванні міста / Оксана Коваленко // *Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: мат-ли «круглого столу» 24 вересня 2008 р.* / Ін-т суспільних досліджень; [ра заг. ред. В. Г. Панченка]. – К., 2008. – С. 27-31.
10. **Коваленко В.** Батурин, відкритий археологами (частина I) / Володимир Коваленко, Юрій Ситий // *Батуринська старовина: зб. н. пр., присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії* / [упоряд. В. Коваленко]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 97-145.

11. **Козловський А. О.** Пізньосередньовічні старожитності з Верхнього Києва / А. О. Козловський, М. М. Ієвлев // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. Полтава: Археологія, 2009. № 1 (25). С. 41-46.
12. **Пламеницька О. А.** Еволюція середньовічного житла Кам'янця-Подільського в урбаністичному контексті: автореф. дис. ... канд. архітектури: спец. 18.00.01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури» / О. А. Пламеницька. – К., 2008. – 24 с.
13. **Простантинова В. В.** Косторезная мастерская первой половины XVIII в. на Черниговском детинце / В. В. Простантинова // Тез. Черниговской обл. науч.-метод. конф., посвящ. 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов, 1987. – С. 49-50.
14. **Пуголовок Ю. О.** Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Пуголовок Ю. О., Калашник Є. С.; ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. О. Б. Супруненко]. – К. – Полтава: Гротеск, 2009. – 132 с., іл. – (Дослідження посаду літописної Лтави і полкової Полтави, вип. 4).
15. **Русов М.** Очерк поселений и построек Полтавской губернии / М. Русов. // Тр. Харьков. предв. комитета по устройству XII АС; [под. ред. проф. Е. К. Редина]. – Харьков, 1902. – Т. II. – Часть I. – С. 73-120. – (Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, т. 13).
16. **Ситий Юрій.** Дерев'яні житла міст Чернігівщини XVII–XVIII ст. / Юрій Ситий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. н. пр. / НДЦ «Часи козацькі», ЦП НАН України і УТОПІК; [ред. кол.: О. М. Титова (відп. ред.), С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін.]. – К., 2012. – Вип. 21. – Част. 1. – С. 143-145.
17. **Ткаченко О. М.** Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) / Ткаченко О. М., Яремченко В. А. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 110-116.

Ю. А. Пуголовок, О. В. Лебединский
**Гражданская архитектура Полтавы XVII–XVIII вв.:
вопросы реконструкции внешнего вида**
Резюме

На основе комплексного анализа источников предлагается вариант реконструкции внешнего вида застройки одного из кварталов полкового города Полтавы.

Ключевые слова: Полтава, Новое время, XVII–XVIII вв., жилище, хозяйственно-бытовые объекты, графическая реконструкция.

Yu. O. Pugolovok, O. V. Lebedinskij
**Civil architecture of Poltava in 17th – 18th centuries:
Issues of Exterior Reconstruction**
Summary

Based on a comprehensive analysis of the sources proposed variant of the exterior reconstruction of the residential quarter of regimental Poltava.

Keywords: Poltava, Early Modern period, 17th – 18th centuries, Housing, Household objects, the graphic reconstruction.

Табір російських військ поблизу Яківців у Полтаві як історико-археологічний об'єкт

У статті характеризується унікальний об'єкт історико-культурної спадщини України – місце розташування укріпленого табору війська російського царя Петра I під час Полтавської битви 1709 р., як пам'ятка археології та військово-інженерного мистецтва. На основі документальних і картографічних джерел, а також даних сучасної аерокосмічної зйомки, ставиться питання про його точну локалізацію, місцезнаходження і форму.

До найменш досліджених об'єктів історико-культурної спадщини України справедливо можна віднести військово-історичні території, а саме – поля давніх битв. Безсумнівно, серед найвідоміших з них – територія, на якій 27 червня 1709 р. відбулася кривава драма, яка докорінним чином змінила плін розвитку європейської та світової історії – Полтавська битва. І хоча ця історична подія достатньо вивчена та описана, а місце, де вона відбулася, загалом не викликає сумнівів щодо локалізації, саме поле бою залишається на сьогодні практично недослідженим. Це стосується як поля Полтавської битви в цілому, так і його окремих об'єктів. Поза увагою дослідників залишився і такий унікальний військово-історичний об'єкт, яким є укріплений табір армії російського царя Петра I поблизу колишнього села, а наразі селища в адміністративних межах Київського району м. Полтави – Яківців. Саме факт, що російський самодержець розмістив стан свого війська на високій терасі правого берега Ворскли за кілька кілометрів від Полтави і призвів до того, що вранці 27 червня 1709 р. армія шведського короля Карла XII вирушила в свій останній бій,

маючи намір штурмом оволодіти російськими укріпленнями та знищити армію Петра І. Рештки унікальної воєнно-інженерної споруди, рідкісний для України зразок європейського військового будівництва, табір армії Петра І ніколи не був об'єктом археологічних досліджень.

Унаслідок того, що завершальний етап Полтавської битви відбувся у відкритому полі, дослідники взагалі залишали поза увагою питання точного місця розташування, форми та характеру укріплень табору війська Петра. Зазвичай його зовнішній вигляд коротко характеризувався за картографічними джерелами XVIII ст., які містять, переважно, схематичні зображення російських укріплень на полі бою. Найімовірніше, першоджерелом для них була схема Полтавської битви, додана до «Обстоятельной реляции о главной баталии...». Створена, що не викликає сумнівів у дослідників, незабаром після баталії, за безпосередньої участі самого царя, ця схема акцентує увагу на самій битві, а табір показує таким, яким він загалом мав бути за планом Петра і його інженерів, тобто – в ідеалі. Адже схема з «Обстоятельной реляции...» не ставила за мету точне відображення ходу бою, а давала лише його загальну характеристику. Варто зауважити і той факт, що цей схематичний план був накреслений без топографічної зйомки місцевості. Менш геометрично вивіреною і більше прив'язаною до конкретної місцевості виглядає схема Полтавської битви, створена одним з кращих петровських генералів, до того ж з інженерною освітою, Аллартом. На рукописному малюнку генерала Алларта, який на думку більшості дослідників, був створений на самому полі бою невдовзі після його завершення, чітко видно і загальні обриси російського табору. В цілому його форма на цьому малюнку нагадує схему Петра І, але водночас обриси табору мають менше чітких ліній і більш реальний, зі врахуванням особливостей рельєфу, вигляд. Особливо, якщо взяти до уваги той незначний проміжок часу, який мали петровські вояки на його побудову. Адже в укріпленому таборі під Яківцями російська армія базувалася, фактично, лише протягом чотирьох діб. А якщо

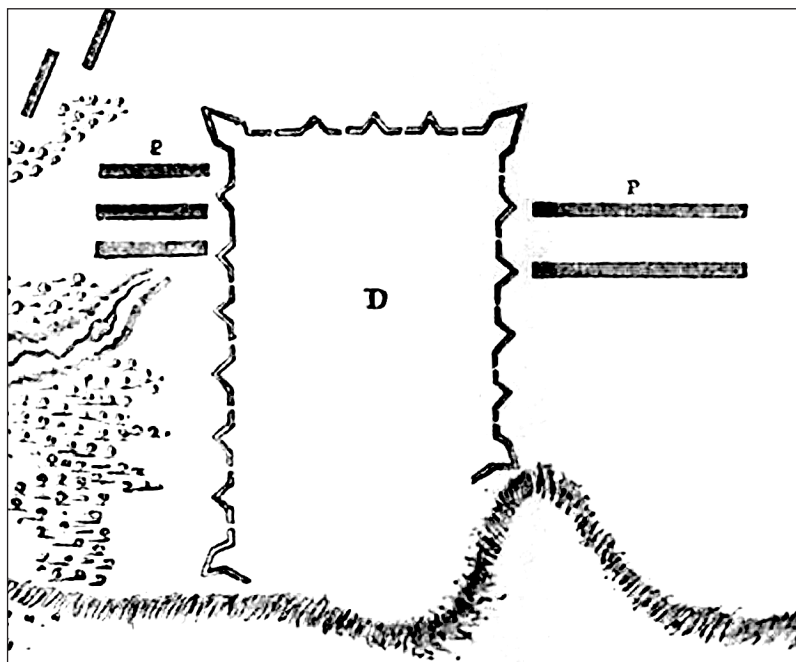

Рис. 1. Російський табір на схемі Петра I.

Рис. 2. Укріплений табір на плані Алларта.

врахувати, що бій розпочався вже на світанку третьої доби, то на будівництво табору, таким чином, у росіян було не більше однієї — двох діб. Звичайно ж, за такий короткий термін, та ще й при відсутності достатньої кількості шанцевого інструменту, навряд чи петровське військо мало змогу збудувати ту зразкову інженерно-технічну споруду, яка зображена на схемі, створеній Петром I для повідомлення світу про свою перемогу.

Свідченням того, що російський укріплений табір не був доведений до фортифікаційної досконалості, чого звичайно прагнули на той час воєнні інженери, є той факт, що вже через сто років після битви від російських укріплень на місцевості майже нічого не залишилося. Час дуже швидко стер сліди жорстокої кривавої драми. А довершили руйнацію історичного ландшафту земляні роботи, здійснені напередодні приїзду до Полтави імператора Олександра I.

Для проведення перед царем військових маневрів на історичному місці, територію колишнього поля бою, яка на момент битви була пересіченою місцевістю, її вирівняли і перетворили на своєрідний плац. Зауважимо, що саме внаслідок цього, а також зникнення наприкінці XIX ст. Яківчанського та Малобудищанського лісів — головних орієнтирів місця битви, сучасні схеми і пам'ятні знаки вказують як місце проведення другого етапу Полтавської баталії територію, де насправді розмішувались редути і відбувся перший етап битви. Вирішальна ж сутичка проходила хоча і в межах заповідника «Поле Полтавської битви», але дещо північніше. Стосовно ж місця розташування табору, то така проблема відсутня. Точно відомо, що з тилу його прикривав глибокий яр, що спускався до Ворскли, який існує і до сьогодні.

У XIX ст. почалося й активне сільськогосподарське освоєння території колишнього поля бою, що призвело до ще більшої руйнації і без того незначних культурних нашарувань. А от територія, на якій свого часу стояв табір петровської армії, в середині XIX ст. була обрана за місце розташування літнього табору вихованців Петровського

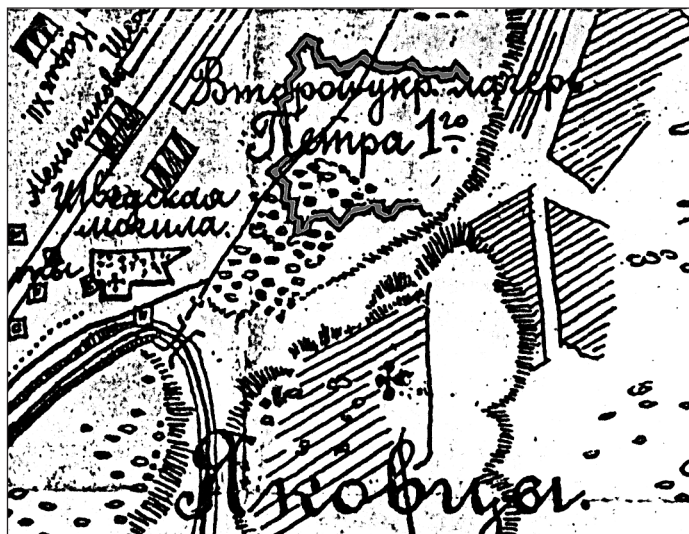

Рис. 3. Місце російського стану під Полтавою на «Рекогносцировке поля Полтавской битвы» капітана І. Соколовського.

кадетського корпусу м. Полтави. Цей факт особливо важливо відмітити через те, що саме силами курсантів – кадетів було відтворено одне з укріплень російського табору – земляний редан, що існує і сьогодні та часто сприймається як справжні залишки інженерної споруди початку XVIII ст. Таким чином, розміщення літнього табору кадетів на відомому історичному місці певним чином започаткувало його меморіалізацію.

На початку XX ст., у зв'язку з підготовкою відзначення 200-літнього ювілею Полтавської битви, офіцером російського Генерального штабу І. Соколовським було виконано і першу топографічну зйомку – рекогносцировку самого поля бою, за результатами якої було вперше здійснено спробу прив'язати відомі схеми та плани битви до конкретної місцевості. На плані капітана І. Соколовського, звичайно ж, знайшлося місце і для укріпленого табору російської армії. Легко визначивши його місцезнаходження,

російський офіцер наніс на свою схему і загальні обриси укріплень, скориставшись для цього вже знайомим планом Петра I [4]. Варто відзначити, що на час цього першого обстеження поля бою на ньому майже не залишилося слідів воєнних укріплень. Так ще один офіцер російського Генерального штабу капітан А. Носков, що відвідав Полтавщину в той же самий час, оглянувши територію літнього табору Полтавського кадетського корпусу на місці колишнього військового стану, зазначив: «Здесь ничего не осталось такого, что дало бы возможность с большим или меньшим вероятием судить о его виде и размерах». [2, с. 253]. В середині табору він побачив лише відновлене кадетами укріплення, про яке вже згадувалося, та невеликий курганчик [2, с. 254].

Для долі пам'ятки важливим є те, що саме в ході святкування 200-ліття Полтавської баталії, з відкриттям музею на Шведській Могилі, присвяченого цій події, розпочався процес вивчення та зародилася ідея музеєфікації поля бою як об'єкта історико-культурної спадщини. Так, зусиллями тих же кадетів був відтворений один з російських редутив, а за деякими даними — ще кілька фрагментів російського ретраншементу укріпленого табору. На жаль, наступні буремні революційні роки на деякий час відклали питання охорони та відновлення історичних пам'яток на майбутнє.

Справжня меморіалізація історичного поля бою під Полтавою, і, зокрема, території, на якій розташовувався табір російської армії, розпочалася вже після Другої світової війни, разом з відновленням Музею історії Полтавської битви. Видатна роль у цьому належить знаному полтавцю, тодішньому головному архітектору Полтави Л. С. Вайнгорту, який доклав чимало зусиль до того, щоб уникнути забудови історичної місцевості. В розробленому у 1949 р. авторським колективом під керівництвом Л. С. Вайнгорта та І. Я. Михайловського «Проекті реставрації пам'ятників історії Полтавської битви» було приділено увагу як питанню тодішнього стану місця розташування російського табору, так і збереження відтворених вихованцями Кадет-

ського корпусу фрагментів ретраншементу. Так, в історичній довідці, доданій до проекту, зазначалося, що на 1949 р. ще збереглися залишки валів та ровів, ймовірно, відтворених кадетами, але сам яківчанський табір вже був частково засаджений деревами та кущами [3, с. 168]. Проект передбачав, з метою фіксації пам'ятного місця, територію табору озеленити, а відтворені фрагменти ретраншементу – реставрувати, пізніше встановивши на місці стоянки російської армії монумент [3. с. 195, 197]. Фактично, за задумом Л. С. Вайнгорта та його колег, все поле Полтавської битви мало бути меморіалізоване, і за можливістю повернене до історично відомого стану, перетворившись на грандіозний історико-культурний заповідник. Але в той час ідея з різних причин не була реалізована.

У 1972 р. на невисокому земляному насипу, що самотньо височів на території колишнього табору, було встановлено пам'ятний знак роботи П. С. Гуміча. На цій кам'яній брилі зазначено, що вона встановлена, нібито, на місці командного пункту Петра I під час битви.

Лише у 1981 р. Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР комплекс пам'яток історії та культури Поля Полтавської битви було оголошено Державним історико-культурним заповідником, до якого увійшла і територія колишнього стану петровського війська. Проте, більш-менш систематичних досліджень як поля бою в цілому, так і місця укріпленого табору, за весь цей час так і не проводилося.

Огляд пам'ятки професійним оком археолога показав, що ця місцевість приховує в собі таємниці не лише ранньомодерної доби. У 1985 р. І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненьком на території, що примикає, а можливо і входить, до місця розташування військового стану Петра I, було виявлено поселення, що належить до пам'яток ворсклинського локального варіанту лісостепової культури скіфської доби [1, с. 35]. А в ході більш детального обстеження цієї місцевості О. Б. Супруненьком у 1989 р. – рештки насипів, що вірогідно позначають місцезнаходження курганного некрополю скіфського часу, частково знищеного будівни-

Рис. 4. Сучасний вигляд залишків російських укріплень з висоти 15 км.

Рис. 5. Російський ретраншемент з висоти 5 км. (гіпсометричне моделювання).

цтвом табору російської армії і багаторічним розорюванням [5, с. 136]. На жаль, до сьогодні продовження навіть звичайного візуального обстеження місцевості ускладнене не тільки хаотичними лісонасадженнями, а й перетворенням місцевими жителями території пам'ятки на стихійне сміттєзвалище будівельних матеріалів, що збільшилося за останні роки.

На допомогу у вивченні решток табору приходять сучасні аерокосмічні технології, які дають можливість поглянути на пам'ятку в цілому, чого неможливо було зробити в минулому. Аерокосмічна зйомка об'єкту та створена на основі її даних гіпсометрична модель території пам'ятки підтверджує правильність локалізації місця розташування укріплень воєнного табору. Але є серйозні питання щодо розміру, форми та географічної орієнтації решток цього стану на місцевості.

Таким чином, можна стверджувати, що на Полтавщині знаходиться унікальний історико-археологічний об'єкт, який потребує не тільки збереження, а і масштабних наукових досліджень як пам'ятка археології різних епох, військового та воєнно-інженерного мистецтва.

Ключові слова: Полтавська битва, Яківці, військовий табір, воєнно-інженерна споруда, історико-археологічний об'єкт.

Література

1. **Кулатова І.М.** Пам'ятки археології на території заповідника «Поле Полтавської битви» / І.М. Кулатова, О.Б. Супруненко // Північна війна та її наслідки для України: зб. статей історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». – Полтава, 1992. – С. 34-37.
2. **Носков А.** Поле Полтавской битвы 200 лет спустя после нея / А. Носков // Полтавская битва 1709–1909: Издание общества ревнителей военных знаний по случаю 200-летия «Преславной баталии». – СПб., 1909. – С. 251-258.
3. Проект реставрации памятников истории Полтавской битвы // Провінційний архітектор: зб. мат-лів та фотодокументів, присвя-

- чена 100-річчю від дня народження Л. С. Вайнгорта. / Укл. Б. Тристанов. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 149-202.
4. **Соколовский И.** Рекогносцировка поля Полтавской битвы // Фонды Держ. ІКЗ «Поле Полтавської битви». – № 1690. – О.ф. – 1 арк.
5. **Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.** Археологічні розвідки у Полтаві та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 132-147.

В. А. Сальников

**Лагерь русских войск вблизи Яковцов в Полтаве
как историко-археологический объект**

Резюме

В статье охарактеризован уникальный объект историко-культурного наследия Украины – место расположения укрепленного лагеря войск русского царя Петра I во время Полтавской битвы 1709 г. – как памятник археологии и военно-инженерного искусства. На основе документальных и картографических источников, а также данных аэрокосмической фотосъемки поднимается вопрос о его локализации, точном местонахождении и форме.

Ключевые слова: Полтавская битва, Яковцы, военно-инженерное сооружение, военный лагерь, историко-археологический объект.

V. O. Salnikov

**Camp of Russian Troops near Yakivtsi in Poltava
as a Historical and Archaeological Site**

Summary

The article characterized the unique object of historical and cultural heritage of Ukraine - the location of the fortified camps of the troops of Russian tsar Peter the Great at the Battle of Poltava in 1709 as a monument of archeology and military engineering. Based on documentary and cartographic sources and data of modern aerospace survey, the question of its exact location, orientation and shape.

Keywords: Battle of Poltava, Yakivtsi, historical and archaeological site, military camp, military engineering structure.

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ В ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

Отдел охраны памятников в Запорожском краеведческом музее был создан в 1970 г. С того времени ведется активная работа по выявлению, инвентаризации и паспортизации археологических объектов, количество которых растет с каждым годом. В начале XXI в. на государственном учете в области состоят 2450 объектов. Выполнение всего объема поставленных памятникоохранных заданий в значительной степени сдерживается отсутствием финансирования и недостаточным числом специалистов.

В 1970 г. в Запорожском краеведческом музее был создан отдел охраны памятников. На это время в области было выявлено 178 памятников археологии, из которых 45 составляли «каменные бабы». На государственном учете были зарегистрированы Каменная могила и курганный могильник «Солоха» (постановление Совета Министров от 27 июня 1965 г. № 711). Решением исполкома Запорожского областного совета депутатов трудящихся от 10 февраля 1971 г. № 55 «Об утверждении списков памятников местного значения» они были взяты на государственный учет и получили охранные номера [1]. Этим же решением Совету Министров УССР предоставлены на утверждение списки памятников общесоюзного и республиканского значения. В число первых вошли: Каменная Могила, курганный могильник «Солоха», о-в Хортица, Каменское городище и «Гайманова могила». Последний памятник к этому времени уже был раскопан, позже – исключен из списка. К археологическим объектам республиканского

значения отнесены: стоянка Средний Стог, 10-метровый курган «Тупая Могила» (Приазовский район) и курганный могильник «Острая могила», состоящий из 9 насыпей (Пологовский район). Согласно этому решению областное управление культуры и областное управление по печати, совместно с областной организацией Общества охраны памятников истории и культуры, до 1 мая 1971 г. должны были подготовить и издать «Каталог памятников культуры Запорожской области». Исполкомы городских и районных советов депутатов трудящихся обязаны были обеспечить охрану памятников и до 1 марта 1971 г. организовать работу по составлению охранных обязательств с предприятиями, колхозами, совхозами и учреждениями, на территории которых располагались памятники.

Закон Украинской ССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры» 1978 г. провозгласил охрану памятников «важнейшей задачей государственных органов и общественных организаций» [2, с. 2]. С начала 1980-х гг. начались масштабные исследования по выявлению археологических объектов. Актуальность этой работы усиливалась в связи с развернувшимся в области строительством оросительных каналов. В первую очередь необходимо было провести археологические разведки в зонах орошения. Вначале они осуществлялись силами отдела охраны памятников Запорожского краеведческого музея и сподвижниками-студентами истфака пединститута, которые имели опыт работы в археологических экспедициях. Затем к процессу выявления подключились Институт археологии АН УССР, Запорожский государственный университет, археологический кружок детской туристической станции. Следует отметить, что к этому времени отделу охраны памятников удалось заполучить у местного филиала института «Укрземпроект» карты землепользования, на которых по данным аэрофотосъемки была нанесена большая часть курганов области. За 1980-е гг. было открыто более двух тысяч памятников. По мере их выявления они принимались на учет решениями облисполкома [1]. В 1990-е гг. археологические

разведки продолжались менее интенсивно в силу экономических и прочих неурядиц в стране. Параллельно интенсивно велась работа по установке охранных знаков на памятниках археологи. В настоящее время на курганах их сохранилось несколько десятков.

К началу нового столетия инвентаризация археологических объектов в основном была завершена: на госучет было взято 2450 памятников, в том числе 5980 курганов и 26 поселений [1]. Их описание включено в шесть сборников «Пам'ятки історії та культури Запорізької області», изданных на протяжении 1998-2003 гг. [6-11]. К тому же, материалы оперативно включались в создаваемый «Свод памятников истории и культуры» по Запорожской области [16, с. 59-60].

Новый закон Украины «Об охране культурного наследия» выдвинул новые задачи, обусловленные усовершенствованием системы охраны памятников, повышенными требованиями к их научному изучению, классификации, государственной регистрации [5, с. 268-276; 13, с. 318-322; 14, с. 322-335; 15; 17]. Для решения этих задач была принята «Комплексная программа паспортизации объектов культурного наследия на 2003-2010 гг.», утвержденная постановлением Кабинета Министров от 09 сентября 2002 г. № 1320. В Запорожской области аналогичная программа с объемом финансирования 19625,51 грн. утверждена решением Запорожского областного совета от 18 января 2005 г. № 34. Основная часть денег должна была истрачена на инвентаризацию и паспортизацию памятников археологии. В полном объеме она была реализована в Михайловском (2005-2006 гг.), Велико-Белозерском (2007-2008 гг.), Приазовском (2007-2008 гг.), Акимовском (2008-2009 гг.) районах. Кроме того, были обследованы четыре памятника национального значения: Каменная могила, курганные могильники «Куляб могила», «Цимбалова могила» и «Солоха». На все объекты подготовлена учетная документация, соответствующая современным требованиям. Повторная инвентаризация дала позитивные результаты: в Велико-Белозерском районе

выявлено 7 новых объектов, в Акимовском — 67, Приазовском — 152. Значительное расширение списка памятников, особенно в двух последних районах, объясняется тем, что эту работу в своё время сотрудники Института археологии осуществляли параллельно с раскопками курганов, т. е. в период, неблагоприятный для проведения разведок (лето, начало осени), когда высокие посевы не позволяли увидеть небольшие насыпи.

Интересная с научной точки зрения информация получена при обследовании курганного могильника «Солоха». Напомним: изначально на учет было взято 13 курганов, позже в состав могильника включены еще 48 насыпей, со ссылкой на «план курганной группы у кургана «Солоха», составленный в 1961-1962 гг. экспедицией под руководством Б. Н. Гракова [4, с. 83]. В ходе инвентаризации могильника в 2008 г. обнаружена еще 31 насыпь. Курганы располагаются двумя параллельными линиями на протяжении 1,5 км от «Солохи» в западном направлении [12, с. 19].

В последние годы, в связи с резким сокращением финансирования программы паспортизации, удалось провести только полевую работу в Гуляйпольском и частично в Вольнянском, Новониколаевском, Розовском, Пологовском районах. Дальнейшая перспектива туманна.... Полноценная инвентаризация и паспортизация не может быть осуществлена в виду отсутствия финансирования, недостаточного количества специалистов, трудоемкости и длительности работ. Последнее особенно касается исследования некурганных видов памятников.

Ключевые слова: Запорожская область, инвентаризация, курганы, памятники, паспортизация, Солоха.

Источники и литература

1. Архив Запорожского областного центра охраны культурного наследия.
2. Закон УССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры». — К., 1980. — 23 с.

3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III від 08.06. 2000, із змінами.
4. **Мелюкова А. И.** Скифские курганы возле Солохи (раскопки 1961-1962 гг.) / А. И. Мелюкова // Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи / Ин-т археол. РАН. – М., 1999. – С. 60-97.
5. **Михальчишин І. Р.** Методичні рекомендації по складанню паспортів та облікових карток на об'єкти культурної спадщини за видом «археологічні» (проект) / І. Р. Михальчишин // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – Вінниця: ДП «Держ. картограф. ф-ка», 2011 – Вип. 6. – С. 268-278.
6. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони). – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – 115 с.
7. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Вільнянський, Михайлівський, Новомиколаївський райони). – Запоріжжя, 1999. – Вип. 2. – 150 с.
8. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). – Запоріжжя, 2001. – Вип. 3. – 164 с.
9. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Бердянський, Гуляйпільський, Орхівський, Пологівський райони). – Запоріжжя, 2002. – Вип. 4. – 194 с.
10. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Великобілозерський, Куйбишевський, Розівський, Токмацький райони). – Запоріжжя, 2002. – Вип. 5. – 241 с.
11. Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Запорізький та Мелітопольський райони). – Запоріжжя, 2003. – Вип. 6. – 123 с.
12. **Плешивенко А. Г.** Курганний могильник «Солоха» – пам'ятник національного значення: открыттия и проблемы / А. Г. Плешивенко, О. В. Тубольцев // Культурна спадщина Запорізького краю. – Запоріжжя: Дике Поле, 2009. – Вип. 1. – С. 17-24.
13. **Савостіна Л. Є.** Проект рекомендацій щодо проведення інвентаризації об'єктів культурної спадщини, що включені до переліків пам'яток історії та культури, відповідно Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» / Л. Є. Савостіна // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 318 – 324.
14. **Савостіна Л. Є.** Порядок обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини / Л. Є. Савостіна // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – К.: Фенікс, 2012. – Вип. 7. – С. 322-335.
15. **Тошев Г. Н.** Археологические памятники Новониколаевского района (материалы к Своду археологических памятников) / Г. Н. Тошев. – Запорожье, 1997. – 12 с.

16. **Тошев Г. М.** Робота над «Зводом пам'яток історії та культури Запорізької області» / Г. М. Тошев, Т. К. Шевченко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя: зб. н. пр. / Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка. – Суми, 2003. – С. 59-60.
17. **Тошев Г. Н.** Археологические памятники Куйбышевского и Розовского районов Запорожской области (материалы к Своду археологических памятников) / Г. Н. Тошев, С. П. Шевчук. – Запорожье, 1994. – 26 с.

А. Г. Плешивенко, Г. М. Тошев

**Інвентаризація пам'яток археології в Запорізькій області:
історія та проблеми**

Резюме

Відділ охорони пам'яток у Запорізькому краєзнавчому музеї створений 1970 р. З того часу ведеться активна робота з виявлення, інвентаризації та паспортизації археологічних об'єктів, кількість яких збільшується з кожним роком. На початку цього століття на державний облік в області взяті 2450 пам'яток. Значною мірою виконання всього обсягу поставлених пам'яткоохоронних завдань стримується відсутністю фінансів та недостатньою кількістю спеціалістів.

Ключові слова: Запорізька область, інвентаризація, кургани, пам'ятка, паспортизація, Солоха.

A. G. Pleshyvenko, G. M. Toshev

**Inventory of Archaeological Monuments in the Zaporizhya Region
(History and Problems)**

Summary

Department of monument conservation in Zaporizhya Local History Museum established in 1970. Since that time, active work is underway to identify and to inventory all archaeological sites, the number of which is increasing every year. At the beginning of the century to the state account taken 2450 monuments. To a large extent achievement of identified targets in the whole volume constrained by the absence of finance and the insufficient number of specialists.

Key words: Zaporizhya region, inventory, burial mounds, monument, certification, Solokha.

Облікова документація на нерухомий об'єкт культурної спадщини «Курганний могильник та майдан у с. Печище Сумського р-ну»

Пропонується розроблений проект облікової документації на один з видів нерухомих об'єктів давніх видобувних промислів – селітроваріння, а саме – добре збережений майдан 1-ї пол. XVII ст. у с. Печище Сумського р-ну Сумської обл.

У 2012 р. на території Сумської обл. розпочато програму паспортизації археологічних об'єктів. Серед значної кількості нерухомих об'єктів археологічної спадщини помітне місце посідають ті, що пов'язані з історією виробництва та промисловості. Найчисленнішими з-поміж них є майдани. Залишки селітроварницького виробництва, найбільш складні за своєю будовою, мають чимало елементів, що створюють їх неповторний характер [10]. Майдани, розташовані на території Південної Сіверщини, у переважній більшості є нововиявленими об'єктами [1, с. 97-99; 5, с. 116-124; 7, с. 28-29]. В опублікованих джерелах, що стосуються видобутку селітри на кордоні Речі Посполитої та Московської держави, містяться дані про варіння селітри, проте археологічні об'єкти селітроваріння відомі переважно у Посуллі та в околицях Більського городища [2, с. 310-336, 359-362; 3-4; 6; 8, с. 267-284; 9, с. 82-86].

Під час моніторингу на території Сумської обл. виявлено значну кількість об'єктів козацької доби – городищ, монастирів та майданів. Відкриттям останніх років стало видкриття решток більше 20 майданів у середній течії Псла та Верхньому Посуллі. Переважна більшість майда-

Рис. 1. План місцезонашування об'єкта культурної спадщини – курганного могильника та майдану у с. Печище Сульської сільської ради Сумського р-ну Сумської обл.

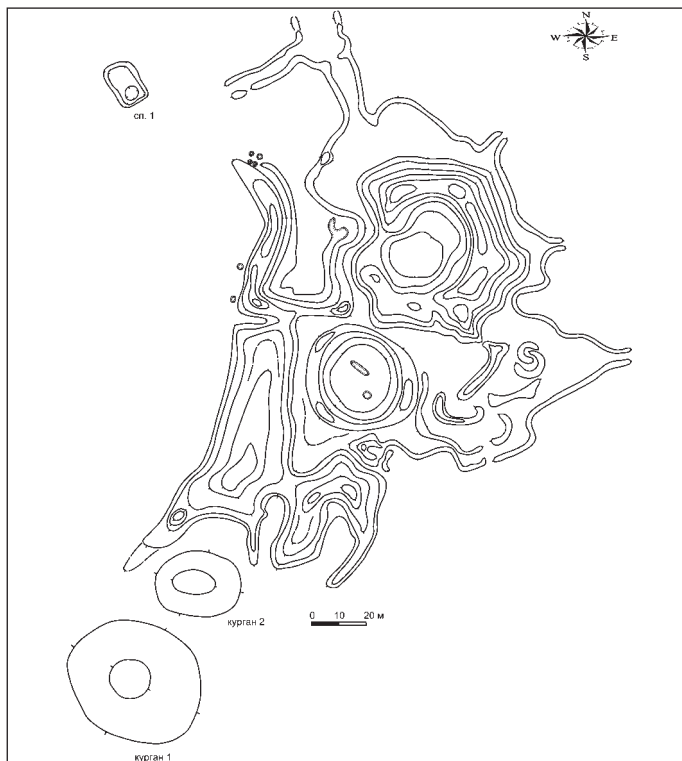

Рис. 2. План об'єкта культури спадщини – курганного могильника та майдану у с. Печище Сульської сільської ради Сумського р-ну Сумської обл.

нів має підковоподібну форму, без «вусів» відпрацьованого ґрунту. Такі майдани пов'язують з початком селітроваріння на території Чернігово-Сіверщини у XVII ст. Серед них виділяється комплекс споруд у с. Печище Сумського р-ну Сумської обл. Він складається з 3-х насипів курганів, ймовірно, доби раннього залізного віку, решток майдану, буртів вивареного та підготовленого для виварювання ґрунту, круглого «двору» та решток заглиблених у материк технологічних приміщень [7, с. 28]. Стан збереженості цього археологічного об'єкта – добрий.

Конфігурація центрального насипу майдану не має подібних серед майданів Сумщини. Вона майже ідентична майдану «Розрита Могила» на Полтавщині. Зважаючи на дискусію щодо належності «Розритої Могили» до числа святилищ доби раннього заліза або до решток селітроварницького виробництва, введення до наукового обігу даних щодо комплексу у Печищі на сьогодні є доволі актуальним [11, с. 19-25]. А враховуючи наукову цінність і добрий стан збереженості археологічного комплексу, для майдану у Печищі розроблений проект науково-облікової документації.

У процесі обстеження та картографування об'єкта застосовано методи топографічної зйомки з використанням приладів супутникової навігації GPS «Garmin». Завдяки програмному забезпеченню ГІС «ПАНОРАМА 2010» для обробки даних топографічної зйомки, вдалося значно скоригувати отримані дані. Цього було цілком достатньо для фіксації обстежених археологічних об'єктів. Для виготовлення графічних додатків облікової документації (з метою локалізації об'єкта на місцевості) використано топографічні карти масштабу 1:50 000, космічні фотознімки, а також власний топографічний план мірилом 1:2000. Це дозволило встановити точне місцезнаходження об'єкта відносно населеного пункту та у навколишньому ландшафті.

Застосування ГІС-технологій дозволяє визначити точне місце розташування об'єкта, встановити географічні координати його окремих елементів у разі значної відстані між ними, створити топографічні плани з нанесенням елементів рельєфу, водних і промислово-соціальних об'єктів, житлової забудови та шляхів сполучення.

Отже, представлений проект науково-облікової документації на комплексний об'єкт природно-заповідного фонду та історико-культурної спадщини – групу курганів (курганний могильник) та майдан має на меті в ході виконання кілька завдань: постановку археологічного об'єкту на державний облік, встановлення його меж, затвердження охоронних зон і режимів використання. Отримана у під час обстежень інформація може бути використана у майбутньому для розробки проекту музеєфікації решток кур-

Облікова картка

Об'єкта культурної спадщини

Курганний могильник (група курганів), майдан

(найменування об'єкта)

Вид	Тип	Категорія пам'ятки
Археологічний	Споруда	Щойно виявлений

1. Дата утворення об'єкта:

II – I тис. до н.е., XVII ст.

2. Місцезнаходження об'єкта:

Сумська область, Сумський район, Сумська сільська рада, с. Печище.

Координати пам'ятки (WGS 84): 50°50'49.4" північної широти, 34°29'38.8" східної довготи.

3. Охоронний номер пам'ятки:

Охоронний номер не присвоєно.

4. Дати і № рішень, відповідно до яких об'єкт узятий на державний облік та визначено категорію пам'ятки:

На державний облік не взято

5. Функціональне використання:

Сучасне	Первісне	Інші (протягом часу існування об'єкта)
Землі природно-заповідного фонду	Насипи над похованнями	Селітроварницький стан сер. XVII ст., парк сер. XIX – поч. XX ст., територія природно-заповідного фонду.

6. Стислий опис об'єкта:

Розташування	Кургани та майдан розташовані на північній околиці села, поблизу зруйнованої молочно-товарної ферми, в лісі.
Характеристика об'єкта	Селітроварницьке виробництво було влаштоване на території невеликої групи курганів (курганного могильника). Наразі відлілі три насипи. Курган № 1 — діаметром 44 м і висотою 2 м; курган № 2 — діаметром 30 м і висотою 1,4 м; курган № 3 — діаметром 23 м і висотою 1,7 м. Найбільший насип було використано при видобуванні селітри. Майдан є рештками кургану діаметром 60 м. Насип за формою кільцеподібний, має висоту 5 – 6 м. За зовнішнім виглядом нагадує своєрідну «корону» з сімома вершинами, що утворилися під час вибирання ґрунту. В центрі знаходиться округла лійкоподібна яма завглибшки 7 м. Дно ями пласке, прохід — у західній частині. Його влаштування з цього боку обумовлене близькістю до берега Сули. У південній частині є технологічний прохід, де споруджений пандус для спуску до дна ями. Поряд зі спуском знаходиться округлої форми майданчик діаметром 42 м. По периметру він оточений ровом глибиною 1,5 м і валом висотою близько 2 м. Поверхня майданчика рівна, має кілька округлих западин. Ймовірно, що майданчик пов'язаний з технологічним процесом виварювання селітри, але відсутність слідів печей не дає змоги чітко атрибутувати його в цій якості. Відвали відпрацьованого ґрунту знаходяться у південній частині комплексу. Найбільший з них має форму латинської літери «L». Його розміри — 142 x 67 м. Має кілька вершин, висота яких

	<p>досягає 3,5 – 4,0 м. При будівництві тваринницької ферми невелика частина відвалу була пошкоджена, що дало змогу прослідкувати стратиграфію насипу. Він складається з тонких (до 0,2 м) прошарків материкового жовтого суглинку, чорнозему та сірого попелястого ґрунту з вугіллям. У північній частині комплексу знаходяться довгі бурти ґрунту, підготовленого для виварювання. Вони мають вигляд своєрідного лабіринту, спіралей та окремих довгих валоподібних насипів. Складаються вони з чорнозему без слідів вугілля і домішок глини. Висота бurtів становить 0,5 – 1,0 м, ширина — 3,30 – 3,50 м. Загальні розміри селітрової майстерні становлять 202 x 139 м. Максимальна висота – 6,0 м. За 40 м на північний схід від комплексу розташований котлован заглибленої у материк споруди. Споруда 1 має прямокутну форму з розмірами 16 x 11 м і глибину 1,6 м від рівня поверхні. Дно пласке, у південній частині знаходиться округлої форми заглибина діаметром 2 м. Споруда 2 розташована за 0,2 км на північ від комплексу. Вона трапецієподібної в плані форми, розмірами 17 x 14 м. Її глибина становить 1,5 м.</p>
Наявність творів мистецтва	Твори мистецтва не виявлені.

7. Перелік складових (для комплексу (ансамблю), визначного місця):

Група (могильник) складається з 3-х курганів, майдану та котлованів заглиблених у материк споруд.

8. Ступінь схоронності об'єкта:

Добрий, задовільний, незадовільний, аварійний	Добрий
---	--------

9. Наявність науково-дослідної та науково-проектної документації на об'єкт:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання, інвентарний номер
Науково-дослідна документація не розроблялася			

10. До облікової картки додаються графічні матеріали та фотофіксація:

Найменування матеріалів	Кількість	Дата виконання	Виконавець
План розташування об'єкта на місцевості	1	18. 04. 2012 р.	Коротя О.В. Осадчий С.М.
План об'єкта	1	21. 04. 2012 р.	Коротя О.В. Осадчий С.М.
Фото загального вигляду	1	17. 04. 2012 р.	Коротя О.В. Осадчий С.М.
Фото фрагментів	3	17. 04. 2012 р.	Коротя О.В. Осадчий С.М.

Облікову картку склад:

Посада та назва організації	Спеціальність, кваліфікаційний рівень	Прізвище та ініціали	Підпис	Дата складання
Провідний спеціаліст групи «Охорона історико-культурної спадщини» при управлінні культури Сумської облдержадміністрації.	Магістр історії, викладач історії України та всесвітньої історії в закладах освіти.	Коротя О.В.		28. 03. 2013 р.

ганів і селітряної майстерні XVII ст. Стан збереженості, а також автентичність археологічного комплексу, його оглядова цінність свідчать про достатній потенціал для майбутнього музейного об'єкту просто неба.

Ключові слова: Сула, Сумська область, с. Печище, кургани, майдан, селітроваріння.

Література

1. **Коротя О. В.** Селітряний промисел на Білопільщині у XVII ст. / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: мат-ли Шостої Міжнар. студ. наук. конф. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 97-99.
2. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. М. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
3. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалием / Д. И. Багaley. – Харьков, 1886. – Т. 1. – 383 с.
4. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалием / Д. И. Багaley. – Харьков, 1890. – Т. 2. – 420 с.
5. **Осадчий Є. М.** Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий // Праці Центру пам'яткознавства: зб. н. пр. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – С. 116-125.
6. **Осадчий Є. М.** Сучасні методи дослідження пам'яток селітроварницького виробництва / Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. н. пр. та мат-ли наук. конф. – К. – Полтава: Техсервіс, 2012. – С. 90-93.
7. **Приймак В. В.** Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий; ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ» – Полтава: Техсервіс, 2006. – 70 с.
8. **Слюсарский А. Г.** Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков: Харьк. кн. изд-во, 1964. – 460 с.

9. Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАН України і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2010. – 96, 4 с.
10. Телегін Д. Я. Про так звані «розриті могили» або майдани і їх роль в археології та історії доби Українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. н. ст. / ЦП НАН України і УТОПІК; НДЦ «Часи козацькі». – К., 1997. – Вип. 6. – С. 72-74.
11. Шрамко Б. А. Майдан Разрытая Могила / Б. А. Шрамко // АЛЛУ / Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 19-25.

О. В. Коротя

**Учётная документация на недвижимый объект культурного наследия
«Курганный могильник и майдан у с. Печище Сумского р-на»**

Резюме

В работе предлагается разработанный проект учётной документации на один из видов недвижимых объектов культурного наследия, связанных с добывающими промыслами, – селитроварением. Майдан у с. Печище является одним из хорошо сохранившихся объектов первой половины XVII в. Проект учётной карточки в будущем станет основой для разработки полноценной научно-учётной документации на этот памятник.

Ключевые слова: Сула, Сумская область, с. Печище, курганы, майдан, селитроварение.

O. V. Korotya

**Accounting Documents of a Real Estate Object of Cultural Heritage
«Burial Mound and Maidan near Village Pechische, Sumy Region»**

Summary

The paper proposes a developed project for one of the types of real estate object associated with extractive crafts - saltpeter production. Maidan near village Pechische is one of the best-preserved objects of the first half of the XVII century. The proposed project would become the basis for developing full-fledged scientific records for this monument.

Keywords: Sula, Sumy region, v. Pechische, burial mounds, Maidan, saltpeter production.

УДК 902.03:351.853(477.64)

© О. В. Дровосєкова, М. В. Єльников
(м. Запоріжжя)

Проблемні питання охорони пам'яток археології під час відведення земельних ділянок (з досвіду роботи у Запорізькій області)

Розглядаються питання охорони археологічних об'єктів, що виникають під час відведення земельних ділянок у зв'язку із внесенням змін до земельного законодавства України. Пропонуються шляхи вирішення основних проблем зі врахуванням досвіду роботи у Запорізькій області.

Сучасне пам'яткоохоронне законодавство, а саме Закон України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р., Закон України «Про охорону археологічної спадщини» 2004 р., в цілому визначило взаємовідносини у сфері охорони культурної спадщини. Однак, все ще існує безліч невирішених питань, для розв'язання яких необхідне прийняття цілого ряду підзаконних і нормативних документів.

Головним і досі не вирішеним питанням у сфері охорони культурної спадщини залишаються земельні відносини, що набуло особливої актуальності у зв'язку зі внесенням змін до ряду законів останнього часу [1; 2]. Саме їх поява та неузгодженість призвели до певної дезорієнтації як пам'яткоохоронних, так і землевпорядних установ у частині погодження проектів відведення земельних ділянок. Фактично, на даний час пам'ятки археології та деякі пам'ятки історії (наприклад, залишки земляних фортифікаційних споруд різних часів), котрі є найбільш уразливі через господарську діяльність, опинилися перед загрозою якщо не повного знищення, то поступової руйнації.

При розробці проекту відведення земельної ділянки, згідно ст. 50 Закону України «Про землеустрій», невід'єм-

ною частиною є наступні документи: «Акт перенесення в натуру (на місцевість) меж охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон і зон особливого режиму використання земель за їх наявності» (у разі формування земельної ділянки); «перелік обмежень у використанні земельних ділянок» [3]. На графічних матеріалах проекту також визначаються обмеження (обтяження) у використанні ділянки, в тому числі охоронні зони. Тобто, у проекті завжди є дані про суміжників, якими виступають громадяни, підприємства, місцеві адміністрації. Також обов'язковим є позначення ліній електропередач, водоводів, газопроводів, «червоних ліній» та ін. За логікою, держава також може бути суміжником у вигляді об'єкта (об'єктів) археологічної спадщини, що розташовані на ділянці, точніше, межують із запроектованою ділянкою, котра відводиться та має охоронну зону. Інакше кажучи, в проекті відведення земельної ділянки повинна бути інформація про наявність або відсутність пам'ятки та її охоронної зони. Тут постає питання про отримання необхідних даних розробником проекту. Об'єкт культурної спадщини, як відомо, може бути включений до списку (переліку) пам'яток історії та культури ще за Законом Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» (у Запорізькій області до переліку включено понад 6500 пам'яток археології, включаючи внутрішньоконплексні), до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (за категорією національного або місцевого значення) або мати статус щойно виявленого об'єкта [9, с. 322-334].

Використовувати Переліки та облікову документацію старого радянського зразка для визначення розташування кургану або поселення – малоефективно. Паспорт радянського зразка лаконічний, в ньому відсутня деталізація інформації про пам'ятку. Державний реєстр формується повільно (на початок 2013 р. до нього внесено 4719 пам'яток, з яких 891 – національного значення, 3828 – місцевого значення). Відповідно й облікова документація нового зразка наявна на незначну кількість пам'яток. На початок

2013 р. Запорізька область у Реєстрі представлена 142 пам'ятками, з них 126 об'єктів археології, які були виявлені протягом 2006-2008 рр. До Реєстру пам'ятки археології окремих областей вносяться із зазначенням координат в системі WGS-84, які отримані переважно за допомогою портативних GPS-навігаторів. Їх використання для кадастрової зйомки недоцільне, оскільки для таких вимірів існують досить великі неточності (іноді до 25 м). Звернемо увагу, що при складанні облікової документації вимагається вказувати максимально точну прив'язку до постійних топографічних орієнтирів, тобто координати [7, с. 675, 677]. Ці координати вибірково (не для всіх областей України) зазначаються у Реєстрі, який на підставі ст. 16 Закону України «Про охорону культурної спадщини» підлягає оприлюдненню шляхом публікації [5, с. 159]. Таким чином, використовувати дані для проектних робіт щодо відведення земельної ділянки, які відносяться до публічної інформації, в більшості випадків просто неможливо.

Іншим джерелом інформації щодо земель історико-культурного призначення та розміщених на них пам'яток повинен стати земельний кадастр. Але такого кадастру немає і ще скоро не буде, оскільки його формування потребує значного фінансування розробки проектів землеустрою щодо організації і встановлення меж територій історико-культурного призначення. Саме з метою забезпечення особливого режиму використання земель історико-культурного призначення та умов належного обліку у Державному земельному кадастрі рішенням Запорізької обласної ради від 08.09.2010 р. № 9 було затверджено Програму охорони земель історико-культурного призначення на 2010-2014 рр. Однак, прогнозованого фінансування та очікуваних результатів не отримано. На початок 2013 р. у розробці знаходяться два проекти щодо організації і встановлення меж територій історико-культурного призначення, у яких мова йде про 18 курганів.

Крім того, зберігається традиційний підхід у приділенні значно більшої уваги об'єктам археології, що мають

зовнішні ознаки – кургани та курганні могильники, виявлення яких припадає на 1960-1980-ті рр. Застосування новітніх технологій сьогодні надає можливість внести уточнення у розташування вже відомих пам'яток, а також виявляти нові, які 30 років тому не потрапили до поля зору дослідників. Натомість мало уваги приділяється пошуку археологічних об'єктів, що не мають зовнішніх ознак – поселень, селищ, ґрунтових могильників [10, с. 41-46]. Зазвичай вони маловідомі, не локалізовані, не внесені до переліків через брак даних щодо їх території та відсутність належної облікової документації. Законом передбачене поняття – об'єкт археології, що може бути виявлений, який підлягає захисту шляхом погодження проекту відведення земельної ділянки органами охорони культурної спадщини (абз. 3 ст. 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини»).

Отже, для запобігання порушення Закону України «Про охорону культурної спадщини» (ст. ст. 17, 37) при розробці проектів відведення земельних ділянок з метою отримання відомостей про наявність або відсутність об'єктів культурної спадщини доцільним є проведення фахівцями науково-дослідних робіт. Ця процедура складається зі здійснення цілої низки спеціальних досліджень: вивчення архівних, картографічних матеріалів, супутникових фотознімків, історичних джерел, наукової літератури, обов'язкового візуального обстеження земельної ділянки для встановлення наявності або відсутності пам'яток, визначення необхідності здійснення наступних досліджень (наукової археологічної експертизи або повного дослідження на знос), передбачення заходів для збереження об'єктів культурної спадщини у відповідності до діючого законодавства. Такі науково-дослідні роботи повинні стати частиною проектних робіт, як і геодезичні обміри, встановлення меж ділянки в натурі та ін. Слід також брати до уваги, що введений порядок кваліфікаційних сертифікатів для інженерів-проектувальників передбачає персональну відповідальність за якість розробки проекту від-

ведення земельної ділянки [4]. Поки не буде розуміння суті зазначених наукових досліджень з боку землевпорядних структур різного рівня, доти виникатимуть ускладнення, плутанина, потреба в уточненнях та коригуванні даних про ділянки, що відводяться. Нажаль, внесені останнім часом зміни у земельному законодавстві, які дезорієнтували чиновників, призвели до того, що науководосліднім установам, які працюють у сфері охорони пам'яток, доводиться самостійно шукати порозуміння із землевпорядниками.

Певні домовленості у Запорізькій області існують вже кілька років і дають результати. Так, у разі необхідності може здійснюватися спільний виїзд фахівця-археолога та геодезиста для попереднього огляду запроєктованої ділянки з метою визначення можливого розташування пам'ятки і подальших дій землевпорядника. Якщо встановлюється факт існування та розташування об'єкта культурної спадщини (шляхом огляду або за результатами шурфування), то його територія вилучається і відповідно позначається у проекті як охоронна зона пам'ятки, про що складається Акт погодження меж земель історико-культурного призначення за підписом майбутнього власника чи користувача і розробника проекту.

Певні досягнення у збереженні археологічного надбаня можна бачити на прикладі публічної кадастрової карти [6]. Тут надана офіційна інформація про відведені земельні ділянки, яким присвоєні кадастрові номери, а також позначені території пам'яток археології (рис. 1).

Статус та правовий режим земель історико-культурного призначення визначається Земельним кодексом України, законами України «Про природно-заповідний фонд» (ст. 7) та «Про охорону культурної спадщини» (ч. 1 ст. 34). Юридичним оформленням цього статусу є відповідний облік та документація:

– перебування на державному обліку, занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або до Списку шойновиявлених пам'яток;

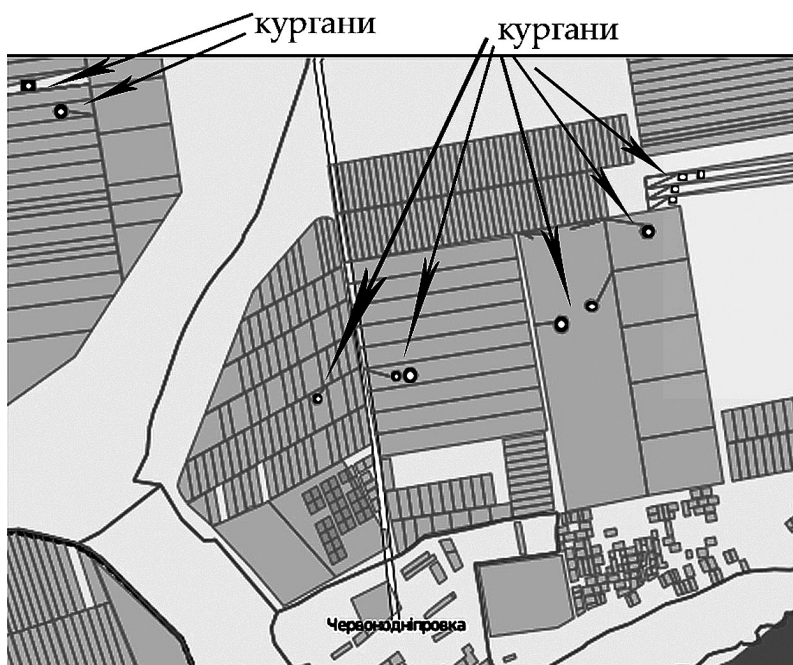

Рис. 1. Фрагмент Публічної кадастрової карти з позначенням курганів.

- паспорт та облікова картка об'єкта культурної спадщини (згідно наказу Міністерства культури і туризму № 295/104 від 13.05.2004 р.);
- проект землеустрою щодо організації і встановлення меж територій земель історико-культурного призначення;
- встановлення охоронних знаків;
- земельний кадастровий номер.

Тривожним сигналом для пам'яткоохоронної справи слід розцінювати Рішення Господарського суду Запорізької області (№ справи 6/5009/1363/11) про визнання недійсним охоронного договору від 21.09.2010 № 8 між Селянським фермерським господарством та відділом культури. Головним доказом тут було те, що курганний могильник з 12 насипів (охоронний № 242 – перебуває на державному обліку згідно Рішення виконкому Запорізької обласної ради депутатів від 10.02.1971 № 55) не внесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток і «не набув правового статусу пам'ятника культурної спадщини», тому укладений охоронний договір був визнаний недійсним, оскільки не містив предмету охорони [8].

Повільне формування Державного реєстру нерухомих пам'яток, відсутність належної облікової документації, затягування надання юридичного статусу об'єктам археології, які виявляються як під час планових археологічних розвідок, так і при відведенні земельних ділянок, може сприяти появі тенденції оскарження статусу пам'яток у судовому порядку, що не принесе користі пам'яткоохоронній справі.

Ключові слова: Запорізька область, археологічні об'єкти, відведення земельних ділянок, охорона культурної спадщини, пам'ятки.

Джерела та література

1. Закон України від 16 жовтня 2012 року № 5461-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких

- спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5461-17/print1359187914852616>.
2. Закон України від 2 жовтня 2012 року № 5395-17 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури відведення земельних ділянок та зміни їх цільового призначення» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5395-17>.
  3. Закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV «Про землеустрій» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/858-15/page2>.
  4. Закон України від 02 жовтня 2012 р. № 5394-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дерегуляції господарської діяльності з проведення робіт із землеустрою та землеоціночних робіт» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5394-17>.
  5. Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III «Про охорону культурної спадщини» // Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011 – С. 142-181.
  6. Публічна кадастрова карта 2012. Запорізька область [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://map.dazru.gov.ua/kadastrova-karta>.
  7. Наказ Міністерства культури і мистецтв України від 03 червня 2004 р. № 11 «Про схвалення методичних рекомендацій щодо заповнення облікової картки об'єкта культурної спадщини та паспорту об'єкта культурної спадщини» // Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. – С. 675-689.
  8. Рішення Господарського суду Запорізької області, № справи 6/5009/1363/11 «Про визнання договору недійсним» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15124503>.
  9. **Савостіна Л. Є.** Порядок обліку нерухомих об'єктів культурної спадщини. Реалії та перспективи / Л. Є. Савостіна // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень: зб. н. пр. – К.: Фенікс, 2012. – Вип. 7. – С. 322-335.
  10. **Тихомолова И. Р.** Археологическое наследие: проблемы учета некоторых видов памятников / И. Р. Тихомолова, Плешивенко А. Г. // Культурна спадщина Запорізького краю: зб. н. ст. та док. з охорони культурної спадщини. – Запоріжжя: Дике Поле, 2010. – Вип. 2. – С. 41-93.

О. В. Дровосекова, М. В. Ельников
**Проблемные вопросы охраны памятников археологии
при отведении земельных участков
(из опыта работы в Запорожской области)**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы охраны археологических объектов, возникающие при отведении земельных участков, особенно в связи со внесением изменений в земельное законодательство. Предлагаются пути решения основных проблем с учетом опыта Запорожской области.

Ключевые слова: Запорожская область, археологические объекты, отведение земельных участков, охрана культурного наследия, памятники.

O. V. Drovosekova, M. V. Yel'nikov
**Problematic Issues of Protection of Archaeological Sites in the Land
Allocation (from experience in the Zaporizhia region)**

Summary

The article deals with the protection archeological objects resulting in land allocation. Especially in relation to Amendments to the land laws. The ways to solve the main problems with the experience of the Zaporizhya region.

Keywords: Zaporizhia region, archaeological sites, land allocation, protection of cultural heritage, monuments.

Проблеми збереження пам'яток археології Лохвицького району Полтавської обл.

*Про результати здійсненого у 2010 р. моніторингу стану
збереження курганів та інших археологічних об'єктів на
території Лохвицького району Полтавської обл.*

Складною проблемою сьогодення є збереження археологічних пам'яток в Україні. Не є винятком і багатий на такі об'єкти Лохвицький район Полтавської області.

Результати багаторічних досліджень та історія вивчення старожитностей у межах Лохвиччини [1; 4] узагальнені в ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район», виданому навесні 2013 р. [2]. До цього видання увійшли дані про 288 пам'яток археології на території району. Найбільш численну групу з-поміж них становлять кургани. Саме проблемі збереження даного виду пам'яток і присвячена це повідомлення.

Суцільні обстеження, що охоплювали весь Лохвицький район, проводилися двічі. Так, восени 1988 р. співробітники Полтавського краєзнавчого музею провели обстеження більшості пам'яток археології на його території. Це були перші розвідки, спрямовані саме на виявлення курганів, їх груп, майданів, у меншій мірі – городищ, а також огляд уже відомих раніше інших пам'яток археології. Під час цих робіт було виявлено 418 насипів – 19 майданів, 100 груп курганів та 131 поодинокий курган. Близько 300 з них обстежено вперше. Зі всіх курганів лише 50 залишалися на цей час задернованими [5, с. 96].

Восени 2010 р. здійснене чергове обстеження – попередня інвентаризація археологічних об'єктів на території Лохвицького району, за винятком адміністративних меж

Вирішальненської сільської ради, виконане в ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Ці роботи здійснювалися науковими співробітниками Полтавського краєзнавчого музею Р. С. Луговим і В. В. Касьяном. У їх результаті обстежено 241 курганний насип: виявлено 94 нових та обстежено 147 раніше відомих курганів, 15 майданів, 54 груп курганів (що умовно іменуються за методичними вимогами підготовки «Зводу» курганними могильниками), а також 35 окремо розміщених курганів. Зі всіх насипів лише 29 курганів та 12 майданів на сьогодні поки що залишаються задернованими [3, арк. 3, 4].

На території Вирішальненської сільської ради розвідувальні роботи проведені 2008 р. завідуючим відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації В. В. Шерстюком. Ним обстежено 15 груп курганів, 5 поодинових насипів і поселення доби бронзового віку та пізньоримського часу [1, с. 16].

Місце, час	Обстежені кургани	Майдани	Групи курганів	Поодинокі кургани	Задерновані кургани	Щойно виявлені
Лохвицький район 1988 р.	418	19	100	131	50	300
Лохвицький район 2010 р	241 (147*)	15	54	35	29	94
Вирішальненська сільська рада	75 (55*)	-	15	5	2	20

* Обстежено вже відомих.

Порівнюючи результати розвідок 1988 та 2010 рр., можна констатувати значне скорочення кількості збережених насипів курганів. Так, із пам'яток, зафіксованих у 1988 р., в 2010 р. виявлено лише 48 %. Майданів збереглося 79 %, курганних груп – 69 %, поодиноких курганів – 31 %, задернованих курганів – 62 %. Особливо постраждали насипи окремих курганів, розміщені на орних угіддях. Задерновані кургани та майдани зазнають активного «підорювання» – зменшення вкритої травостоєм площі, розорювання піл.

Звісно, допускаємо деякий відсоток похибки під час виявлення та фіксації курганних пам'яток в ході обстежень 2010 р., неточності, зумовлені суб'єктивними факторами (нааявність високорослих насаджень кукурудзи чи соняшнику, помилки в орієнтуванні на місцевості). Але зазначимо, що ці похибки не мали системного характеру, а, швидше, були винятками і тому не впливали на загальну картину стану збереження і фіксації археологічних об'єктів.

Основну ж причину зменшення кількості курганних пам'яток вбачаємо у багаторічному і регулярному їх розорюванні. Саме цей вид сільськогосподарських робіт є одним із головних чинників руйнації насипів курганів. Наведемо кілька прикладів.

Поблизу с. Бербениці, за даними розвідок 1988 р., знаходилася група курганів з трьох розорюваних насипів, а розвідками 2010 р. тут був помічений лише один насип (курган № 3). Біля с. Осняги в групі з одинадцяти насипів залишилося лише сім [1, с. 98]; поблизу с. Вишеньки в групі з двох насипів простежується лише один [1, с. 148].

Ще однією проблемою охорони та збереження об'єктів археології є так званий грабіжницький «промисел». Сліди діяльності мародерів простежуються практично на кожній третій з існуючих пам'яток: шурфи, траншеї, ямки «пошуковців» з металодетекторами.

Під час розвідок 2010 р. поблизу с. Безсали обстежено групу курганів з трьох насипів, два з яких (висотою 0,5 м та 0,3 м) розорюються, а найвищий, (висота 3,5 м) – задернований та пошкоджений двома грабіжницькими ямами [1, с. 88].

Задернований курган висотою 0,8 м біля с. Бодаква дуже пошкоджений вибиранням ґрунту та грабіжницькими ямами [1, с. 114]. Поблизу с. Закроїха знаходиться група у складі двох задернованих насипів висотою 2,5 та 2,0 м, обидва з яких пошкоджені ямами грабіжників [1, с. 177].

Подібному стану справ у великій мірі сприяє доступність металодетекторів та інших навігаційно-геодезичних приладів, недосконалість законодавчого підґрунтя бороть-

би з грабіжниками, відсутність фінансування заходів інспектування та моніторингу стану збереження археологічних об'єктів, постановки їх на облік держави.

Наведені вище приклади – лише невелика частина зруйнованих пам'яток археології, яких із кожним роком більше.

Підсумовуючи наведене, можемо зробити висновок, що за останні 20 років на території Лохвицького району вже візуально не простежуються 2/3 курганів, а з тих, що залишилися, лише 30 % збереглися недоторканими.

Сподіваємося, що вихід у світ випуску «Зводу» по Лохвицькому району стане запорукою того, що, принаймні, частина з описаних у ньому об'єктів у майбутньому буде паспортизована, взята на облік держави та збережена, а дослідники потенційно зможуть отримати про них якомога більше інформації. А це означає, що про поховальні пам'ятки буде збережена не тільки інформація, але й зримі свідчення стародавньої історії нашого краю.

Ключові слова: Лохвицький район, Полтавська область, групи курганів, кургани, майдани, охорона пам'яток археології.

Джерела та література

1. **Головко І. В.** Лохвицький район / І. В. Головко, В. О. Мокляк, Ю. Ю. Моргунов, О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район / Упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк; авт. статей: В. А. Андрієць, А. С. Ароян, В. В. Бережна та ін.; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 7-33.
2. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район / Упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк; авт. статей: В. А. Андрієць, А. С. Ароян, В. В. Бережна та ін. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 439 с.: іл.
3. **Луговий Р. С.** Звіт про археологічні розвідки у Лохвицькому, Семенівському та Великобагачанському районах Полтавської області у 2010 році / Луговий Р. С., Касьян В. В.; ПКМ // НА ІА НАН України. – Ф.е. – Надх. 2010 р.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 667. – 185 арк.

4. **Сухобоков О. В.** Археологические памятники Полтавской области (Вступительная статья к археологической части Полтавского тома «Свода памятников истории и культуры Украины») / О. В. Сухобоков // Полтавський краєзнавчий музей: зб. н. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. — Полтава: Дивосвіт, 2011. — Вип. VI. — С. 22-79.
5. **Ткаченко А. М.** Курганы Лохвицкого района / А. М. Ткаченко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. науч.-практ. семинар. 18 – 19 мая 1989 г.: ТДС / ПКМ; ПОО УООПИК; [редкол.: Белоус А.П., Бондаревский П.К., Супруненко А.Б. и др.]. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1989. — С. 93-94.

В. В. Касьян

**Проблемы сохранения памятников археологии в
Лохвицком районе Полтавской обл.**

Резюме

Приводятся результаты мониторинга состояния сохранности курганов и др. археологических объектов на территории Лохвицкого района Полтавской области, осуществлённого в 2010 р.

Ключевые слова: Лохвицкий район, Полтавская область, группы курганов, курганы, майданы, охрана памятников археологии.

V. V. Kasian

**Problems of Conservation the Monuments of Archeology
in Lohvitsky District, Poltava Region**

Summary

The results of monitoring the state of conservation of mounds and other archaeological sites in the Lohvitsky district, Poltava region, carried out in 2010.

Keywords: Lohvitsky district, Poltava region, a group of mounds, burial mounds, maidans, the protection of archaeological sites.

Пам'яткоохоронні заходи Історико-культурного заповідника «Більськ» на Більському городищі

Про пам'яткоохоронні заходи, здійснювані Історико-культурним заповідником «Більськ».

Збереження та охорона пам'яток археології є головним завданням у діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ». Лише успішно виконуючи це, можна створити базу для наступних наукових досліджень Більського городища, розвитку туристичної інфраструктури у його межах.

На даному етапі розвитку установи першочерговим завданням пам'яткоохоронної роботи є завершення процедури землевідведення території заповідника. За сучасних реалій життя лише право на власні земельні ділянки для заповідника дає можливість нормальної діяльності, а разом із тим – виконання пам'яткоохоронних вимог іншими суб'єктами господарювання. Та й складно уявити заповідник без охоплених ним земельних територій, на яких щорічно проводяться охоронні, наукові, культурно-мистецькі заходи. Тому заповідник прагне отримати й закріпити за державою власність на такі об'єкти: вали Більського городища (у межах Котелевського і Зіньківського районів Полтавської обл.), майдан «Великий Скоробір» (у межах зазначених вище двох районів), майдан «Розрита Могила» (Котелевський район), Глинське городище слов'яно-руського часу (Зіньківський район). Крім того, уже найближчим часом планується провести землевпорядні роботи з відведення заповіднику таких важливих об'єктів археології, як Західне (86,5 га) та Східне укріплення (62 га)

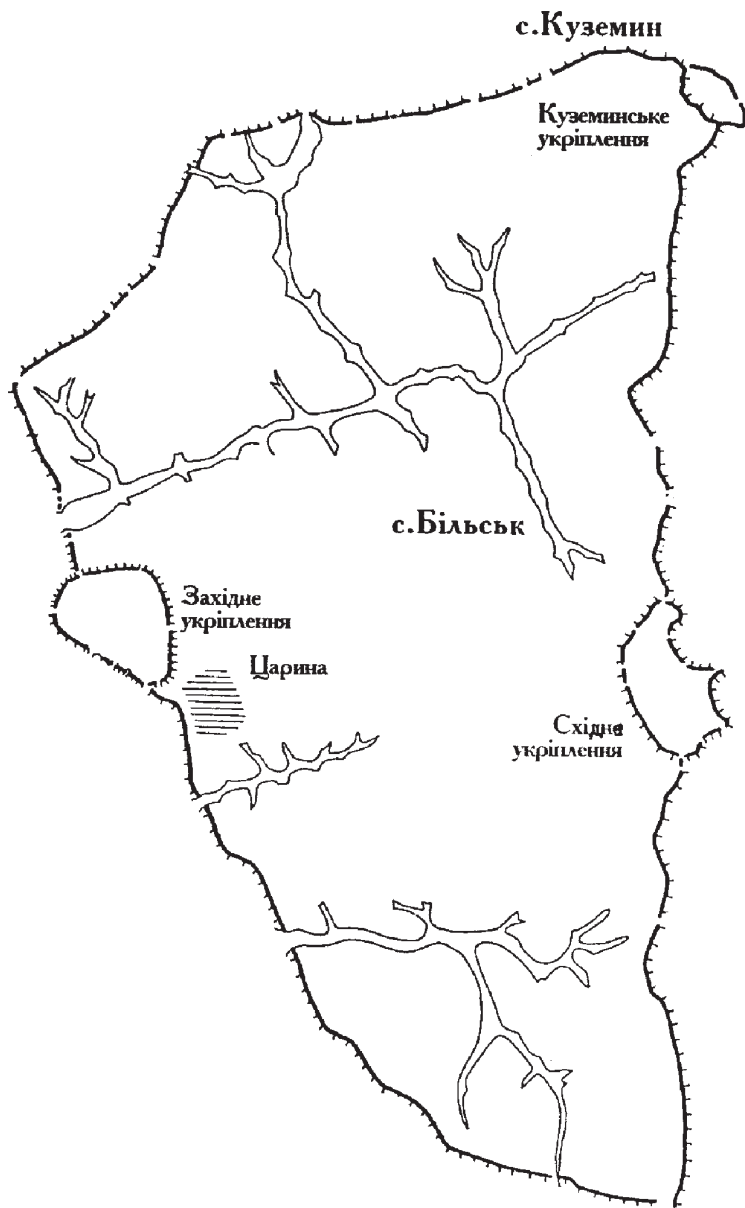

Рис. 1. Більськ, с. Схеми Більського городища.

Більського городища. І саме це дасть змогу розпочати розбудову музею просто неба, повноцінно проводити консерваційні, реставраційні роботи, втілювати у життя заходи з реконструкції досліджених об'єктів, а також сприяти розвитку системних наукових досліджень на пам'ятці.

Принагідно слід відмітити, що Сумська область не створила установи чи організації, яка б займалася вивченням, охороною та популяризацією частини Більського городища, що розміщена в її межах. І це дійсно залишається відкритою проблемою, не зважаючи на численні звернення заповідника та Полтавської облдержадміністрації.

Іншим вкрай важливим аспектом пам'яткоохоронної діяльності є боротьба з мародерами-«скарбошукачами» або так званими з легкої руки журналістів «чорними археологами». Ця проблема набула поширення на території майже всієї країни. Вважаю, що її слід вирішувати на найвищому рівні і законодавчо. В контексті вирішення цілком слушним буде прийняття рішення про реєстрацію металодетекторів та надання дозволів на їх користування лише науковим організаціям.

На жаль, площа городища, що становить понад 5 тис. га, а також наявні людські і технічні ресурси, не дозволяють заповіднику стежити за всією територією пам'ятки одночасно. Тому в цій ситуації ставиться питання про введення до штату заповідника посад охоронців-наглядачів городища чи укладання договорів на цю діяльність зі спеціальними охоронними структурами.

Серед заходів, які заповідник здійснив та продовжує виконувати у пам'яткоохоронній сфері, варто виділити такі:

1. Інформування громадян у ЗМІ про унікальність Більського городища та заборону проведення на ньому несанкціонованих зборів матеріалів і розкопок.

2. Створення перешкод для роботи металодетекторів на найвідоміших об'єктах Більського городища – Західному та Східному укріпленнях, курганному могильнику Скоробір та ін.

3. Щотижневий об'їзд пам'ятки працівниками заповідника.

4. Щоквартальний об'їзд пам'ятки з представниками районних підрозділів МВС України.

5. Чергування на окремих пам'ятках археології Більського городища у весняно-літній період з метою недопущення підпалів рослинності і проведення несанкціонованих розкопок.

6. Розміщення нової карти-схеми Більського городища біля в'їзду до Великого укріплення, де представлена не тільки інформація про комплекс, а й визначені заходи з охорони пам'ятки, надані телефони для повідомлення про випадки порушення чинного законодавства.

7. Виготовлення і встановлення охоронних дощок поруч із внутрішньоконструктивними пам'ятками Більського городища та його округи.

8. Розміщення інформаційних щитів біля в'їзду до Західного та Східного укріплень, поруч із майданом «Великий Скоробір».

9. Налагодження співпраці заповідника з сільськими радами, громадянами сіл, суб'єктами господарювання з метою оперативного реагування на діяльність мародерів, а також на інші порушення у пам'яткоохоронній сфері.

Можливо не все це дає вагомий і миттєвий результат, але, на щастя, втілення в життя всіх цих заходів на даний момент дозволяє зберігати Більське городище для наступних поколінь, а також для науковців-археологів, які продовжують вивчати цей унікальний археологічний комплекс національного значення.

Ключові слова: Більське городище, Історико-культурний заповідник «Більськ», збереження та охорона пам'яток, землевідведення, інформаційні щити, охоронні дошки.

И. И. Корост
**Памятникоохранные мероприятия
Историко-культурного заповедника «Бельск»
на Бельском городище**

Резюме

Приводится обзор памятникоохранных мероприятий, осуществляемых Историко-культурным заповедником «Бельск», и планы улучшения этой работы в 2013 г.

Ключевые слова: Бельское городище, Историко-культурный заповедник «Бельск», обеспечение сохранности памятников, землеотведение, информационные щиты, охранные доски.

I. I. Korost
**Monument Protection Activities
of Historical and Cultural Preserve «Bilsk»
on Bilsk Hillfort and its Vicinity**

Summary

Provides an overview of monument protection activities undertaken by the Historical and Cultural Reserve «Bilsk» and plans to improve this work in 2013.

Keywords: Bilsk hillfort, Historical and Cultural Reserve «Bilsk», preservation of monuments, allocation of land, information boards, security boards.

Додаток

**ЗРАЗКИ
ОБЛІКОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ
НА ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ**

«Затверджую»

Директор

Центру охорони та досліджень пам'яток археології та управління культури обласної державної адміністрації

Кулатова І.М.

«22» жовтня 2012 р.

А К Т

обстеження технічного стану об'єкта археології — кургану «Стогнійська могила» I у м. Комсомольську

м. Комсомольськ

18 жовтня 2012 р.

Ми, що нижче підписалися, — представники Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України: заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» по Полтавській обл. Супруненко О.Б., науковий співробітник Шерстюк В.В., мол. науковий співробітник Пуголовок Ю.О. а також співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею Лямкін В.В., склали цей акт про те, що цього числа проведений огляд технічного стану археологічного об'єкта — кургану I («Стогнійська могила»), що розташований на землях Комсомольської міської ради Полтавської області.

Внаслідок обстеження цього об'єкту археології встановлено:

I. Місце розташування об'єкту.

1. Насип кургану споруджений на підвищенні другої тераси лівого берега р. Дніпра та другої-третьої терас правого берега його лівої притоки – р. Сухий Кобелячок, навпроти колишнього гирла останньої річки.

2. Комсомольська міська рада, Полтавська обл., за 4,13 км на схід (азимут 94°) від окраїни м. Комсомольськ (схід. частини цеху виробництва окатишів ВАТ «Полтавський ГЗК»), за 2,92 км на північний схід (азимут 43°) від північно-східної окраїни с. Келеберда, за 3,30 км на захід (азимут 265°) від подорожньої частини с. Салівка, за 8,17 км на схід-південний схід (азимут 106°) від приміщення виконкому Комсомольської міської ради, безпосередньо обабіч (північніше) автотраси м. Комсомольськ – с. Салівка – с. Озера, в ур. Шведівка (Стогнійка), між шосе та гідрозахисним каналом шламонакопичувачів.

II. Загальний стан об'єкту.

3. Курган має правильну округлу форму, сегментоподібний перетин у профілі, природне задернування. З північного боку його схили крутіші (22-25°), з південного, західного та східного — пологіші, близько 18-20°. Висота кургану — 3,5 м (нівелюванням отримане відносне значення висоти в 3,56 м), діаметр — 56 (захід – схід) x 41 (північ – південь) м.

4. Пам'ятка у різні часи зазнавала певних руйнацій, зокрема, шляхом влаштування кладовища на вершині у кін. XIX – на поч. XX ст.; під час спорудження обвалування пункту триангуляції. Найбільші руйнування піл відбулися у 1974 р., після чого втрати насипу (до 20 відсотків площі) були відтворені місцевою шляхо-будівельною дільницею. Поли кургану з південного боку підрізани влаштуванням полотна шосе. Із західного боку 2012 р. з'явилося кілька грабіжницьких ям поряд із новітніми похованнями.

III. Площа об'єкту та складових.

5. Обмірами встановлено, що площа, яку займає курган, становить 0,1803 га.

Насип обмежується полами в радіусі 20,5-28 м від умовного центру — найвищої точки (сучасної вершини з пунктом триангуляції).

Акт складений у 4-х примірниках.

Підписи:

Заступник директора
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ
по Полтавській обл.

О.Б. Супруненко

Науковий співробітник
ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

В.В. Шерстюк

Мол. науковий співробітник
ПАЕ ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ

Ю.О. Пуголовок

Співробітник Комсомольського
історико-краєзнавчого музею

В.В. Лямкін

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

ОБЛІКОВА КАРТКА
об'єкта культурної спадщини

Курган II «Новоселівська могила»

(найменування об'єкта)

Вид	Тип	Категорія пам'ятки
Археологічний	Споруда	Місцевого значення

1. Дата утворення об'єкта:

IV-I тис. до н.е., епоха енеоліту – раннього залізного віку

2. Місцезнаходження об'єкта

Пришибська сільська рада, Кременчуцький район, Полтавська область, за 2,56 км (азимут 301°) на північний захід від приміщення виконкому Пришибської сільської ради, за 1,48 км (азимут 222°) на південний захід від села Пришиб, за 1,95 км на південь (азимут 173°) від південної окраїни с. Єристівки цієї ж сільської ради, на захід від шосе Пришиб – Комінтери – Солониця, на місці кол. с. Новоселівки-Шевченкове, в ур. Кругляк.

Географічні координати умовного центру насипу:

<i>Градуси, мінути, секунди (datum VGS 84)</i>	
<i>N</i>	<i>O</i>
49° 3'20.61"	33°42'23.56"

3. Охоронний номер пам'ятки

Охоронний номер — № 4702-Пл

4. Дати і номери рішень, відповідно до яких об'єкт узятий на державний облік та визначено категорію пам'ятки

Наказ Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р., додаток 3.

5. Функціональне використання:

Сучасне використання	Первісне призначення	Інші (протягом часу існування об'єкта)
Пункт триангуляції	Насип над похованнями	Пункт триангуляції, старе кладовище

6. Стислий опис об'єкта:

Розташування	
	Курган знаходиться на північно-східній околиці кол. с. Новоселівка-Шевченкове, поряд із краєм пануючого підвищення плато мису другої тераси лівого берега р. Лизьки (правої притоки р. Сухого Кобелячка, лівої притоки р. Дніпра), над південно-східним вигином коліна стариці та ур. Кругляк, що здійснюється над заплавою на 5,4 м (абсолютна висота в Балтійській системі вимірювань — 72,4 м). Насип знаходиться безпосередньо праворуч від польової дороги, що прямує в меридіональному напрямку від сс. Єристівки, через кол. Лавриківку до Пришиба.

Характеристика об'єкта	<p>Форма насипу практично напівкуляста, у вигляді правильного сегменту, круга у плані. Поли круглі (22-34°), стрімкіші з північного боку. Висота кургану — 7,50 м, діаметр основи насипу — 64 x 68 м. Насип і його округа на 70-100 м навкруги задерновані. З південного боку на кургані росте кілька дерев, є чагарники.</p> <p>Вершина кургану дещо сплюснена внаслідок влаштування на ній пункту триангуляції. Останній має обвалування. По контуру курган має сліди обвалування.</p> <p>Насип у верхній частині і над схилами вкривають близько 50 могил кладовища мешканців кол. сс. Підустя та Новоселівка-Шевченкове. Частина з них оточені огорожами. На кладовищі відзначені датовані поховання з 1905 р. до кін. 1980-х рр. Наразі кладовище не використовується.</p>
Наявність творів мистецтва	<p>На поверхні кургану збереглося кілька кам'яних хрестів над похованнями кін. ХІХ – поч. ХХ ст., у кількох випадках для надгробків використані рвані гранітні уламки, не виключено, — з кромлеху кургану. Є гранітний хрест з написом на плитчастому виступі у 4 рядки: «Ксенія Васильевна Гринькова 1887 январь ?? 1892 ?? ??» та ін.</p>

7. Перелік складових (для комплексу (ансамблю), визначного місця):

--

8. Ступінь зхоронності об'єкта:

Добрий, задовільний, незадовільний, аварійний	<p>Загальний стан кургану в цілому задовільний, не дивлячись на наявність кладовища.</p> <p>Насип належать до числа унікальних археологічних об'єктів, що не розорувалися, і входить до десятка найбільших курганів Полтавської обл.</p>
--	--

9. Наявність науково-дослідної та науково-проектної документації на об'єкт:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання, інв. №
Научный отчёт	1986	Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.	НА ІА НАН України, фонд експ., 1986/306, № 24801; НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 15-15а.
Науковий звіт	2006	Супруненко О. Б., Шерстюк В.В.	НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 447, арк. 25-26.
Науковий звіт	2010	Супруненко О. Б., Кулатова І.М.	НА ІА НАНУ, фонд експ., 2010; НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 626.

10 До облікової картки додаються графічні матеріали та фотофіксація:

Найменування матеріалів	Кількість	Дата виконання	Виконавець
Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II «Новоселівська могила». План місцезнаходження.	1	2010	Менчинська Т.В., Супруненко О.Б.
Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II «Новоселівська могила». Генеральний план, із позначенням охоронної зони.	1	2010	Менчинська Т.В., Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.
Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II «Новоселівська могила». Сучасний вигляд, з північного заходу.	1	2010	Супруненко О.Б.

Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II. Надгробок кін. XIX ст. Граніт.	1	2011	Радченко М.О.
---	---	------	---------------

Облікову картку склали:

Посада та назва організації	Спеціальність, кваліфікаційний рівень	Прізвище, ініціали	Підпис	Дата складання
Заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України по Полтавській обл., за-служений працівник культури України	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник	О.Б. Супруненко		01.12.2010
Науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України	магістр історії	В.В. Шерстюк		01.12.2010

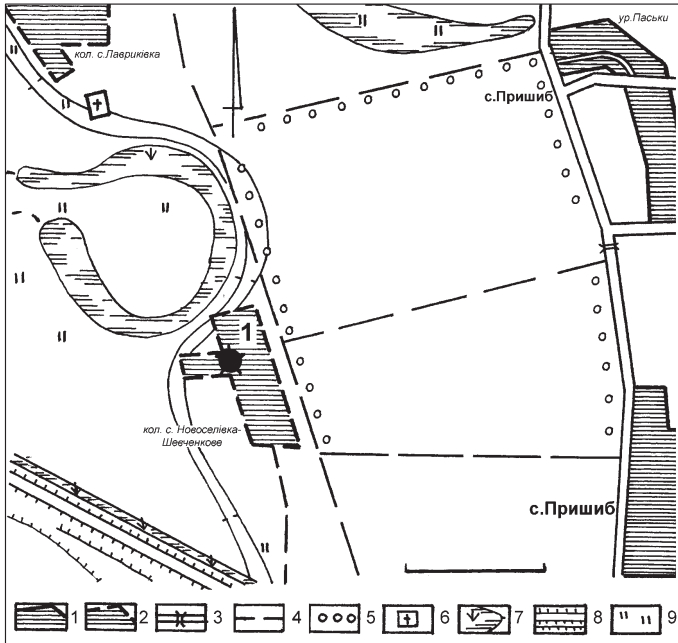
Керівник органу охорони культурної спадщини —
Начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації

Г.І. Фасій

(ініціали, прізвище, підпис, печатка)

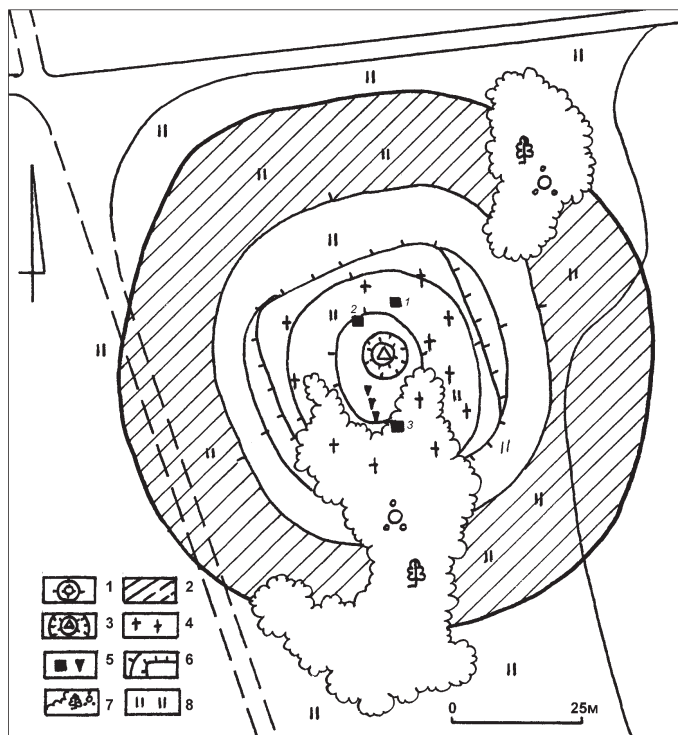
Ілюстрації

1. Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II «Новоселівська могила» (1).
План місцезрозташування.

Умовні позначення: 1 – житлова забудова; 2 – сліди житлової забудови знесеного с. Новоселівка-Шевченки; 3 – дороги з твердим покриттям, містки; 4 – ґрунтові дороги; 5 – лісосмуги; 6 – кладовища; 7 – болота; 8 – відвали кар’єру; 9 – луки.

2. Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II «Новоселівська могила».

Генеральний план, із позначенням розроблюваної зони охорони.

Умовні позначення: 1 – насип кургана; 2 – межа охоронної зони; 3 – обвалування пункту триангуляції; 4 – поховання кладовища сер. XIX – XX ст.; 5 – кам'яні пам'ятники (нумерація, відповідно до опису в тексті, — 1-3) та надгробки зі рваного граніту; 6 – сліди обвалування; 7 – дерева і чагарники; 8 – луки.

3. Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II «Новоселівська могила».
Сучасний вигляд, з північного заходу. 2010 р.

4. Пришиб, с., Кругляк, ур. Курган II. Надгробок кін. XIX ст.
Граніт. 2011 р.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

ОБЛІКОВА КАРТКА
об'єкта культурної спадщини

Городище та селище Михайлівка II («Михайлівське городище»)
(найменування об'єкта)

Вид	Тип	Категорія пам'ятки
Археологічний	Комплекс	Національного значення

1. Дата утворення об'єкта:

X-XIV ст.; роменська культура, доба Київської Русі; післямонгольський час;
XVII-XVIII ст., козацький час.

2. Місцезнаходження об'єкта

Село Михайлівка, Стасівська сільська рада, Диканський район, Полтавська область, у північно-західній частині та на околиці села, в ур. Брусія (Городище), за 0,15-0,20 км на північний захід від північної частини с. Михайлівка, на схилі частині мису правого високого берега р. Ворскли. Рештки курганного некрополя і залишки давньої фортифікації знаходяться за 0,06-0,15 км на північ – північний захід від майданчика городища.

3. Охоронний номер пам'ятки

Охоронний номер — № 160016-N

4. Дати і номери рішень, відповідно до яких об'єкт узятий на державний облік та визначено категорію пам'ятки

Постанова Кабінету Міністрів України № 2344 від 03 вересня 2009 р. про включення об'єктів культурної спадщини до «Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

5. Функціональне використання:

Сучасне використання	Первісне призначення	Інші (протягом часу існування об'єкта)
Лісові насадження, база відпочинку.	Територія поселення, укріплення і курганний некрополь.	Хутір і село козацького часу.

6. Стислий опис об'єкта:

Розташування	Опис
	Комплекс розташований над північною околицею села, на краю заповідної діброви в ур. Парасоцьке, на вузькому мису та останці правого корінного берега р. Ворскли, висотою близько 36-40 м над її рівнем, що стрімко впадає у заплаву, пануючи над коліном ріки та річечкою Багачкою (Тарапунькою, Черничкою), з численними старинцями-сагами. Мис з городищем має видовжену у широтному напрямку форму стрільчастого відрогу, розширеного зі східного боку. Це розширення підокруглої в плані форми, розміром 100 x 180 м, порівняно похило спускається на схід, до русла ріки, з перепадом висоти у 5-7 м, нижче — круто зривається до річища. Розширення на захід з'єднане із масивом корінного берега пануючим за висотою над мисом перешийком, завширшки 50-70 м.

<p>Характеристика об'єкта</p>	<p>Комплекс складається з невеликого городища округлої в плані форми, ділянок ескарпів та валу поряд із ним, селища, розташованого на останці біля підніжжя укріплення, решток курганного некрополя на підвищенні мису і плато.</p> <p>1. Городище. Рештки укріплення <i>городища</i> займають похиле розширення високого мису. Від перешийку вони відділені напільним заплілим ровом, що напівкільцем оточує городище із заходу і південного заходу. Воно має форму неправильного овалу, розміром 44 x 52 м, й оточене оплелим валом, висотою 2,0-3,5 м, з шириною в основі 4,0-8,0 м та сплошенням на вершині (ширина 1,5-2,0 м).</p> <p>Східна напільна частина укріплення захищена значно вищим відрізком валу, своєрідним «козирком», висотою до 6,0 м від дна рову, з шириною в основі близько 14,0 м. Ця частина валу, внаслідок ерозійних процесів, осунулася в бік майданчика, утворивши схил крутизною 30°. Ширина заплілого рову коливається у межах 3,0-8,0 м, його глибина від рівня майданчика не перевищує 3,5 м, а здебільшого знаходиться у межах 2,0-2,5 м. Із західного боку дно рову трапецієподібної у перетині форми, воно лежить вище рівня майданчика укріплення, більше ніж на 3 м. Така ситуація виникла внаслідок сповзання частини мису з городищем по схилу.</p> <p>Площа майданчика, захищеного валами, — 27 x 30 м (<i>0,08 га</i>). Перепад висот на сьогодні становить 3 м. Зі східного боку городища, вздовж схилу крутизною 40-45°, місцями вгадуються рештки оплилого і знищеного ерозією рову.</p> <p>Поверхня майданчика, укріплень та перешийку задернована і вкрита грабово-дубовими лісовими насадженнями.</p> <p>У західній частині городища культурні нашарування залягають з глибини 0,20-0,25 см. До рівня 0,40 м лежить щільний горілий чорноземний шар, що містить вкраплення червоної перепаленої за високої температури глини, котра походить із заповнення обгорілих дерев'яних конструкцій валу та клітей. Під ними знайдені рештки пісковикової кладки в основі валу. У верхній частині нашарувань відзначені фрагменти кераміки доби XVII-XVIII ст., що підтверджує факт заселення території пам'ятки у часи пізнього українського середньовіччя, а в горілих прошарках виявлені дрібні уламки роменської ліпної та давньоруської гончарної кераміки. Із заповнення рову походять залізний наконечник стріли 2-ї пол. XIII-XIV ст.</p> <p>2. Вал допоміжний та <i>ескарп</i>. Вздовж мисового перешийку, майже за широтною віссю природного відгалуження плато, за 2,0 м від північно-східного краю схилу, помітні рештки оплилого <i>валу</i> висотою 0,6-1,0 м та шириною в основі 1,5-2,5 м. Протяжність його становить близько 125 м. Вал закінчується за 50-60 м від городища.</p> <p>Навколишні схили, особливо північно-східний, зберігають сліди <i>ескарпування</i>, переходячи часто в урвище. Крутизна схилів становить 50-60°. На протилежному південно-західному боці крутизна схилів значно менша. Тут розташований давній яр, утворений тимчасовими водотоками. Ескарпування перешийку з півдня й південного сходу, з боку старого яру, пошкоджене прокладанням узвозу, напевне, пізньосередньовічної епохи. Внизу, з півночі й північного сходу, біля підшви мису знаходиться досить рівна площа, що здійснюється над річищем. Її ширина 30-80 м, протяжність вздовж старичі — 200-250 м.</p>
--------------------------------------	--

	<p>3. Рештки курганного некрополя. За 100-120 м від валів городища вглиб мису розташоване невелике, поросле деревами діброви, курганоподібне підвищення, висотою 0,50 м і діаметром 15-18 м. Вздовж стрілки мису із валом помітні 10 невеликих задернованих курганів і сліди ще менших насипів, висотою 0,15-0,70 м і діаметром 4-8 м. Розкопки курганів не проводилися.</p> <p>4. Селище. Біля підніжжя мису розташований помітний останець третьої тераси, з розміщеною на ньому базою відпочинку Української медичної стоматологічної академії «Диканська діброва», споруди якої здіймаються по схилу майже від рівня підніжжя. Він видовжений у меридіональному напрямку, має розміри 50-80 x 110 м (площа – близько <i>0,75 га</i>), його висота над рівнем заплави не перевищує 28 м. Вершина останця сплюснена, зі слідами давнього ескарпування схилів.</p> <p>Тут знаходилося <i>селище-посад</i> городища, а також поселення пізнього етапу роменської культури. Про це свідчать знахідки роменської ліпної кераміки біля підосви та схилів мису. Вершина підвищення частково забудована, місцями заасфальтована і задернована. Верхню частину останця складають гумусовані супіщані культурні нашарування (0,2-0,3 м). На поверхні також зустрічається ліпна кераміка роменської культури і гончарна XVIII ст.</p> <p>Знахідки з підніжжя мису із городищем та на останці із базою відпочинку представлені уламками стінок ліпних горщиків пізнього етапу роменської культури. Тут же знайдене пряслице, виготовлене із рожевого овруцького шиферу із отвором в 1,0 см.</p> <p>Значна кількість уламків посуду зі схилів мису належить димленій гончарній кераміці кінця XVII – XVIII ст., а також пізнішого часу, що прикрашена лінійно-хвилястими візерунками, нанесеними червоно-рудими ангобами.</p>
Наявність творів мистецтва	Твори мистецтва відсутні.

7. Перелік складових (для комплексу (ансамблю), визначного місця):

1. Городище. 2. Ділянка допоміжного валу та ескарпу. 3. Селище. 4. Рештки курганного некрополя.

8. Ступінь зхоронності об'єкта:

Добрий, задовільний, незадовільний, аварійний	Загальний стан городища та решток укріплень — добрий, збереженої частини селища — в цілому незадовільний.
---	---

9. Наявність науково-дослідної та науково-проектної документації на об'єкті:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання, інв. №
Науковий звіт	1999	Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М. та ін.	НА ІА НАН України, 1999/ 68 «б»; НА ЦОДПА, ф. е., спр. 231.
Науковий звіт	2004	Шерстюк В.В., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.	НА ІА НАН України; НА ЦОДПА, ф. е., спр. 430.

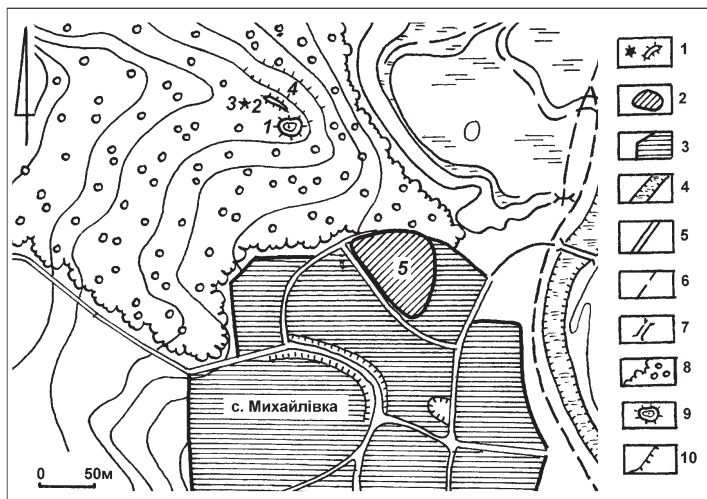
10 До облікової картки додаються графічні матеріали та фотофіксація:

Найменування матеріалів	Кількість	Дата виконання	Виконавець
Михайлівка, с., Брюсія, ур. Михайлівське городище. Схематичний план розташування комплексу.	1	2011	Менчинська Т.В., Шерстюк В.В.

Ілюстрації

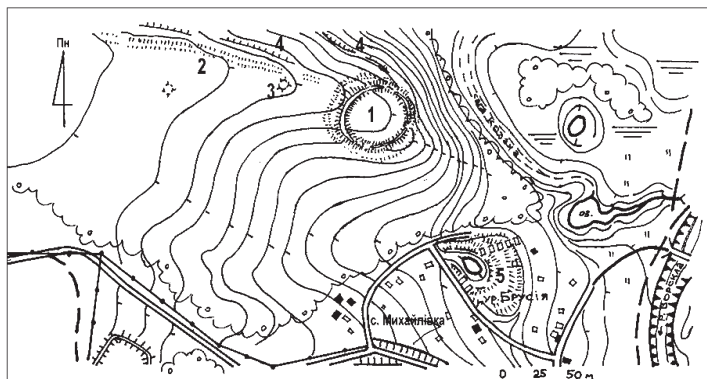

1. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.

Схематичний план місцезрозташування комплексу.

Цифрами позначені: 1 – городище; 2 – ділянка додаткового валу; 3 – кургани або курганоподібні насипи; 4 – ділянки ескарпування; 5 – посад (селище).

Умовні позначення: 1 – вал, кургани; 2 – селище; 3 – забудова села; 4 – річки; 5 – дороги з твердим покриттям; 6 – ґрунтові дороги; 7 – містки; 8 – ліси; 9 – городище; 10 – ескарпи.

2. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.

Генеральний план комплексу.

Цифрами позначені: 1 – городище; 2 – додатковий вал; 3 – кургани чи курганоподібні насипи; 4 – ділянки ескарпування; 5 – посад (селище).

3. Михайлівка, с., Брусія, ур. Панорама загального вигляду мису — місця розташування Михайлівського городища. З півдня.

4. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище. Залишки валу у східному секторі укріплення. Вигляд з півдня.

5. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.
Ділянка рову у західній частині. *З півночі.*

6. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.
Залишки валу та рову. *Вигляд з півночі.*

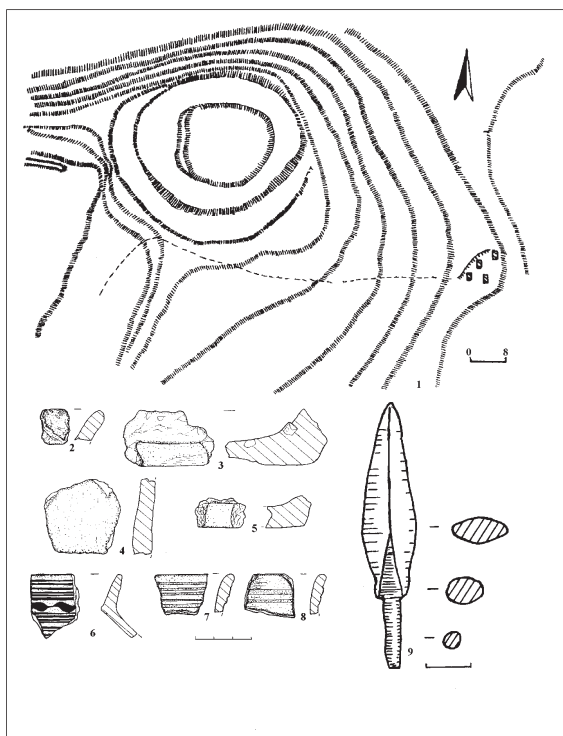

7. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.
Залишки валу і рову на схилі північно-східній частині мису.
Вигляд з півдня.

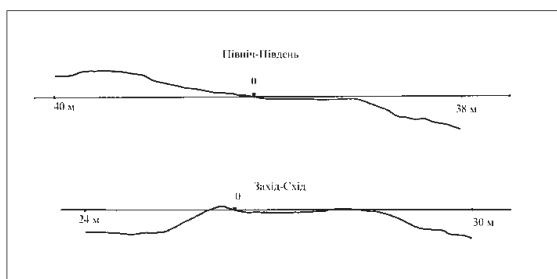

8. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.
Північний ескарпований схил мису.
Вигляд із заходу.

9. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.
План городища (1) і знахідки (2-9, кераміка, залізо).

10. Михайлівка, с., Брусія, ур. Михайлівське городище.
Профілі гіпсометричної зйомки городища.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

ПАСПОРТ

об'єкта культурної спадщини

Курган III («Шведська могила», ур. Хресток)

(найменування об'єкта)

Вид	Тип	Категорія пам'ятки
Археологічний	Споруда	Місцевого значення

1. Дата утворення об'єкта:

IV-II тис. до н.е., епоха неоліту – бронзового віку

2. Місцезнаходження об'єкта:

Село Пришиб, Пришибська сільська рада, Кременчуцький район, Полтавська область, за 0,55 км на північний схід (азимут 51°) від приміщення Пришибської сільської ради, у східній частині села, за 0,02 км на південний схід від вул. Бахарева, що веде на автодорогу до с. Кобелячок.

Географічні координати умовного центру насипу:

Градуси, мінути, секунди (данум VGS 84)	
N	O
49° 2'49.73"	33° 44'32.93"

Під'їзд з м. Полтави: до міст Кременчук або Комсомольськ, приміським автобусним сполученням — до с. Пришиб, далі — по селу правобіч вздовж вул. Бахарева.

3. Охоронний № пам'ятки:

Охоронний номер — № 4701-Пл

4. Дати і № документів, відповідно до яких об'єкт узятो на державний облік та визначено категорію пам'ятки:

Наказ Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р., додаток 3.

5. Наявність охоронних дошок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок:

Охоронна дошка не встановлена.

6. Власник:

Земельна ділянка, зайнята насипом, перебуває у комунальній власності Пришибської сільської ради, у складі земель для сінокошіття та випасання худоби.

7. Користувач:

Пришибська сільська рада: 39750, Полтавська область, Кременчуцький район, с. Пришиб, вул. Леніна, 46, тел. (+380536) 73-37-42. Сільський голова: Городянок Валентина Іванівна.

8. Охоронний договір:

Охоронний договір не укладено.
----

9. Функціональне використання:

Сучасне	Первісне	Інші (протягом часу існування об'єкта)
Випас і сінокіс, водозахисна смуга річки.	Насип над похованнями.	Місце панахид за загиблими під час Північної війни, 1709 р.

10. Історичні дані про об'єкт:

<p>Курган споруджений в якості поховальної споруди з ґрунту над стародавніми похованнями за доби енеоліту – бронзового віку.</p> <p>Оглядався Г.О. Сидоренко 1969 р. Обстежувався О.Б. Супруненок в 1982, 2007 і 2010 рр. під час розвідок на території Кременчуцького району та з метою підготовки матеріалів до паспортизації цього археологічного об'єкту.</p> <p>У науковій звітності курган значиться як насип Х біля с. Пришиб в ур. Хресток.</p> <p>Насип ніколи не розорювався. За усними переказами, на вершині кургану були поховані учасники подій Північної війни початку XVIII ст., а серед місцевих жителів для кургану використовується назва «Шведська могила».</p> <p>Наприкінці XIX ст. на насипу стояв хрест, на якому містився напис: «Тут покояться прах православних воїнів, які поклали життя своє за віру і Вітчизну, в 30 день у битві зі шведами після перемоги Петра I над королем шведським Карлом XII, в день 27 червня 1709 р., що втікали з Полтави через річку Дніпро. У вічну пам'ять нащадкам похованих тут воїнів, жителі м. Келеберди того ж року спорудили хрест і почали щорічно до того місяця хресний хід для служіння за цих воїнів панахиди з освяченням колодязя, що знаходиться біля цього хреста, при річці Кобелячку». Хрест постійно оновлювався селянами, і останнього разу в 1891 р., замість зруйнованого, було споруджено дубовий хрест, а навколо нього — огорожу. До революції, в четвер на святій неділі, саме й проходив тут хресний хід з освяченням води.</p> <p>На думку полтавського історика І.Ф. Павловського, курган може мати відношення лише до подій 12 квітня 1709 р., коли шведи завдали російським військам під Келебердою поразки. Проте, це все ж остаточно не переконало дослідника в наявності на вершині кургану поховань часу Північної війни.</p> <p>На дрібномасштабній карті «М-36-104-В-г-2», складеній за геодезичними зйомками 1953 р., курган показаний як об'єкт археологічного характеру, із насипом з відносною висотою 1,6 м.</p> <p>Археологічні розкопки не проводилися.</p>
---

11. Відомості про сучасний стан об'єкта:

Розташування об'єкта і його роль в навколишньому середовищі	<p>Курган розташований на незначному підвищенні в основі мисоподібного виступу надзаплавної тераси правого берега, висотою 0,7-0,9 м, поряд із краєм плато (абсолютна висота 69,5 м над рівнем Балтійського моря), над вигином долини Сухого Кобелячка. Пола насипу розміщена за 3-5 м від сучасного берега річки.</p> <p>Задернований насип є помітним орієнтиром посеред заплави, виразною археологічною пам'яткою з низькою топографією, що характерно здебільшого для найдавніших енеолітичних курганів, використаних для поховань населенням раннього бронзового віку. Він доступний для огляду.</p> <p>На насипу наявні окремі скупчення рідкісних рослин – ковили волосистої (останні вказують на непорушеність масиву ґрунту та його давній вік), переважають угруповання житняка гребінчастого й інших степових трав.</p>
--	--

Ландшафт	<p>Ландшафт місця розташування археологічного об'єкта — рівнинний заплашний, з наявністю з півночі та заходу невеликого підйому другої тераси безпосередньо над руслом річки. Поверхня тераси із північно-західного та північного боків зайнята садбною забудовою, навколо кургану на 20-70 м — задернована, зі сходу знаходиться заболочене русло Сухого Кобелячка, оточене мальовничими масивами очерету. Від непарного ряду забудови вул. Бахарева с. Пришиб (із західного боку) курган відділяє ділянка шосе.</p> <p>На схилах надзаплавних терас правого берега р. Сухий Кобелячок ростуть поодинокі дерева і кущі, згруповані над пониженнями та вибалками. На північний захід знаходиться сільське кладовище, що займає насип великого кургану, висотою більше 7 м.</p>
Опис об'єкта	<p>Форма насипу овальна, видовжена у плані з північного сходу на південний захід, у перетині — сегментоподібна. Поли порівняно круті (17-24°), стрімкіші з північного та північно-західного боків. Висота кургану — 1,60 м, діаметр основи — 22 x 33 м. Насип та його округла задерновані. Вершина незначно сплюснена, є сліди дерев'яного стовпчика у центрі. На вершині відсутні рештки горбків новітніх поховань.</p> <p>На схилах є кілька дрібних кущів, сліди вір, в яких помітний мулистий склад масиву споруди. Навкруги піл кургану, на відстані 2-5 м, є рештки неглибокого рівчака, шириною близько 0,5 м і незначною глибиною — сліди огорожі новітнього часу.</p> <p>За огляду 1982 р. поряд із курганом відзначені уламки примітливої сірогранітної антропоморфної стели з вузьким невідразним виступом голови енеолітичної епохи, наразі втраченої.</p>
Перебудови, втрати й історичні нашарування	<p>Насип кургану, крім природних руйнувань, має сліди підгортання ґрунту в ході будівництва шосе з боку річки. Зі сходу основа кургану свого часу навесні піднімалася водами річки.</p> <p>З південно-східного боку помітний задернований масив нагорнутого ґрунту (2-3 x 8 м), зверненого до річки у вигляді своєрідної невисокої дамби.</p>
Наявність творів мистецтва та їх опис	Твори мистецтва відсутні.
Опис території об'єкта	Займає вершину заплавного підвищення правого берега р. Сухого Кобелячка. Територія кургану і його найближча округа задерновані. Навколишня поверхня тераси має легкий ухил у східний бік (до русла річки).
Загальна оцінка технічного стану об'єкта, дата, № акта технічного стану	<p>Загальний стан кургану добрий. Належить до числа рідкісних археологічних об'єктів, що не розорювалися, і, з огляду на низьку топографію та мулистий склад насипу, — до кола найдавніших курганів Полтавської обл.</p> <p>Акт обстеження технічного стану від 10 вересня 2012 р. додається.</p>
Наявність інженерних мереж та інженерного обладнання	<p>Відомості про наявність інженерних мереж та інженерного обладнання на території та в масиві кургану відсутні.</p> <p>За 22-25 м на захід від насипу, з протилежного боку шосе, пролягає повітряна лінія електромереж і газопровід.</p>
Дата і № довідки про майн. цінність об'єкта, наймен. організації, що провела оцінку, вартість в гривнях	Майнова цінність не визначена.

12. Перелік складових (для комплексу (ансамблю), визначного місця):

--

13. Територія об'єкта:

Площа	Площа кургану — 0,057 га.
Опис меж території об'єкта	Насип обмежується полями в радіусі 12-17 м від умовного центру — найвищої точки (сучасної вершини). Межа території пролягає по рештках заглибини від новітньої огорожі. Сусідні землекористувачі не визначені.

14. Оцінка антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта:

Якості об'єкта, завдяки яким він набуває культурної цінності як пам'ятка	Курган має важливе наукове значення як насип давнього некрополю над похованнями доби енеоліту – раннього бронзового віку. Крім того, він, за переказами, пов'язаний з подіями Північної війни в Україні (1709 р.) та заходами зі вшанування загиблих у ході військових дій на Полтавщині того часу у XIX ст. Для предмету охорони об'єкта важливим є збереження масиву насипу від руйнування, не допущення пошкоджень під час прокладання комунікацій.
---	---

15. Зони охорони пам'ятки:

Організація-розробник науково-проектної документації	Зони охорони об'єкта не визначені.
Дата розроблення науково-проектної документації	
Дата і номер документа про затвердження науково-проектної документації	
Короткий опис меж зон охорони із зазначенням площі кожної зони	Межі охоронної зони не встановлені. Рекомендована охоронна зона охоплює територію, зайняту курганом, смугою шириною 10 м навкруги (загалом, близько 0,12 га). Тут не можуть проводитися ніякі земляні роботи.

16. Наявність науково-дослідної та науково-проектної документації на об'єкті:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання, інв. №
Науковий звіт	2007	Супруненко О.Б.	НА ІА НАНУ, фонд експ., 2009; НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 575.

17. Дослідницькі й реставраційні роботи на об'єкті:

Найменування робіт	Рік проведення	Замовник	Автор, проектна організація	Підприємство організація
Археологічні розвідки	2007	УК ПОДА, м. Полтава, вул. Жовтнева, 45	О.Б.Супруненко	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37

Обміри, фотозйомка	2010	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37	О.Б.Супруненко	ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12
--------------------	------	---	----------------	---

18. Основні джерела відомостей про об'єкт:

Археологічні матеріали	Археологічні матеріали з об'єкту в музейно-фондових колекціях відсутні. Знахідки з розкопок подібних енеолітичних курганів з низькою топографією в найближчій окрузі села у 1994, 2008-2012 рр. зберігаються у Комсомольському історико-краєзнавчому та Полтавському краєзнавчому музеях (в т.ч. кам'яна мегалітична гробниця-циста).
Іконографічні матеріали	Іконографічні матеріали відсутні.
Архівні матеріали	1. Супруненко О.Б. Звіт про розвідки у Кременчуцькому, Кобеляцькому та Козельщинському районах Полтавської області у грудні 2007 р. (розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури»). — Полтава, 2008 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 509. — Арк. 17. — Рис. 4: 29.
Бібліографічні та картографічні матеріали	2. Павловський І.Ф. Историческая могила // Исторический вестник. — СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1901. — Том LXXXV. — Год двадцать второй. — С. 267-269. 3. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее пам'ятники / Репринт. изд. — Харьков: Сага, 2009. — С. 215-216. — Рис. 118. 4. Карта: М-36-104-В-г-2. — М 1:10 000 / ГУГК МВД СССР. — Комб. съемка 1953 г. — Опечатано в 1955 г. 5. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України: Полтавська область. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 63.

19. До паспорта додаються графічні матеріали та фотофіксація:

Найменування	Кількість	Дата виконання	Виконавець
Картосхема місцезнаходження кургану III в ур. Хресток у с. Пришиб та ін. пам'яток археології на території Пришибської сільської ради (основа: <i>Генеральный штаб. М-36-104. Комсомольськ. М 1:100 000. — Сост. мест. на 1982 г. — Издание 1983 г.</i>).	1	2010	Шерстюк В.В.
Пришиб, с., ур. Хресток, курган III. План-схема розташування (основа: <i>Атлас Дніпро-дзержинського и Днепровского водохранилищ. М 1:50 000. — К.: Киев. воен.-топограф. фабрика, 2004.</i>).	1	2010	Шерстюк В.В.
Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III на космічному фотознімку (програма «Google Earth 5.2.1.1588»).	1	2010	Шерстюк В.В.
Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III. План місцезроташування.	1	2010	Менчинська Т.В., Супруненко О.Б.
Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III. Генеральний план із позначенням розробленої зони охорони.	1	2010	Менчинська Т.В., Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.

Курган з хрестом в околиці с. Пришиб, за І.Ф.Павловським. 1901 р. (за репр. вид. 2009 р.)	1	2009	Павловський І.Ф.
Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III. Загальний вигляд, з півночі.	1	2010	Супруненко О.Б.
Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III, з південного заходу.	1	2010	Радченко М.О.
Пришиб, с., ур.Хресток. Курган III. Насип та його округ, з півдня.	1	2011	Радченко М.О.

Паспорт склали і доповнили:

Посада та назва організації	Спеціальність, кваліфікаційний рівень	Прізвище, ініціали	Підпис	Дата складання
Зав. відділом археології раннього залізного віку ІА НАН України	доктор історичних наук, професор	С.А. Скорий		01.12.2010, 19.10.2012
Заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України по Полтавській обл., заслужений працівник культури України	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник	О.Б. Супруненко		01.12.2010, 19.10.2012

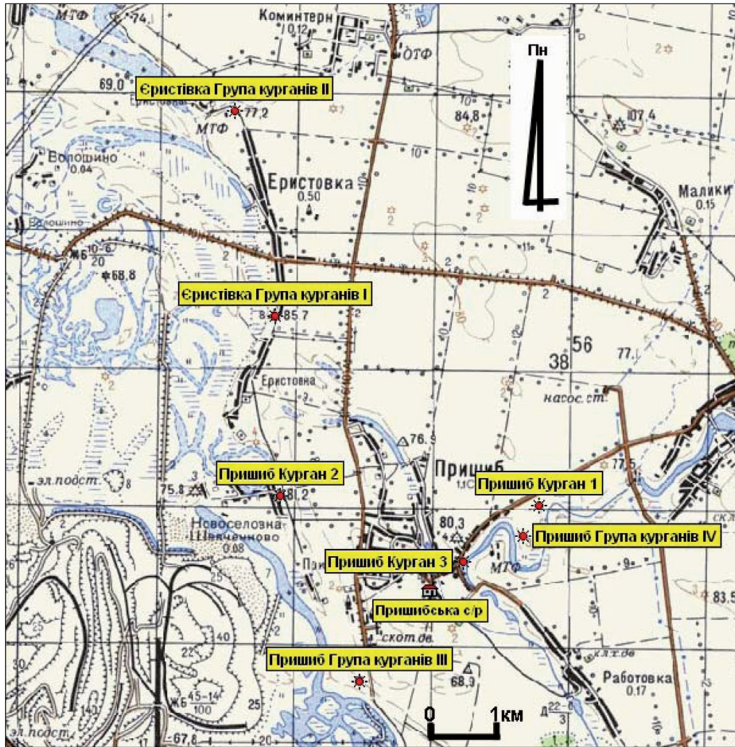
Керівник органу охорони культурної спадщини —
Начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації

Г.І. Фасій

(ім'я, прізвище, підпис, печатка)

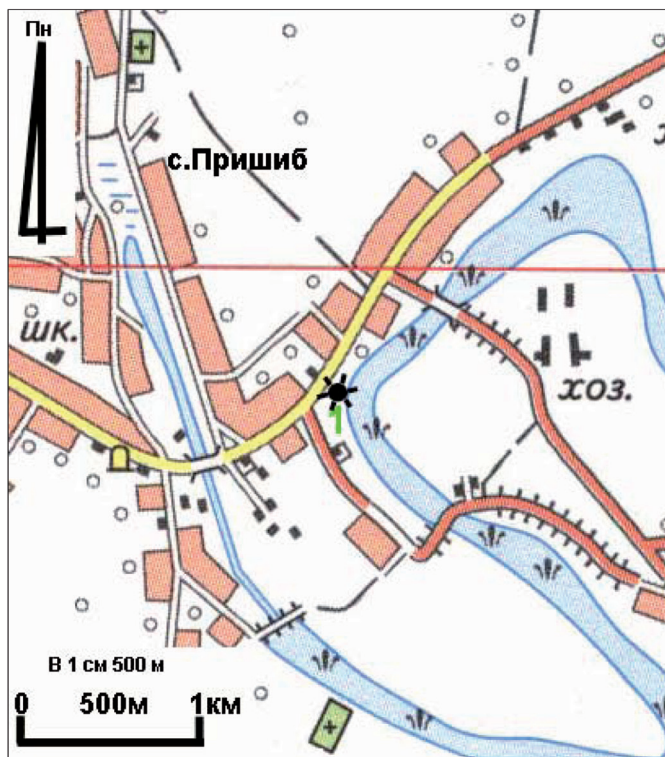
Ілюстрації

1. Картохема місцезнаходження кургану III в ур. Хресток у с. Пришиб та інших пам'яток археології на території Пришибської сільської ради

(основа: Генеральный штаб. М-36-104. Комсомольск. М 1:100 000. — Сост. местности на 1982 г. — Издание 1983 г.).

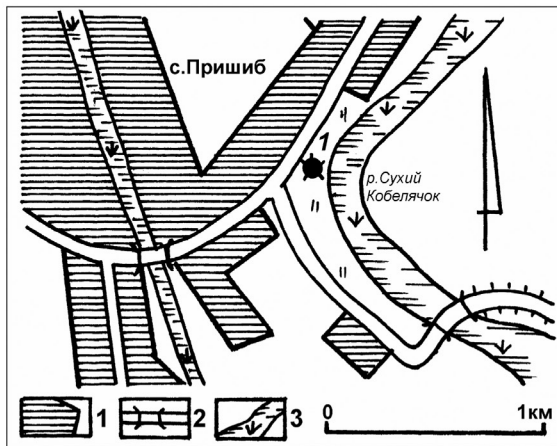
2. Пришиб, с., ур. Хресток, курган III (1). План-схема розташування
 (основа: Атлас Днепродзержинского и Днепровского водохранилищ. М 1:50 000. —
 К.: Киев. воен.-топогр. ф-ка, 2004).

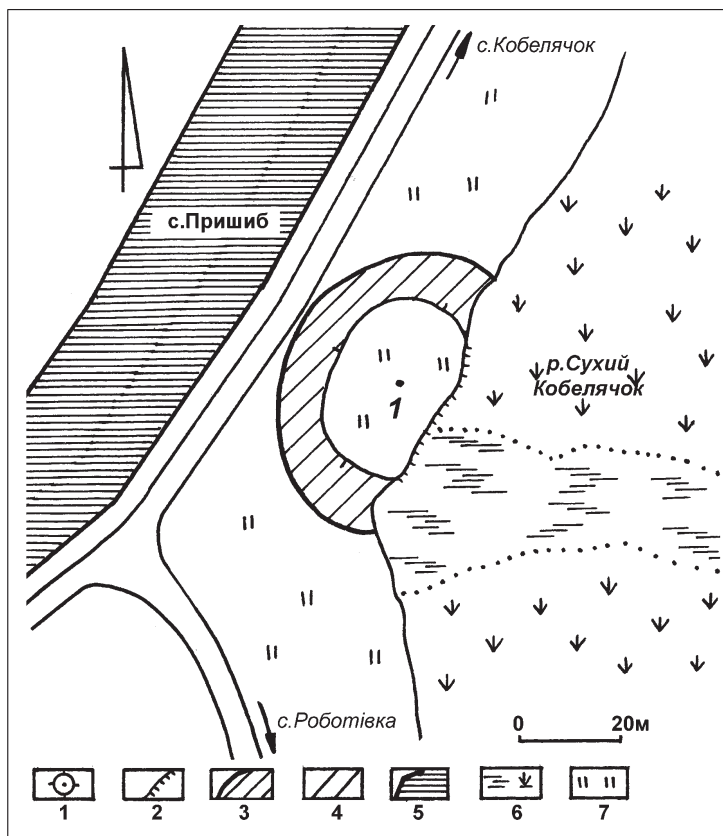
3. Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III (1) на космічному фотознімку (програма «Google Earth 5.2.1.1588»).

4. Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III (1). План місцезрозташування.
Умовні позначення: 1 – житлова забудова; 2 – дороги з твердим покриттям, містки; 3 – заболочене русло річки.

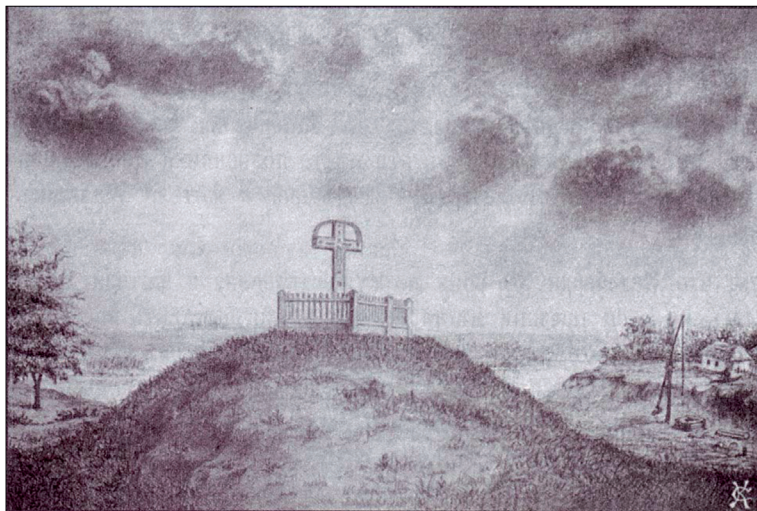

5. Пришиб, с., ур. Хресток. Курган III (I). Генеральний план із позначенням розробленої зони охорони.

Умовні позначення: 1 – насип кургану з умовним центром; 2 – незначний обрив;
3 – охоронна зона; 4 – дорога з твердим покриттям;
5 – житлова забудова; 6 – заболочена річка, болота; 7 – луки.

6. Курган з хрестом в околиці с. Пришиб,
за І.Ф.Павловським. 1901 р. (за репр. вид. 2009 р.).

7. Пришиб, с., ур.Хресток. Курган III. Загальний вигляд,
з півночі. 2010 р.

8. Пришиб, с., ур.Хресток. Курган III, з південного заходу. 2010 р.

9. Пришиб, с., ур.Хресток. Курган III. Насип та округа, з півдня. 2011 р.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

ПАСПОРТ
об'єкта культурної спадщини

Група курганів I «Три могили (Три брати)»

(найменування об'єкта)

Вид	Тип	Категорія пам'ятки
Археологічний	Комплекс	Місцевого значення

1. Дата утворення об'єкта:

IV-I тис. до н.е., епоха енеоліту – раннього залізного віку

2. Місцезнаходження об'єкта:

Село Дмитрівка, Дмитрівська сільська рада, Комсомольська міська рада, Полтавська область, за 1,49 км на південний захід (азимут 214°) від сучасної південної окраїни с. Дмитрівка, за 1,26 км на північний захід (азимут 318°) від залізничної платформи «Шлюзи» («7-й км»), за 1,72 км на північ-північний захід (азимут 346°) від перехрестя автотраси Комсомольськ – Дмитрівна та відгалуження залізниці на Редутський кар'єр, за 3,72 км на південь (азимут 195°) від приміщення виконкому Дмитрівської сільської ради.

Географічні координати об'єктів комплексу:

№ п/п	Координати умовних центрів насипів, градуси, мінута, секунди (датум VGS 84)	
	N	O
1	49° 4'44.69"	33°35'43.33"
2	49° 4'45.22"	33°35'47.24"
3	49° 4'45.08"	33°35'39.36"
4	не встановлені	не встановлені
5	не встановлені	не встановлені

Під'їзд з м. Полтави: автотрасою Р-17 Суми – Полтава – Олександрія, у напрямку на м. Кременчук, до с. Дмитрівка, далі — ґрунтовими дорогами і пішим ходом.

3. Охоронний № пам'ятки:

Охоронний номер — № 4682-Пл

4. Дати і № документів, відповідно до яких об'єкт узятो на державний облік та визначено категорію пам'ятки:

Наказ Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р., додаток 3.

5. Наявність охоронних дошок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок:

Охоронна дошка не встановлена.

6. Власник:

Ділянки, зайняті насипами курганів, перебувають у державній власності, у межах населених пунктів Дмитрівської сільської ради (с. Дмитрівка), у складі земель запасу.

7. Користувач:

Дмитрівська сільська рада, 39891, Полтавська область, Комсомольська міська рада, с. Дмитрівка, вул. Шевченка, 12, тел. (+3805348) 4-11-76. Сільський голова: Праджко Антоніна Іванівна.

8. Охоронний договір:

Охоронний договір не укладено.

9. Функціональне використання:

Сучасне	Первісне	Інші (протягом часу існування об'єкта)
Пункт триангуляції, орні угіддя.	Насипи над похованнями	Пункти триангуляції, орні угіддя, оборонні позиції часу Великої Вітчизняної війни

10. Історичні дані про об'єкт:

Кургани групи споруджені, як і більшість курганів Лісостепу та Степу України, в якості поховально-культових споруд із ґрунту над стародавніми похованнями за доби енеоліту – бронзового віку, з їх поступовим підсипанням до епохи раннього залізного віку.

Вперше кургани оглядалися Г.О. Сидоренко у 1970-х рр. Три найбільші кургани могильника обстежувалися Г.М. Некрасовою 1986 р. (молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, розвідки з укладання археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області).

Пізніше кургани комплексу оглядалися М.П. Стахівим і С.О. Єремєєвим на початку 1990-х рр. (красознавці-музейники, у складі Полтавської археологічної експедиції Лабораторії охоронних археологічних досліджень Міністерства культури України, керівник — кандидат історичних наук Ю.О. Шилов). На той час ними був засвідчений факт розорювання насипу № 3 та часткове руйнування кургану № 2.

Ю.Ю. Башкатовим в 2001 р. (розвідки на селищі Дмитрівка III, загин Інституту археології НАН України) у складі групи відзначено 4 насипи: останнім, на думку дослідників, могли бути рештки підвищення під опорою високовольтної лінії електромереж. На цей час насип № 3 групи вже розорювався, а на поверхні кургану № 1 простежувалися сліди незначних грабницьких розкопок.

У 2003 р. кургани обстежувалися О.Б. Супрунечком, І.М. Кулатовою та К.М. Мироненком (директор, завідувача відділом та головний хранитель Центру охорони та досліджень пам'яток археології УК ПОДА), під час розвідок з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області.

Група обстежувалася О.Б. Супрунечком і В.В. Шерстюком в 2008, 2010 та 2012 рр. з метою підготовки матеріалів до випуску частини тома «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області (Центр охорони та досліджень пам'яток археології) та підготовки матеріалів до паспортизації археологічного об'єкта (Полтавська археологічна експедиція Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України), що дозволило виявити ще два розораних кургани у її складі.

У науковій звітності група курганів носить назву «Три брати» або «Три могили», з прив'язкою до с. Дмитрівка чи до колишнього хутора Суки.

З будівництвом м. Комсомольська, залізниці до нього від станції «Потоки», автотраси до міста на початку 1970-х рр., кургани опинилися справа (на захід) від цих транспортних магістралей. Найбільші два насипи не розорювалися, залишаючись задернованими. Менший від них третій курган почав розорюватися у 1990-х рр.

На топографічних картах-«триверстовках» 1869 р. та 1918-1922 рр. на місці розташування групи показане лише кладовище, певно, некрополь найближчого на той час хут. Боршаки, майбутнього хутора і села Суки, знищеного в роки голодомору.

<p>На дрібномасштабній карті М-36-104-В-в-2, складеній за геодезичними зйомками 1953 р., містяться позначки всіх великих насипів групи. Курган № 1, за обмірами геодезистів, мав відносну висоту — 5,7 м та пункт триангуляції на вершині з абсолютним значенням висоти — 73,8 м, курган № 2 — відносну висоту — 3,6 м, насип № 3 — 3,3 м. У порівнянні із сучасним нівелюванням, курган № 3 могильника значно «втратив» у висоті, «розплившись» від розорювання.</p> <p>На карті «Х-39-63-А-а-4» масштабу 1:10 000 см, складеній за рекогносцировкою 1982 р., також позначені всі три найбільші насипи могильника: перший — як курган з відносною висотою 5,8 м з пунктом триангуляції на вершині, другий — як насип значних розмірів, з відносною висотою 4,0 м, третій — як насип кургану з висотою 2,7 м. На сучасній топографічній карті М 1:100 000 см — «М 36-104» — на місці розташування групи показаний лише пункт координування з абсолютним значенням висоти 73,4 м. За даними геодезичних довідників, триангуляційний знак на одному з курганів носив назву «Суки».</p> <p>Археологічні розкопки не проводилися.</p>
---

11. Відомості про сучасний стан об'єкта:

<p>Розташування об'єкта і його роль в навколишньому середовищі</p>	<p>Кургани займають вершину широтно видовженого розораного підвищення мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел, що зіймається на 1,8-2,0 м над рівнем заплави та прилеглої із заходу стариці, з абсолютним значенням 67,1 м у Балтійській системі вимірів. Підвищення оточене з півдня та північного боку неглибокими вибалками. Кургани витягнуті широтним ланцюжком на 0,22 км вздовж південного краю підвищення. Три більші насипи є домінантами навколишнього надзаплавного ландшафту, особливо помітні з шосе та залізниці.</p> <p>Комплекс є унікальною археологічною пам'яткою — одним з найбільш північних скупчень великих степових курганів Лівобережжя Дніпра, доступним для огляду. Наукове значення цих об'єктів підсилюється їх непорушністю та задернованістю, розташуванням поряд із відомою археологічною пам'яткою початку гунської епохи — селищем Дмитрівка III.</p>
<p>Ландшафт</p>	<p>Ландшафт округи комплексу — рівнинний надзаплавний, вкритий незначними підвищеннями надгирлових намівів Псла. Пагорб зайнятий вздовж широтних країв поодинокими кущами і деревами, масивами насаджень над берегами стариць. Задерновані насипи великих курганів вкриті лучно-степовою рослинністю. Територія між автотрасою і вершиною підвищення з курганами розорюється. З новітніх втручань антропогенного характеру зі сходу та заходу від курганів пролягають малопотужна і високовольтна лінії електромереж, за 20 м на схід від кургану № 2 — польова дорога. З південно-східного боку від курганів, на відстані 90 м прокладений магістральний газопровід «Шебелинка – Комсомольськ – Кременчук». За 95 м на північ – північний захід від кургану № 1, у північній частині поселення Дмитрівка III, розташована опора високовольної лінії електропередач, споруджена на курганоподібному насипу підсипки круглої в плані форми, висотою 2,1 м і діаметром 20 м, вкритому кущами, що з першого погляду нагадує курган.</p> <p>На двох задернованих курганах збереглися окремі ділянки, де ростуть рідкісні трави, у т.ч. ковила волосиста.</p>
<p>Опис об'єкта</p>	<p>Група складається 5-ти курганів: двох великих більшою мірою задернованих насипів (№№ 1-2), та дещо меншого розораного (№ 3), а також двох невеликих і дуже розораних (№№ 4-5), висотою</p>

0,30-0,70 м і діаметром 15-78 м. Насипи вишикувані майже широтно зорієнтованим ланцюжком (протяжність 220 м) на відстані в 10-40 м один від одного.

Центральним і найбільшим у групі є великий переважно задернований *курган № 1*, що височіє на пануючому підвищенні мису між двох дещо менших насипів. Його задернована частина має розміри 41,0 x 45,5 м, розорані поли — 67 x 78 м (за всіма північ-південь та схід-захід, відповідно).

Задернована частина насипу майже круглої в плані, гостроверхої у перетині форми, з підораними зі сходу та південного сходу полами (на 13-16 м). Його вершина зберігає предковичне задернування, з широтних боків він вкритий над полами кущами і невеликими деревами. На вершині збереглися рештки зруйнованого пункту триангуляції зі слідами обвалування. Нівельована висота насипу складає 8,8 м. Характер руйнувань піл справляє враження спорудження на насипу значного кургану епохи енеоліту – раннього бронзового віку сплоснених сегментоподібних у перетині обрисів (висотою 1,5-2,0 м) більш пізнього масиву «крутого» (зі стрімкими схилами крутизною 22-30°) насипу епохи раннього залізного віку.

Дещо меншим є сусідній (зі східного боку) *курган № 2*. Це задернований насип майже круглої в плані, напівкулястої у перетині форми, з підораною з півдня полою (на 11 м). Курган зберігає давнє задернування, значну крутизну схилів (18-36°), оточений над полами рядом дерев і кущів зі слідами незначного обвалування. На його схилах росте кілька дерев та кущів.

На вершині збереглися рештки зруйнованого пункту триангуляції зі слідами обвалування. Східна пола на третину пошкоджена котлованом від вибирання ґрунту, вивезеного на початку 1990-х рр. на дачні ділянки. З північного та північно-західного боків край поли кургану помітні рештки залитих окопів 1941 р. та заглибина бліндажу.

Нівельована висота насипу становить 6,2 м, задернована частина має розміри 50 x 60 м, розорані поли — 61 x 63 м (за всіма північ-південь та схід-захід, відповідно).

Із західного боку від насипу № 1 розташований розораний *курган № 3*. Це досить виразна поховальна споруда, що височіє на західному підвищенні краю мису над заплавою стариці, прилягаючи до території черняхівського поселення Дмитрівка III. Насип круглої в плані, напівкулястої у перетині форми. Розорюється досить нетривалий час (з поч. 1990-х рр.), отже на поверхні відсутні виорані знахідки.

Нівельована висота кургану складає 4,2 м, діаметр – 50 x 51 м.

Невеликий *курган № 4* біля насипу № 2, немовби «порухе» чіткий ряд спрямування ланцюжка споруд всієї групи. Курган розораний, круглої в плані форми, проте зберіг видовжено-сегментоподібні у перетині обриси. Висота — 0,7 м, діаметр — 20 м.

Маленький *курган № 5* знаходиться між насипами № 2 і 3, ближче до останнього. Це дуже розораний насип круглої в плані форми, зведений, судячи за плямами викидів, над кількома похованнями, що має висоту 0,3 м і діаметр не більше 15 м.

	Таблиця. Розміри насипів курганів.		
	№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)
	1	8,80	Задернована частина: 41,0 x 45,5 м, із розорюваними полами: 67 x 78 м (за всіями Пн.-Пд. та Сх.-Зх., відповідно).
	2	6,20	Задернована частина: 50 x 60 м; з розораними полами: 61 x 63 м (за всіями Пн.-Пд. та Сх.-Зх., відповідно).
	3	4,20	50 x 51 м
	4	0,70	20
	5	0,30	15
	Біля підніжжя кургану № 1 виявлені уламки ліпного посуду ямної, бабинської і зрубної культур, скіфського часу; край насипу № 2 — фрагменти ліпного посуду ямно-катакомбної доби, гончарної кераміки сарматської епохи; на полах кургану № 3 траплялися окремі уламки кераміки черняхівської культури, пов'язані з життєдіяльністю мешканців селища Дмитрівка III, а також кілька дрібних ліпних — бабинської культури, виявлених на південному схилі.		
Перебудови, втрати історичні нашарування	Кургани, крім суто природних руйнацій від часу спорудження, мають пошкодження піл внаслідок підорювання, а також незначні порушення насипів від діяльності землерийних тварин. Найбільші насипи №№ 1-2 у верхній частині пошкоджені влаштуванням обвалування пунктів триангуляції. На вершині та край підшоши кургану № 1 є сліди грабницького шурфування, насип № 2 на третину зі східного боку зруйнований вибиранням ґрунту у 1990-х рр., а в полах містить сліди спорудження окопів і бліндажу 1941 р. Насипи курганів №№ 4-5 розпозвлися від тривалого розорювання.		
Наявність творів мистецтва	Твори мистецтва відсутні.		
Опис території об'єкта	Група курганів займає підвищення мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Псел, одну з найвищих ділянок надзаплати в окрузі. Територія пагорба, крім задернованих насипів №№ 1-2, розорюється. Великі кургани оточені кущами і деревами. Пагорб має легкий нахил у східний та західний боки.		
Загальна оцінка технічного стану об'єкта, дата, № акта технічного стану	Загальний стан комплексу в цілому задовільний. Три великі кургани належать до числа рідкісних археологічних об'єктів, два з яких не розорювалися, а один — розорюється останні два десятиріччя. Акт обстеження технічного стану від 19 жовтня 2012 р. додається.		
Наявність інженерних мереж та інженерного обладнання	На вершинах курганів №№ 1-2 могильника, в масивах насипів, збереглися залишки основ триангуляційних знаків. Над північно-західною пологою насипу № 3 проходить повітряна лінія електропередач — ЛЕП 35 кВ ВАТ «Полтаваобленерго» (охоронна смуга — 15 м від крайніх проводів).		
Дата і № довідки про майнову цінність, найменування організації, що провела оцінку, вартість в грн.	Майнова цінність не визначена.		

12. Перелік складових (для комплексу (ансамблю), визначного місця):

1. Курган № 1. 2. Курган № 2.
3. Курган № 3. 4. Курган № 4.
5. Курган № 5.

13. Територія об'єкта:

Площа	Площа, яку займають кургани, становить 0,9917 га. Зокрема: курган № 1 — 0,4104 га; курган № 2 — 0,3280 га; курган № 3 — 0,2042 га; курган № 4 — 0,0314 га; курган № 5 — 0,0177 га.
Опис меж території об'єкта	Насипи обмежуються полями в радіусі 7,5-40 м від їх умовних центрів — найвищих точок (сучасних вершин). Сусідні землекористувачі: ФОП Лотоус Володимир Вікторович (фермерське господарство).

14. Оцінка антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта:

Якості об'єкта, завдяки яким він набуває культурної цінності як пам'ятка	Група курганів має важливе наукове історико-археологічне значення як давній некрополь племен доби енеоліту – раннього бронзового та раннього залізного віків. Крім того, насипи, як об'єкти історичного ландшафту цієї території, є рідкісними за збереженістю зразками великих і середнього розміру курганів не тільки Нижньопільського мікрорегіону, а й всього Дніпровського Лівобережного терасового лісостепу. Для предмету охорони комплексу важливим є збереження масивів насипів від розорювання, втрати рослинного покриву, не допущення руйнування під час можливого прокладання комунікацій. Доцільним є підсилення східної поли кургану № 2, з метою заповнення котловану від вибирання ґрунту 1990-х рр.
---	--

15. Зони охорони пам'ятки:

Організація-розробник науково-проект. документації	Зона охорони комплексу не визначена.
Дата розроблення науково-проектної документації	
Дата і номер документа про затвердження науково-проектної документації	
Короткий опис меж зон охорони із зазначенням площі кожної зони	Проект меж охоронної зони не затверджено. Рекомендована охоронна зона охоплює територію, зайняту курганами, смугою навкруги в 25-50 м, де обмежується проведення активних сільськогосподарських робіт (близько 1,15 га).

16. Наявність науково-дослідної та науково-проектної документації на об'єкт:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання, інв. №
Научный отчет	1986	Лугова Л.М., Мельникова І.С., Некрасова Г.М.	НА ІА НАН України, м. Київ, фонд експ., 1986/306, № 24801; НА ЦОДПА УК ПОДА, фонд експ., спр. 15-15а.
Научный отчет	1992	Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А.	НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 308.
Научный отчет	2001	Башкатов Ю.Ю., Івченко А., Тараненко С.П.	НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 318.

Науковий звіт	2003	Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М.	НА ІА НАНУ, фонд експ., 2005/4; НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 355.
Науковий звіт	2008	Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.	НА ІА НАНУ, фонд експ., 2008/98; НА ЦОДПА, фонд експ., спр. 540.

17. Дослідницькі й реставраційні роботи на об'єкті:

Найменування робіт	Рік проведення	Замовник	Автор, проектна організація	Підрядна організація
Археологічні розвідки	1986	УТОПІК, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19.	Г.М. Некрасова	Інститут археології Академії наук УРСР, сучасна адреса: м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12
Археологічні розвідки	Поч. 1990-х рр.		М.П. Стахів, С.О. Єремєєв	Краєзнавчі розвідки
Археологічні розвідки	2001	Комс. ІКМ, м. Комсомольськ, вул. Комсомальців, 4	Ю.Ю. Башкатов	Інститут археології НАН України, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12.
Археологічні розвідки	2003	УК ПОДА, м. Полтава, вул. Жовтнева, 45	О.Б.Супруненко, І.М.Кулатова, К.М.Мироненко	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37
Археологічні розвідки, інвентаризація	2008	УК ПОДА, м. Полтава, вул. Жовтнева, 45	О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37
Обміри, фотозйомка	2010, 2012	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37	О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк	ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12

18. Основні джерела відомостей про об'єкт:

Археологічні матеріали	Археологічні музейно-наукові фондові матеріали з комплексу об'єктів відсутні. Знахідки з розкопок курганів в окрузі села 2008-2010 рр. зберігаються у Полтавському краєзнавчому та Комсомольському історико-краєзнавчому музеях.
Іконографічні матеріали	Іконографічні матеріали відсутні.
Архівні матеріали	1. Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н. Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году. — Полтава, 1987 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 15-15а. — Арк. 53 (с. Дмитрівка, кургани №№ 27-29). — Рис. 197-199. 2. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахів Н.А., Єремєєв С.А. Отчет о раскопках кургана «Щегельня» у с. Пидлужнє Кременчугского р-на Полтавской обл. в 1992 году. — Київ, 1992 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 308. — Арк. 27.

	<p>3. Башкатов Ю.Ю., Ивченко А., Тараненко С.П. Отчет об археологической разведке у с. Дмитровка (Кременчугский р-н Полтавской обл.) с 9 по 12 октября 2001 года. — Київ, 2002 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 318. — Арк. 3. — Рис. 3; 9; 12.</p> <p>4. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі м.Комсомольськ з підготовки археологічної частини „Зводу пам'яток історії та культури” в 2002-2003 рр. — Полтава, 2002-2003 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 355. — Арк. 8-9. — Рис. 3:12; 12-14.</p> <p>5. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження на території Комсомольської міської ради Полтавської області в 2008 р. (з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури») // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 540. — Арк. 72-73. — Рис. 40-41.</p>
<p>Бібліографічні та картографічні матеріали</p>	<p>6. Карта: в 1 дюйме 3 версты. Ряд XXV. Лист 12. Губ. Екатеринославской, Херсонской и Полтавской / Часть Херсонс. губ. исправл. 1869 г. // НА ЦОДПА. — Ф. 7 к/м. — Спр. 15. — Арк. 14.</p> <p>4. Карта: М-36-104-В-2. — М 1:10 000 / ГУГК МВД СССР. — Комбинированная съемка 1953 г. — Отпечатано в 1955 г.</p> <p>5. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України: Полтавська область. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 60.</p> <p>6. Карта: X-39-63-А-а-4. — М 1:10 000. — Съемка 1982 г.</p> <p>7. Карта: Генеральный штаб. — М-36-104. — Комсомольськ. — М 1:10 000. — Сост. местности на 1982 г. — Изд. 1983 г.</p> <p>8. Атлас Днепродзержинского и Днепровского водохранилищ. М 1:50 000. — К.: Киев. воен.-топогр. ф-ка, 2004. — С. 8, 10.</p> <p>9. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Археологічні пам'ятки околиць Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2004. — № 1-2. — С. 14, 40. — Рис. 1:14; 11-12.</p> <p>10. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. — К.-Полтава: Археологія, 2005. — Ч. 1. — С. 14, 40. — Рис. 1:14; 11-12.</p> <p>11. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курганна група «Три могили» [с. Дмитрівка, ур. Суки, кол. хут.] // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада / Упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б. — К.-Полтава: Полтавський літератор, 2008. — С. 107-108. — № 91.</p> <p>12. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Дмитрівка с., Комсомольська міська рада. Курганів група «Три могили» // Полтавіка: Полтавська енциклопедія: У 12-ти т. — Т. 12: Релігія і церква. — Полтава: Полтавський літератор, 2009. — С. 207.</p> <p>13. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Прип'їлля. — К.: ЦП НАН України, 2011. — С. 6. — Кол. вкл. I: 4-5.</p>

19. До паспорта додаються графічні матеріали та фотофіксація:

Найменування	Кількість	Дата виконання	Виконавець
<p>Картохема місцезнаходження групи курганів «Три могили» (№ 91) і пам'яток археології на території Дмитрівської сільської та Комсомольської міської рад (за: <i>Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — К.-Полтава: Полтав. літератор, 2008. — С. 14).</i></p>	1	2008	Менчинська Т.В., Тимошук А.І.

Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили» («Три брати»). План-схема розташування групи (основа: Атлас Дніпродзержинського і Дніпровського водохранилищ. М 1:50 000. — К.: Киев. воен.-топогр. фабрика, 2004).	1	2010	Шерстюк В.В.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили» («Три брати»). Видял на космічному фото-знімку (прогр. «Google Earth 5.2.1.1588»).	1	2010	Шерстюк В.В.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили» («Три брати»). План місцезоташування.	1	2012	Менчинська Т.В., Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили» («Три брати»). Генеральний план розташування курганів (1-5), із позначенням розробленої охоронної зони.	1	2012	Менчинська Т.В., Шерстюк В.В.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Видял курганів №№ 1-2 з півд. сходу, 1986 р.	1	1986	Некрасова Г.М.
Дмитрівка, с. Група I «Три могили». Видял курганів №№ 1, 3 з півн. сходу, 2001 р.	1	2001	Башкатов Ю.Ю.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 1 з півночі, 2001 р.	1	2001	Башкатов Ю.Ю.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Кургани групи з півд. сходу, 2003 р.	1	2003	Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Кургани №№ 1 та 2 із заходу, 2003 р.	1	2003	Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Загальний видял, з півн. сходу, 2012 р.	1	2012	Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Видял з півн. заходу, 2011 р.	1	2011	Лямкін В.В.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 1, з півн. сходу, 2012 р.	1	2012	Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 1, зі сходу, 2012 р.	1	2012	Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 2, з півн. заходу – півночі, 2012 р.	1	2012	Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 2, північно-західна частина, рештки окопів часу Великої Вітчизняної війни, 2012 р.	1	2012	Супруненко О.Б.
Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 3, зі сходу, 2012 р.	1	2012	Супруненко О.Б.

Паспорт склав і доповнив:

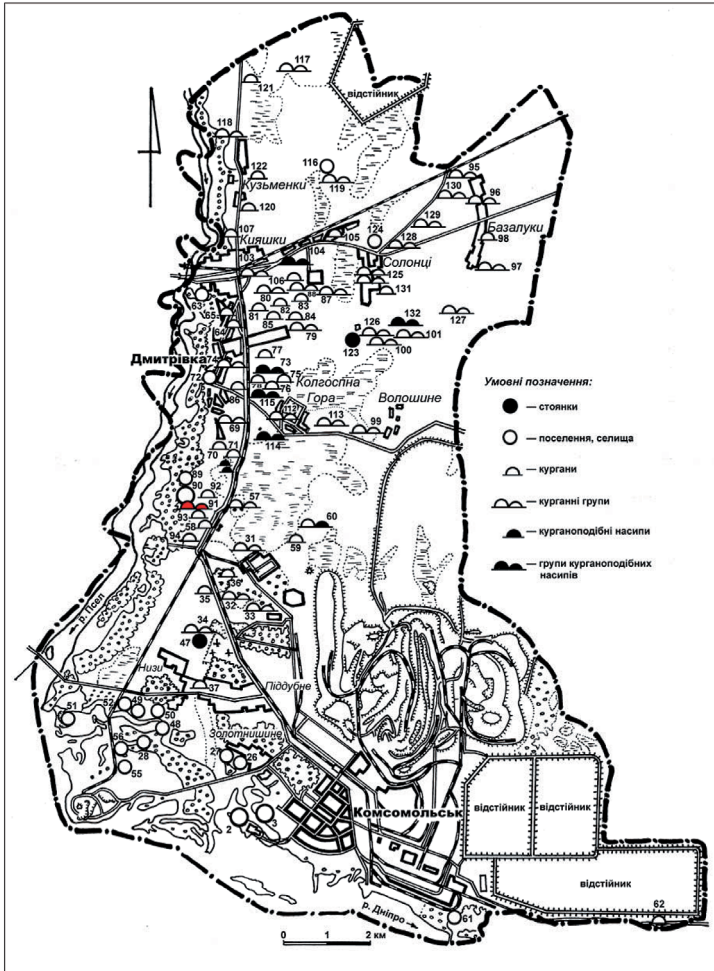
Посада та назва Організації	Спеціальність, кваліфікаційний рівень	Прізвище, ініціали	Підпис	Дата складання
Заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України по Полтавській обл., заслужений працівник культури України	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник	О.Б. Супруненко		15.11.2010, 19.10.2012

Керівник органу охорони культурної спадщини —
Начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації
Г.І. Фасій

(ініціали, прізвище, підпис, печатка)

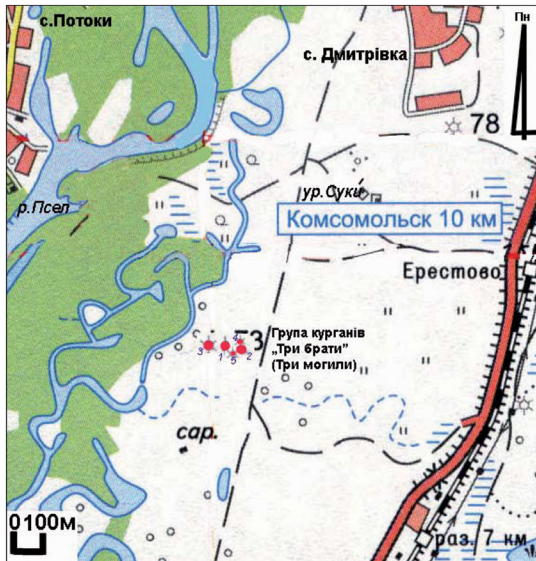
Ілюстрації

1. Картохсхема місцезнаходження групи курганів «Три могили» (№ 91) і пам'яток археології на території Дмитрівської сільської та Комсомольської міської рад

(основа: Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — К.-Полтава: Полтав. літератор, 2008. — С. 14).

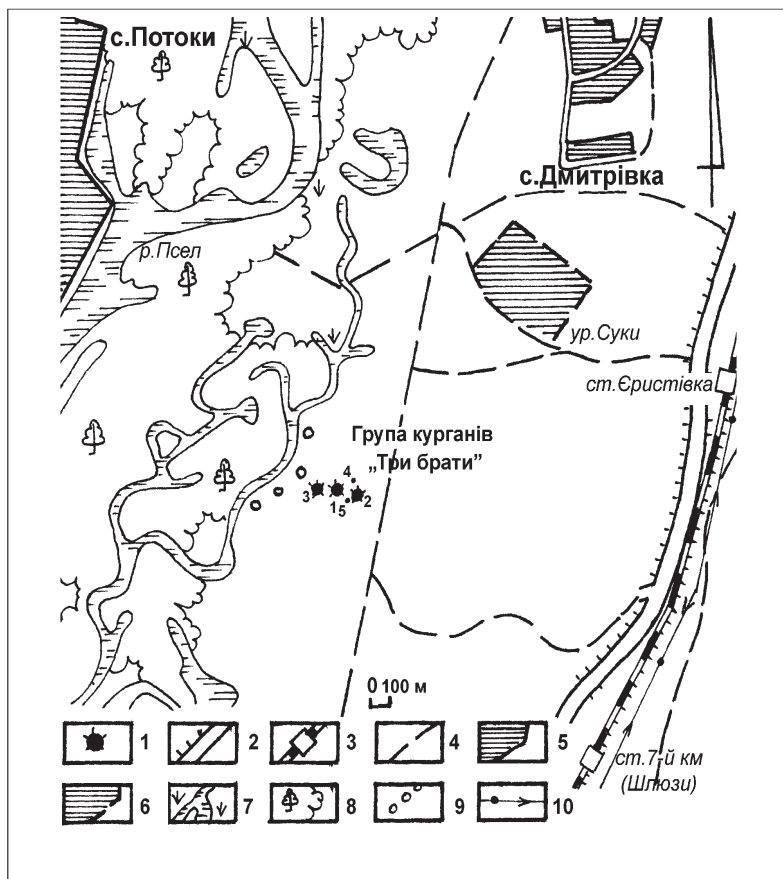

2. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили» («Три брати»).
План-схема розташування групи
(основа: Атлас Дніпродержжиринського і Дніпровського водохранилищ. М 1:50 000. —
К.: Київ. воен.-топогр. ф-ка, 2004).

3. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили»
 («Три брати»). Вид на космічному фотознімку
(програма «Google Earth 5.2.1.1588»).

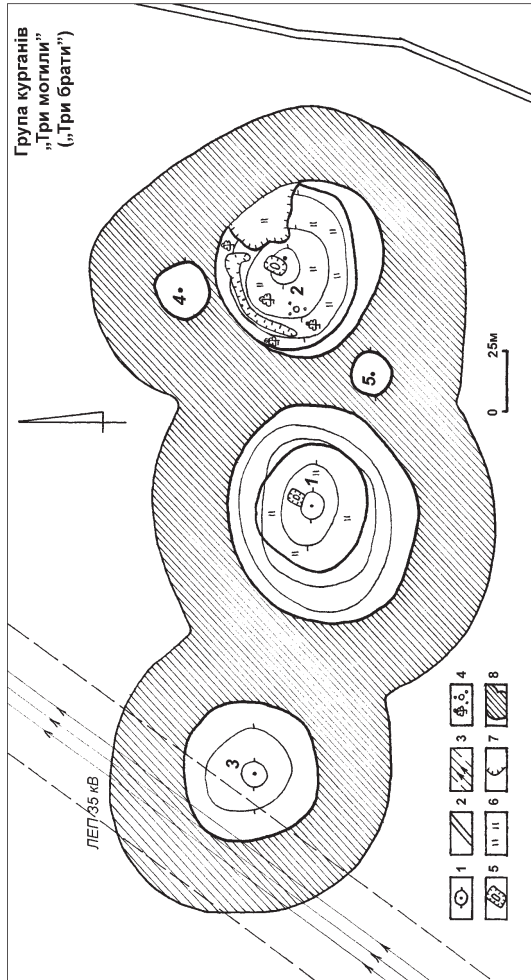
4. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили»

(«Три брати»). План місцезонашування.

Умовні позначення: 1 – кургани; 2 – дороги з твердим покриттям, підсіпки; 3 – залізниці, платформи, станції; 4 – ґрунтові дороги; 5 – житлова забудова; 6 – знесені населені пункти; 7 – річки, болота; 8 – лісові масиви; 9 – лісосмуги; 10 – лінії електромереж.

5. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили» («Три брати»). Генеральний план розташування курганів (1-5), із позначенням розробленої охоронної зони.

Умовні позначення: 1 – насипи курганів та їх умовні центри; 2 – ґрунтові шляхи; 3 – лінія електромереж «ЛЕП 35 кВ» та її охоронна зона; 4 – дерева, чагарники; 5 – пункт триангуляції; 6 – задерновані ділянки; 7 – обриви, ями; 8 – охоронна зона.

6. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Вигляд курганів №№ 1-2 з південного сходу, 1986 р. (за Г.М. Некрасовою).

7. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Вигляд курганів №№ 1, 3 з північного сходу, 2001 р. (за Ю.Ю. Башкатовим).

8. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Вигляд кургану № 1 з півночі, 2001 р. (за Ю.Ю. Башкатовим).

9. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Кургани групи з південного сходу, 2003 р. (за О.Б. Супрунком, І.М. Кулатовою, К.М. Мироненком).

10. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Кургани №№ 1 та 2 (на задньому плані) із заходу, 2003 р. (за О.Б. Супрунком, І.М. Кулатовою, К.М. Мироненком).

11. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Загальний вигляд, з північного сходу, 2012 р.

12. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Вигляд з північного заходу, 2011 р.

13. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 1, центральна частина, з північного сходу, 2012 р.

14. Дмитрівка, с. Група курганів І «Три могили». Курган № 1, *зі сходу*, 2012 р.

15. Дмитрівка, с. Група курганів І «Три могили». Курган № 2, *з північного заходу-півночі*, 2012 р.

16. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 2, північно-західна частина, рештки окопів часу Великої Вітчизняної війни, 2012 р.

17. Дмитрівка, с. Група курганів I «Три могили». Курган № 3, зі сходу, 2012 р.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА КУЛЬТУРИНИХ ЦІННОСТЕЙ

ПАСПОРТ

об'єкта культурної спадщини

Городище та селище Стасі I («Стасівське городище»)
(найменування об'єкта)

Вид	Тип	Категорія пам'ятки
Археологічний	Комплекс	Місцевого значення

1. Дата утворення об'єкта:

Основний масив нашарувань: VII-IV ст. до н.е., скіфський час, культура лісостепового лівобережного землеробського населення скіфської епохи; окремі знахідки: IV – поч. V ст. н.е., черняхівська культура; XVIII – поч. XX ст., епоха козацтва та нового часу.

2. Місцезнаходження об'єкта:

Село Стасі, Стасівська сільська рада, Диканський район, Полтавська область, у північно-східній частині та на околиці села, в ур. Вергузівка (Вали).

Під'їзд з м. Полтави: автотрасою Т-1718 Полтава – Гадяч, у напрямку на селище Диканьку, далі — до с. Стасі і на його північно-східну околицю.

3. Охоронний № пам'ятки:

Охоронний номер — № 4682-Пл

4. Дати і № документів, відповідно до яких об'єкт узятий на державний облік та визначено категорію пам'ятки:

Наказ Міністерства культури України № 228 від 27.03.2013 р., додаток 3.

5. Наявність охоронних дошок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок:

Охоронна дошка не встановлена.

6. Власник:

Земельна ділянка, зайнята пам'яткою, більшою мірою перебуває у державній власності за межами населених пунктів, у складі земель запаса.

7. Користувач:

39800, Полтавська обл., Диканський р-н, с.Стасі, вул. Миру, 40, тел: +380 (05351) 9-37-53 . Сільський голова: Шерстюк Таїсія Василівна.

8. Охоронний договір:

Охоронний договір не укладено.

9. Функціональне використання:

Сучасне	Первісне	Інші (протягом часу існування об'єкта)
Городи, забудова села, лісосмуги, луки, дороги	Селище та городище	Маєток і село XVIII – поч. XX ст., окопи 1943 р., цегельний завод і споруди сер. XX ст.

10. Історичні дані про об'єкт:

Єдине з відомих на сьогодні городищ скіфського часу на території Диканського району та найпівденніше існуюче укріплення доби раннього залізного віку в басейні Ворскли — комплекс у складі городища та селища, як і більшість подібних укріплених поселень Дніпровського лісостепового Лівобережжя на мисах високих терас рік, має в основному монокультурні нашарування у вигляді відкладень скіфського часу (VII – IV ст. до н. е.), що місцями перекриті ділянками культурних нашарувань козацької і нової доби, з окремими знахідками ін. епох.

Уперше про наявність залишків укріплень у кол. парку поміщиці Кондратьєвої на поч. XX ст. сповідав професор В.Г. Ляскоронський, який оглянув їх, уклав перший опис, не подавши культурно-хронологічної атрибуції пам'ятки. Крім того, ним були відзначені і «насилі незрозумілого призначення», що розташовувалися на території саду, вірогідно, відкриті пізніше попелища на майданчику городища.

Надалі пам'ятка обстежувалася 1940 р. І.І. Ляпушкіним (начальник Дніпровської Лівобережної археол. експедиції, Ленінгр. відділ. ІА АН СРСР, розвідки) за участю М.А. Стана і Г.О. Сидоренко, а пізніше — Г.Т. Ковпаненко у 1953 р. (начальник Ворсклинського загону Середньо-Дніпровської експедиції ІА АН УРСР, розвідки) Щоправда, всі ці дослідники називали залишки археологічного комплексу селищем скіфського часу («на місці кол. мастку Кондратьєвої»). Можливо, курганним могильником біля селища, котрий фігурує в описах учених, називалися саме рештки валів, котрі на сьогодні збереглися у вигляді ряду віддалено схожих на «курганоподібні» насипів значних розмірів. Засвідчує це вказане в роботах І.І. Ляпушкіна розміщення підвищень «безпосередньо біля селища». До речі, він же зазначав існування у 1940 р. на території городища колгоспних споруд.

О.Б. Супруненко, готуючи до друку репринтне видання праці В.Г. Ляскоронського, у коментарях 1996 р., навів аргументи щодо наявності в Стасях укріплення скіфського часу. Він спирався на дані власного огляду 1978 р. і точку зору з цього приводу професора Б.А. Шрамка, оприлюднену друком у вигляді карти старожитностей скіфської доби Поворскля в монографії «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)» (К., 1987).

Факт існування на околиці с. Стасі городища та селищ скіфського часу був підтверджений під час розвідок 1999 р. за участю О.Б. Супруненко, І.М. Кулатової і А.В. Гейка (ЦОДПА, розвідки по трасі проходження газоконденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селешина»).

Обстеження О.Б. Супруненка і В.В. Шерстюка 2004 р. (ЦОДПА, розвідки з підготовки археологічної частини тому „Зводу пам'яток історії та культури” по Полтавській обл.) дозволили уточнити дані щодо окремих особливостей укріплень, визначитися з наявністю решток курганного некрополя і поповнили колекцію знахідок з городища.

Востаннє комплекс оглядався О.Б. Супруненком і В.В. Шерстюком у 2010-2012 рр., з метою підготовки матеріалів до паспортизації городища (Полтавська археол. експедиція ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України). Знято детальний план та здійснене суцільне обстеження пам'ятки і фотографування її частин.

Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. у східній частині городища та на ділянці селища знаходився поміщицький масток, розібраний у 2-й чв. XX ст. У XVIII – на поч. XIX ст. частина валу городища в ур. Вали (з боку села) слугувала кладовищем волосного центру. Від населення козацького доби збереглася й назва решток укріплення — місцевий мікротопонім «Вали», яким користуються, переважно, мешканці північної частини села.

Із розбудовою Стасів, влаштуванням окремих дач у його північно-східній частині, в 1970-1980-х рр. частина валу городища край дороги до заплави Ворскли, існуючої на той час ферми та цегельного заводу, була знищена.

З кін. 1980-х рр. територія майданчика укріплення почала використовуватися під городи.

За топографічними картами «триверстовками» 1869 р. і 1918-1922 рр. на місці розташування північно-західної частини городища знаходився великий сад, про що згадував ще В.Г. Ляскоронський.

На карті колгоспних угідь 1971 р. вали городища показані як три насипи курганів. Як кургани, з посиланням на це ж джерело, вали городища фігурують і в археологічному зведенні пам'яток Полтавської області Г.О. Сидоренко 1982 р., укладеному дослідницею разом із Є.В. Махно та Д.Я. Телегіним.

На карті «Х-41-65-А-а» масштабу М 1:25 000, за зйомкою 1954 р., у складі західної смуги укріплення позначено лише два пагорби валу північно-західної ділянки, у вигляді насипів курганів з відносною висотою одного — 2 м. Там же позначені й три найбільші зольники, два з яких (№№ 1-2) мали відносні висоти 1,30 і 1,00 м відповідно.

За місцезнаходженням на північно-східній околиці села в ур. Вергузівка (Вали) комплекс отримав прив'язку до с. Стасі і назву «Археологічний комплекс городища, передгороддя, селищ та курганий некрополь скіфського часу в ур. Вергузівка».

В останніх наукових звітах об'єкт носить назву «городище та селище скіфського часу в ур. Вергузівка (Вали) поблизу с. Стасі».

Археологічні розкопки не проводилися.

11. Відомості про сучасний стан об'єкта:

<p>Розташування об'єкта і його роль в навколишньому середовищі</p>	<p>Комплекс у складі городища та селища знаходиться безпосередньо на північний схід від села, на його околиці, на мисовій частині плато правого корінного високого берега р. Ворскли.</p> <p><i>Городище</i> розташоване на північно-східній околиці села, в ур. Вергузівка (Вали). <i>Селище</i> — на схід – південний схід від городища, і витягнуте вздовж двох країв мису, на якому розміщується городище.</p> <p>Комплекс, розміщений на мисовому плато правого берега цокольної тераси Ворскли, є не тільки виразною археологічною пам'яткою значних розмірів, доступною для огляду, з наявними шляхами під'їзду автотранспортом, а й свідченням заселеності Нижнього Поворскля у віддалені історичні епохи та його освоєння землеробсько-скотарським лісостеповим населенням скіфської доби. Наукове значення цього скупчення археологічних пам'яток підвилене їх задовільним станом збереженості, розташуванням на віддалених південних підступах до грандіозного Більського городища в межах його широкій землеробської округи.</p>
<p>Ландшафт</p>	<p>Ландшафт округи комплексу — рівнинний надсхилувий, приурочений до країв та урвисто-розчленованих відгалужень-мисів високого вододільного плато правого корінного берега р. Ворскли, поверхня якого на сьогодні здебільшого розорана, лише по краях та вздовж схилів вкрита лісонасадженнями, кущами і задернована.</p> <p>Мис вододілу стрімко властяться до заплави, пануючи над долиною ріки і навколишніми (з північного та південного боків) обводненими ярами, на разі зайнятими забудовою сс. Гавронців і Слинькового Яру. Він має видовжену майже у широтному напрямку форму вузького, із розширеннями, відрогу. Це підвищення корінного берега має пологий спуск на схід, до русла ріки, з інших, меридіональних сторін, урвисто зривається до долин ярів. Звуження перешийку мису з північно-західного боку перетнуте найпотужнішою лінією укріплень городища.</p> <p>З новітніх втручань антропогенного характеру, за довгою віссю мису, прокладена лінія електромереж. У північно-західній частині мису наявна сільська забудова, до якої прокладений газопровід.</p>

	<p>Наявність великого городища з селищем на узбережжі Ворскли, неподалік твердого броду, до того ж, зміщеного вглиб плато, до захищеного ярами вододільного відрозу, підсиленого смугами штучних укріплень у вигляді валів та ровів, є не тільки підтвердженням щільного заселення цієї території за скіфської епохи, а й свідченням розміщення тут потужного форпосту на підступах до Більського городища, вірогідно, одного з адміністративних центрів переддержавного утворення лісостепових племен Поворскля скіфського часу. Такий центр міг контролювати південну частину тяжіючої до Більського осередку території Нижньої Ворскли, виконувати функції фортеці для захисту населення навколишніх селищ.</p>
Опис об'єкта	<p>Городище. Майданчик городища знаходиться в північно-західній частині комплексу, займаючи основу мису.</p> <p>Ділянки фортифікаційних споруд існували чи збереглися лише з північно-західного боку, та на двох коротких відрізках з північно-східного та східного. В'їзд до майданчика городища від плато розміщується край основи мису корінного берега, над яром, з боку південно-західної частини смуги валів. Сусідня ділянка яру виконувала роль глибокого рову.</p> <p>На разі рештки валу збереглися у вигляді значних курганоподібних пагорбів, розміщених ланцюжком за віссю північний схід — південний захід, перекриваючи тилову частину мису від одного краю схилу до іншого. В основі вони з'єднані, а їх вершини розділені, що до певної міри надає схожості цим утворенням з курганями. Саме такими залишки фортифікації вважали археологи-дослідники і топографи сер. XX ст., і тому рештки валів ввійшли до наукової звітності та літератури, картографічних джерел в якості курганного могильника.</p> <p>Вал має майже підтрикутний (видовжено-трапецієподібний) перетин, із закругленою вершиною. Його поверхня задернована. Південно-західна смуга решток валу частково знівельована. Вона збереглася у вигляді решток оплилого валоподібного насипу, висотою бл. 1,50 м.</p> <p>Ближче до південно-західної частини комплексу розташований в'їзд, на сьогодні вирівняний і розширений бульдозером, що призвело до незначного підрізання країв валу з обох боків. З північно-східного боку від в'їзду збереглося 6 курганоподібних ділянок насипу валу значних розмірів, з південно-західного — лише 3, причому впововину менших. Максимальна висота валу — 4,3 м.</p> <p>З запільного боку оборонна функція валу була підсилена ровом, що з південного заходу «впадав» у природний глибокий яр. Край рову з північного сходу також виходить на схил тераси у вигляді яру. Його ширина не перевищує 9-13 м, частіше — 6-8 м. Глибина рову досягає 1,5-2,0 м. Він має сліди оплосності і прокладання доріг. Форма рову у перетині — коритоподібна. Крутизна схилів рову — 20-30°, ширина по дну — 2,0-3,0 м.</p> <p>Майданчик городища з інших боків у багатьох місцях був укріплений ескарпуванням схилу. Це добре помітно з північного та південно-західного боків. Ближче до селища мис має більш пологі схили, місцями з відрогами, тому тут ескарпування майже непомітне.</p> <p>На таких двох відрогах у північно-східній та східній частинах майданчика і розміщуються ще дві фортифікаційні споруди, у складі</p>

відрізків короткого валу з ровом, протяжністю 30 та 70 м, відповідно. Залишки цих додаткових укріплень добре збереглися, щоправда, вони руйнуються ерозією. В східній частині городища вал з ровом прорізає прокладена грейдером дорога, що, в принципі, могла бути узвозом ще з попередніх часів, принаймні, козацьких.

Південно-західна частина укріплень знаходиться в межах сільської і дачної забудови. Під крайньою північно-східною ділянкою валу розташовується одна із садиб. До речі, на цій ділянці вал перекритий сільським кладовищем XIX ст., рештки якого з південного боку були зруйновані під час прокладання дороги у 1990-х рр.

Вся північна надсхилова частина майданчика городища заліснена, один (найдовший) з відрогів мису перерізає траншея з бруствером, звернена до основи мису, що сприймається в якості окопу часу Великої Вітчизняної війни. Проте своєрідність влаштування бруствера та відсутність тут знахідок новітнього часу, викликають сумнів відносно достовірності такого враження.

Південно-східний мис городища у сер. XX ст. використовувався для розміщення цегельного заводу, тваринницької ферми, після зруйнування яких тут залишилися купи будівельного сміття та насипи-пагорби від колишніх споруд, один з яких на сьогодні досить помітний і розміщується обабіч дороги.

Площа, зайнята городищем, становить 33,40 га.

У центрі майданчика, зі зміщенням на схід, знаходяться 6 попелищних плям — зольників, на та навколо яких концентруються знахідки скіфського часу. Західна частина городища позбавлена культурних решток. Фіксація поширення знахідок на поверхні пам'ятки розриву між територією городища та селища не виявила. Зольники розміщені компактною групою, три найбільші утворюють ланцюжок, зорієнтований майже за меридіональною віссю.

Розміри зольних насипів-попелищ наведені у таблиці нижче:

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Примітки	Координати край поселення, градуси, мінути, секунди (датум VGS 84)	
				N	O
1	1,70	30		49°44'59,294"	34°35'16,314"
2	1,40	27-28	Із західного боку є значні скупчення битого кварциту — відходів виробництва.	49°44'57,160"	34°35'16,768"
3	0,65-0,70	25	Найбагатший на знахідки.	49°44'54,028"	34°35'17,210"
4	0,60	22		49°44'59,453"	34°35'18,586"
5	0,60	18		49°44'55,050"	34°35'19,946"
6	0,40	12	Малопомітний, з мінімумом виявлених матеріалів	49°44'54,334"	35°08'07,412"

Відділений смугою укріплень від плато, майданчик городища, п'ятикутної в плані форми, розміром 400 x 700 м, панує над навколишніми ярами. Його висота над рівнем заплави становить 80-84 м, абсолютні відмітки висот у Балтійській системі вимірювань лежать у межах 167,9-170,1 м. Площа майданчика має нахил на схід, південний схід та південний захід. Більша частина території майданчика зайнята городами і розорюється.

У 2-й чв. I тис. н.е. частина городища використовувалася населенням черняхівської культури пізньоримської доби, що засвід-

чують окремі знахідки уламків гончарного посуду із шерехатою поверхнею, виявлені здебільшого у північно-східній частині укріплення та на селищі.

Селище. Знаходиться на схід від майданчика городища. Площа, зайнята цим поселенням, становить 11,25 га.

Культурні рештки на поверхні зустрічаються вздовж північного та в західній ділянці південного схилів мису. Найбільша кількість матеріалів виявлена в західній частині, поряд із городищем. Вони також концентруються у південній частині навколо зольника та на східному краю селища, на місці розміщення обвалування колишньої садиби. Центральна частина поселення лише подекуди має на поверхні сліди заселеності за скіфської епохи, представлені уламками ліпної кераміки й амфор.

Майже на всій площі селища знахідки скіфського часу перекриті чи залягають разом із матеріалами XVIII ст. У південній частині селища зберігся єдиний помітний на сьогодні зольник, висотою 0,8 м та діаметром 30 м, дуже розтягнутий оранкою.

Майже вся територія селища розорюється, задернованими залишаються лише краї схилів та ділянка всередині обвалування.

За козацької епохи (XVIII ст.) на східному та вздовж усього північного країв продовження мису, на ділянці розташування селища, існували садиби хутора біля мастку представників козацької старшини – полтавських полковників Г.С. Герцика і В.В. Кочубея.

На майданчику городища збереглися два курганоподібні підвищення від решток садиб, висотою близько 0,50 м, позначені характерними знахідками на поверхні. Подібних «хатищ» більше на краях селища скіфського часу. Зі сходу масток, певно, був оточений підпрямокутним обвалуванням-ровом, що досить добре зберігся на сьогодні.

Місце розташування мастку відоме за свідченнями джерел і згадками в літературі. Зокрема, залишився текст універсалу гетьмана І. Скоропадського, де вказано: «... пана Василя Кочубея, знатного товарища військового, до услуг війсковых способного и захоочаючи его до оныхъ, надаем ему в подданское владніе село Стасовце, в полку Полтавском зостаючис, прежде село в области Григория Герцика...». Відомо, що після смерті полковника масток відійшов, разом із селом Стасівцями, до його сина — Семена Васильовича Кочубея (1725-1779), який був генеральним обозним в уряді гетьмана Кирила Розумовського.

Місце розташування мастку Василя Васильовича Кочубея — полтавського полковника 1-ї третини XVIII ст. вперше описане В.Г. Ляскоронським 1901 р. Залишки мастку локалізовані 1999 р., під час розвідки І.М. Кулатової, О.Б. Супруненка і А.В. Гейка.

Сліди економії відзначені на рештках імовірного розміщення валу (східна частина городища), на краю видовженого майже у широтному напрямку останцеподібного мису правого корінного берега Ворскли. Знахідки фрагментів гончарного посуду і кахлів XVIII ст., шматки гутного скла і віконниць, залягають на розораній площі майданчика городища і валу в 1,5 га (100 x 150 м), витягнутій з північного сходу на південний захід.

Залишки фундаментів кам'яниці (мурованої житлової будівлі) розташовані на схід від городища, біля північного краю мису пра-

	<p>вого корінного берега, поряд із селищем скіфського часу. Вони знаходяться неподалік від насипів відвалів колишнього кар'єру, поряд із абсолютною позначкою «160,2 м». Площа садиби, вірогідно, становила близько 40 x 50 м, розміри будинку, позначеного розвалом цегли XVIII ст., — оковтурювали ділянку розмірами близько 7 x 14 м. Посеред дворища простежений заплитий просів колодязя, діаметром до 2 м. Виявлені знахідки (фрагменти скляних віконниць та кахлів), монети, що належать до сер. XVIII ст.</p> <p><i>Знахідки.</i> З майданчика городища походить представницька колекція знахідок VII-IV ст. до н.е. В її складі найчисленніші — уламки ліпних кухонних горщиків банкоподібних профільованих та слабо профільованих типів. В основному вони прикрашені пальцевими вдавленнями, проколами під зрізом вінець чи по наліпному валуку, часто додатково вкривалися по верху насічками.</p> <p>Серед уламків ліпного столового чорноліскованого посуду та його зразків із заглаженою поверхнею є верхні частини мисок, переважно із потовщеним, загнутим до середини красм-бортиком. Подекуди вони орнаментувалися наколами, нанесеними з внутрішнього боку, а також кулястими і пружковими наліпами — із зовнішнього. Представлені й уламки стінок та ручок чорноліскованих черпаків, що часто прикрашалися ритованим геометричним візерунком, в тому числі інкрустованим білою пастою. Є фрагменти вінець корчаг від високих, слабо профільованих посудин, із майже вертикальним вінцем, краї яких відігнуті назовні. Виявлені й уламки ліпних глеків.</p> <p>До числа керамічних виробів належать гральні фішки-кружечки, т. зв. крем'яні, неправильних округлих форм, що виточені зі стінок ліпних горщиків і мисок, пряслиця, масивні важки до ткацького верстата, в т.ч. з чорною ліскованою поверхнею. З виробів із каменю та кістки виявлені пісковикові розтирачі, уламки таць (тарелей) та зернотерок, абразивів, кістяні накладки до заклепових ножів. Досить цікавою є знахідка підвіски з мушлі морського моллюска ряду гребінцевих, що має у верхній частині отвір для підвішування.</p> <p>З округи комплексу походить залізний кинджал з антенноподібним навершям із невеликими волутами і ширкоподібним перехрестям, довжиною 33,5 см, що датується 2-ю пол. VI ст. до н.е. (зберігається у приватній збірці).</p> <p>В цілому, знахідки представляють типовий набір старожитностей лісостепової культури Поворскля скіфської епохи.</p>
<p>Перебудови, втрати й історичні нашарування</p>	<p>Укріплення городища з напільного північно-західного боку перерізані виїмками, одна з яких, певно, й є старим узвозом і сучасною дорогою, інші — невстановленого походження (вірогідно, місця прокладання доріг і стежок), що надали своєрідної «курганоподібності» решткам масивів валу. З південно-західного боку їх ділянка знищена прокладанням дороги та забудовою. Тут же знаходиться частина валу з кладовищем фіналу козацької – поч. нової епох.</p> <p>Лінія укріплень зі сходу – південного сходу, швидше за все, — розорана, знівельована розгортанням бульдозером, та на сьогодні не простежується.</p> <p>Площа майданчика городища розорюється. Зольники пошкоджуються використанням території під городи. Східна частина се-</p>

	<p>лиша знищена старим кар'сром цегельного заводу на площі бл. 1 га й ерозією.</p> <p>Ділянки культурних нашарувань східної частини городища та селища місцями зруйновані спорудами хутора і маєтку XVIII ст. Південно-східна частина городища пошкоджена влаштуванням тут в сер. XX ст. цегельного заводу і тваринницьких ферм.</p> <p>Надхиллові краї городища і селища зазнають незначних ушкоджень від ерозійних процесів, швидкість яких зменшується із їх задернуванням та залісненням. Помітні також сліди чималої кількості невеликих новітніх ям на майданчиках городища і селища, що влаштовані у XX ст.</p>
Наявність творів мистецтва	Твори мистецтва на території комплексу (нерухомі), або ті, що надають зображення об'єкта, відсутні.
Опис території об'єкта	<p>Залишки багатшарового археологічного комплексу приурочені до частини мису вододільного плато та його відгалужень, навіть схилів мису правого корінного берега Ворскли, що є доволі типовим явищем для укріплень скіфської епохи раннього залізного віку.</p> <p>Північно-західна збережена ділянка укріплень з валом та ровом переважно задернована, майданчик городища і селища — розорюються. Ділянки селища частково пошкоджені влаштуванням кар'єрів цегельного заводу, розорюються чи задерновані.</p>
Загальна оцінка технічного стану об'єкта, дата, № акта технічного стану	<p>Загальний стан решток укріплень, майданчика городища та селища, в цілому, — задовільний. Наявність насаджень кущів і дерев на схилах уповільнює ерозійне руйнування території комплексу та окремих об'єктів.</p> <p>Акт обстеження технічного стану від 15 вересня 2012 р. додається.</p>
Наявність інженерних мереж та інженерного обладнання	<p>Інженерні мережі наявні лише поряд із південно-західною частиною городища, де існує забудова (газопровід, водопровід, лінії електропостачання, радіо).</p> <p>Через мис (майданчик городища та західну частину селища) прокладена повітряна лінія електромереж.</p> <p>На території городища наявна розгалужена сітка ґрунтових доріг, що частково пролягають і на території селища.</p>
Дата і № довідки про майнову цінність об'єкта, найменування організації, яка провела оцінку, вартість в гривнях	Майнова цінність не визначена.

12. Перелік складових (для комплексу (ансамблю), визначного місця):

1. Городище, з рештками фортифікаційних споруд. 2. Селище. 3. Рештки хутора, економія та садиби Г.С. Герцика і В.В. Кочубея.

13. Територія об'єкта:

Площа	<p>Площа, зайнята селищем, становить 11,25 га.</p> <p>Площа, зайнята городищем, — 33,40 га.</p> <p>Загальна площа, зайнята комплексом, — 44,65 га.</p>
Опис меж території об'єкта	Територія комплексу обмежується з північно-західного боку розорюваною ділянкою перешийку мису, зі смугою рову та решток валу, розташованих поза зоною забудови села. З північного,

	<p>північно-східного і південного боків територія обмежується схилами ярів, зі східного — пролягає через максимальне розширення мису.</p> <p>Сусідні землекористувачі не визначені.</p>
--	---

14. Оцінка антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта:

<p>Якості об'єкта, завдяки яким він набуває культурної цінності як пам'ятка</p>	<p>Пам'ятка належить до числа унікальних археологічних об'єктів, що ілюструють не тільки етапи освоєння середньоворсклинської території за доби раннього залізного віку, а й маркують своїм місцезнаходженням напрямки давніх торгових шляхів і кордонів переддержавних утворень.</p> <p>Городище є рештками єдиного укріпленого поселення скіфського часу в Диканському районі, до того ж, порівняно добре збереженого, <i>найпівденнішим укріпленням лісостепового населення Поворскля</i> та найбільш південним городищем скіфської епохи у Дніпровському Лівобережному лісостепу.</p> <p>Залишки маєтку і рештки кам'яниці — досить рідкісний факт збереження конкретної локалізованої ділянки з місцем проживання відомої історичної особи козацької епохи.</p> <p>Для предмету охорони комплексу важливим є збереження від ушкоджень задернованих валів і ровів, втрати їх рослинного покриву, не допущення руйнувань під час можливого прокладання комунікацій та інших робіт. Для розорюваного майданчика городища і ділянок селища-посаду важливо обмежити будь-які земляні роботи на їх території, а сільськогосподарські – звести до неглибокої оранки (не більше 20 см). Будь-які інші земляні роботи на території комплексу можливі тільки з проведенням археологічного нагляду або науково-рятункових досліджень.</p>
--	---

15. Зони охорони пам'ятки:

Організація-розробник науково-проектної документації	Зона охорони комплексу не визначена.
Дата розроблення науково-проектної документації	
Дата і номер документа про затвердження науково-проектної документації	
Короткий опис меж зон охорони із зазначенням площі кожної зони	<p>Проект меж охоронної зони не затверджено.</p> <p>Рекомендована охоронна зона охоплює територію смугою в 50 м навколо країв комплексу</p> <p>Для використання всієї цієї території (у т.ч. площі комплексу, крім задернованих ділянок, та охоронної зони) допускається ведення сільськогосподарських робіт з неглибокою оранкою (до 20 см), рекомендоване залуження, без влаштування нових лісонасаджень і будівництва.</p>

16. Наявність науково-дослідної та науково-проектної документації на об'єкт:

Найменування документації	Рік розроблення	Автор (організація)	Місце зберігання, інв. №
Науковий звіт	1940	Ляпушкин І.І.	НА ІА НАНУ, ф. ІА/Дн., №№ 1-2.

Науковий звіт	1953	Ковпаненко Г.Т.	НА ІА НАНУ, ф.е., спр. 1953/96; НА ЦОДПА, ф.е., спр.1.
Науковий звіт	1999	Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапегін С.В.	НА ІА НАНУ, ф.е., 1999/68 «б»; НА ЦОДПА, ф.е., спр. 231.
Науковий звіт	2004	Шерстюк В.В., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.	НА ІА НАНУ, ф.е., ; НА ЦОДПА, ф.е., спр. 430.

17. Дослідницькі й реставраційні роботи на об'єкті:

Найменування робіт	Рік проведення	Замовник	Автор, проектна організація	Підрядна організація
Археологічні розвідки, огляд	Поч. XX ст.	Імператорське Московське археологічне товариство	Ляскоронський В.Г.	
Археологічні розвідки	1940	АН СРСР, Ленінградське відділення	Ляпушкін І.І.	Ленінградське відділення ІА АН СРСР, м. Ленінград, Двірцева наб., 18
Археологічні розвідки	1953	АН Української РСР	Ковпаненко Г.Т.	ІА АН Української РСР, м. Київ, бульв. Шевченка, 14
Археологічні розвідки	1999	ГПУ «Полтавагаз-видобування», м. Полтава, вул. Фрунзе, 173	Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М.,	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37
Археологічні розвідки	2004	УК ПОДА, м. Полтава, вул. Жовтнева, 45	Шерстюк В.В., Супруненко О. Б., Мироненко К. М.	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37
Обміри, фотозйомка	2010	ЦОДПА, м. Полтава, вул. Комсомольська, 37	Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.	ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, м. Київ, просп. Героїв Сталінграду, 12

18. Основні джерела відомостей про об'єкт:

Археологічні матеріали	Знахідки з розвідок на території комплексу зберігаються у фондах: Полтавського краєзнавчого музею (1940 р.); наукових фондах ІА НАН України (1953 р.); ІКЗ «Більськ» (1999 та 2004 рр.).
Іконографічні матеріали	Іконографічні матеріали відсутні.
Архівні матеріали	Титенко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Средне-Днепровской экспедиции ИА АН УССР за 1953 г. (выписки).— Київ, 1954 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 1.— Арк. 14. Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапегін С.В. Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селешина» на території Диканського, Зінь-

	<p>ківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1999/68«б»; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 231. — Арк. 32-37.</p> <p>Шерстюк В.В., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження території Диканського району з підготовки археологічної частини тому „Зводу пам'яток історії та культури” по Полтавській області у 2004 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 430. — Арк. 31-36. — Рис. 2: 21; 32-41.</p>
<p>Бібліографічні та картографічні матеріали</p>	<p>Карта: в 1 дюйме 3 версты. — Ряд XXIII. Лист 13. Губ. Полтавской и Харьковской / Строющаяся жел. дор. нанесена схематически. — М.: Литограф. Картограф. Отдела Корпуса Воен. Топографов, печатано в сентябрі 1920 г. // НА ЦОДПА. — Ф. 7 к/м. — Спр. 15. — Арк. 2.</p> <p>Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII Археологического съезда. — М.: изд. МАО, 1907. — Т. I. — С. 185-186. — Рис. 39.</p> <p>Ляпушкин И.И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (гор. Полтава — с. Бельск) // КСИИМК. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. — С. 124. — Рис. 52: 7; 53: 10.</p> <p>Карта: X-41-65-A-a. — М 1:25 000 / ГУГК СССР. — Съёмка 1954 г. — 13-X-65 г.</p> <p>Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа: (Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами) // МИА. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С. 135. — № 107.</p> <p>Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список. — К.: Наукова думка, 1966. — С. 268.</p> <p>Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 15. — Рис. 1: 38.</p> <p>План землекористування Полтавської птахофабрики Диканського району Полтавської обл. УРСР. — М 1:25 000. — 1971 р. // НА ЦОДПА. — Ф. 7 к/м. — Спр. 52. — Арк. 14.</p> <p>Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України: Полтавська область. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 48.</p> <p>Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987. — С. 21. — Рис. 1.</p> <p>Карта: Диканька. — М-36-82. — М 1:100 000. — К.: Воен.-топогр. ф-ка, 1992.</p> <p>Супруненко О.Б. Стасівське городище скіфських часів // Полтавський вісник. — м. Полтава. — 1994. — 27 серпня. — С. 5.</p> <p>Ляскоронський Василь. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла і Ворскли. — Вид. 2-е репр., доп. / Підг. до друку, комент., доп. Супруненка О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — С. 33-34, 51.</p> <p>Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М. Городище скіфського часу в с. Стасі у Середньому Поворсклі (попереднє повідомлення) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 2 (6). — С. 14-18.</p> <p>Шерстюк В.В. Меч з округи Стасівського городища на Ворсклі // Там само. — Полтава: Археологія, 2005. — № 1-2 (17-18). — С. 9.</p> <p>Шерстюк В.В., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Розвідки в</p>

	<p>Диканському районі на Полтавщині // АДУ 2004-2005 рр. — К.-Запоріжжя: Дике поле, 2006. — Вип. 8. — С. 54-55.</p> <p>Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Археологічний комплекс Стасі I, ур. Вергузівка (Вали) // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Диканський район / Упоряди., наук. редактор В.О. Мокляк. — Полтава: АСМІ, 2011. — С. 236-241, 306., 310.</p>
--	--

19. До паспорта додаються графічні матеріали та фотофіксація:

Найменування	Кількість	Дата виконання	Виконавець
Городище та селище Стасі I. Карта розташування комплексу (основа: <i>Диканька. М-36-82. М 1:100 000. — К.: Воен.-топогр. ф-ка, 1992</i>).	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище та селище Стасі I. Карто-схема комплексу (основа: <i>X-41-65-A-a. М 1:25 000. — ГУГК СССР. — Съёмка 1954 г. 13-X-65 г.</i>).	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище та селище Стасі I. Вигляд комплексу на космічному фотознімку (програма «Google Earth 5.2.1. 1588»).	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище та селище Стасі I. Схематичний план розташування комплексу.	1	2011	Менчинська Т.В., Шерстюк В.В.
Городище та селище Стасі I. Генеральний план комплексу.	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище Стасі I. Загальний вигляд головної фортифікаційної лінії городища. З північного заходу.	1	2011	Супруненко О.Б.
Городище Стасі I. Ділянка головної фортифікаційної лінії. З північного заходу.	1	2011	Супруненко О.Б.
Городище Стасі I. Котлован заплилого рову. З південного заходу.	1	2011	Супруненко О.Б.
Городище Стасі I. Південно-західна ділянка головної фортифікаційної лінії. З південного сходу.	1	2011	Супруненко О.Б.
Городище Стасі I. Рештки руйнувань поверхні городища цегельним заводом сер. XX ст. Із заходу.	2	2011	Супруненко О.Б.
Городище Стасі I. Ділянка ескарпованого схилу північної частини городища. Із заходу-північного заходу.	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище Стасі I. Ескарпи та їх основа в північній частині городища. З південного заходу.	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище Стасі I. Вал і рів допоміжної фортифікаційної споруди у північно-східній частині городища. З півдня.	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище Стасі I. Вал і рів допоміжної фортифікаційної споруди у східній частині городища. З півдня.	1	2011	Шерстюк В.В.

Городище та селище Стасі І. Ділянка сучасного узвозу-спуску до р. Ворскли поза межами комплексу, з ймовірними фортифікаційними об'єктами. З півночі.	1	2012	Шерстюк В.В.
Городище Стасі І. Центральна частина майданчика городища із зольниками. З південного сходу.	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище та селище Стасі І. Вигляд на місце можливого розміщення східної (не збереженої) частини валу городища (1), на задньому плані — селища (2-3). З північного заходу.	1	2011	Супруненко О.Б.
Селище городища Стасі І. Південна частина, із зольником. З півн. заходу.	1	2011	Шерстюк В.В.
Городище Стасі І. Уламки кераміки скіфського часу.	1	1999	Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М.
Городище Стасі І. Окремі знахідки з території городища.	1	1999	Супруненко О.Б., Гейко А.В., Мироненко К.М.
Селище городища Стасі І. Профіль дослідженої господарської ями на східному краю поселення.	1	1999	Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М.
Городище та селище Стасі І. Індивідуальні знахідки з розвідок 2004 р.	1	2004	Шерстюк В.В., Супруненко О.Б.
Округа городища Стасі І. Меч. <i>Залізо</i> .	1	2005	Шерстюк В.В.

Паспорт склали:

Посада та назва організації	Спеціальність, кваліфікаційний рівень	Прізвище, ініціали	Підпис	Дата складання
Завідуючий відділом археології раннього залізного віку ІА НАН України	доктор історичних наук, професор	С.А. Скорий		14.12.2010
Заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України по Полтавській обл., заслужений працівник культури України	кандидат історичних наук, старший науковий співробітник	О.Б. Супруненко		14.12.2010
Науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України	магістр історії	В.В. Шерстюк		14.12.2010

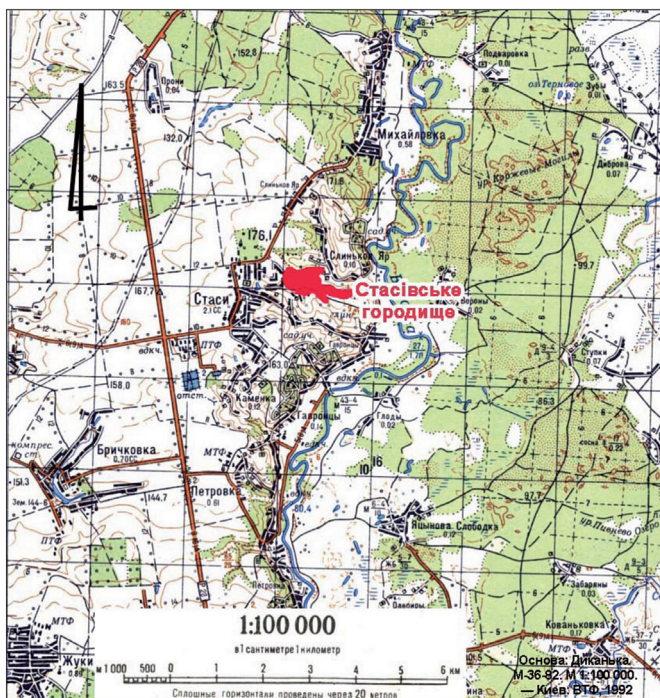
Керівник органу охорони культурної спадщини —
Начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації

(Підпис, прізвище, ліліс, печатка)

Г.І. Фасій

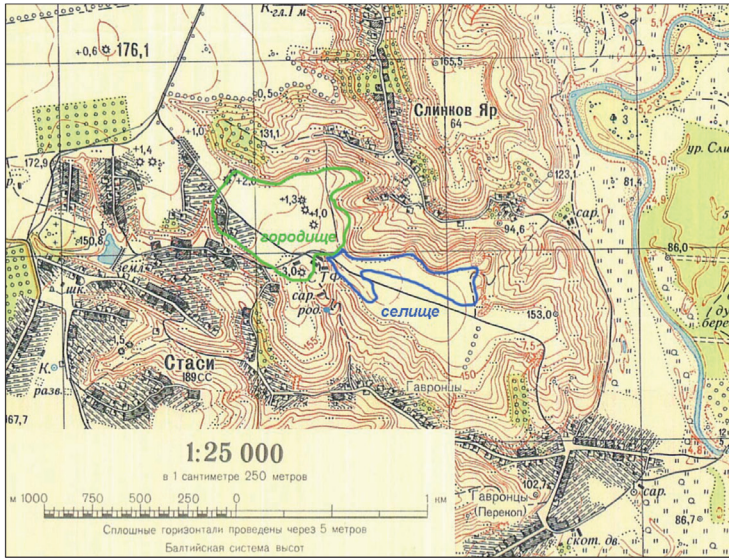

Ілюстрації

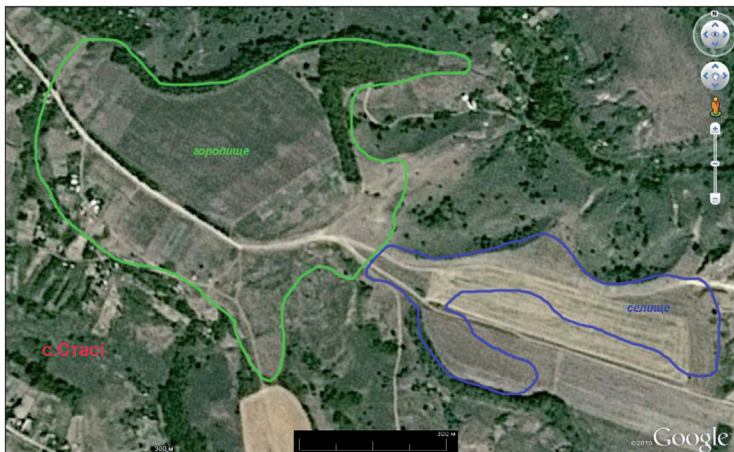

1. Городище та селище Стасі I. Карта розташування комплексу (основа: Диканька. М-36-82. М 1:100 000. — К.: Воєн.-топогр. ф-ка, 1992).

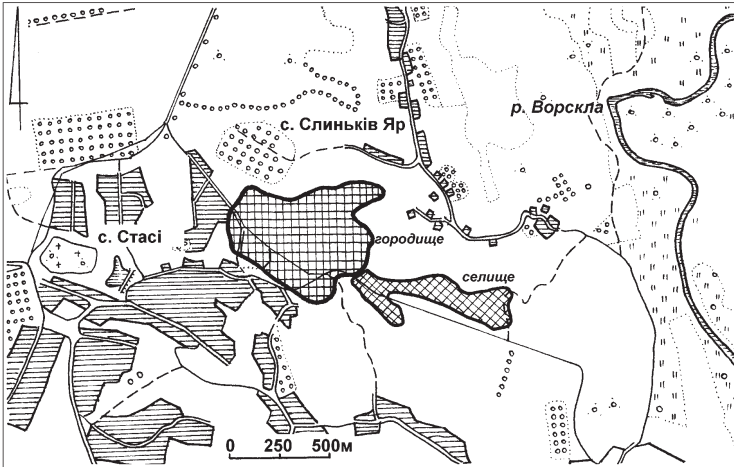

2. Стасі І. Городище та селище. Картохема комплексу
(основа: X-41-65-А-а. М 1:25 000. — ГУГК СССР. — Съемка 1954 г. 13-X-65 г.).

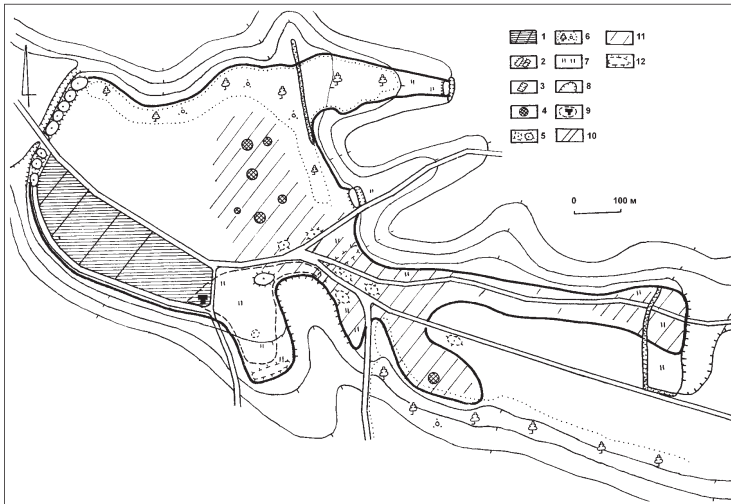

3. Городище та селище Стасі І. Вигляд комплексу
на космічному фотознімку
(програма «Google Earth 5.2.1. 1588»).

4. Городище та селище Стасі I. Схематичний план місця розташування комплексу.

5. Городище та селище Стасі I. Генеральний план комплексу.

Умовні позначення: 1 – забудова села; 2 – вали і рови; 3 – котловани, заглибини; 4 – зольники; 5 – рештки хатищ і споруд нового та новітнього часу; 6 – лісові і чагарникові масиви; 7 – луки, задержані ділянки; 8 – яри, обриви; 9 – межі виробничої і господарської забудови, водонапірна вежа; 10 – ґрунтові дороги; 11 – ділянки з максимальною насиченістю культурних нашарувань; 12 – ймовірне розміщення фортифікаційних споруд.

6. Городище Стасі I. Загальний вигляд головної фортифікаційної лінії городища. З північного заходу.

7. Городище Стасі І. Ділянка головної фортифікаційної лінії (північно-західна частина). *З північного заходу.*

8. Городище Стасі І. Котлован заплилого рову (північно-західна частина). *З південного заходу.*

9. **Городище Стасі I.** Південно-західна ділянка укріплень городища.
З південного сходу.

10-11. **Городище Стасі I.** Рештки руйнувань поверхні городища цегельним заводом сер. XX ст. *Із заходу.*

12. **Городище Стасі І.** Ділянка ескарпованого схилу північної частини городища. *Із заходу-північного заходу.*

13. **Городище Стасі І.** Ескарпи та їх основа у північній частині городища. *З південного заходу.*

14. **Городище Стасі І.** Вал і рів допоміжної фортифікаційної споруди у північно-східній частині городища. *З півдня.*

15. **Городище Стасі І.** Вал та рів допоміжної фортифікаційної споруди у східній частині городища (зверху). *З півдня.*

16. **Городище та селище Стасі I.** Ділянка сучасного узвозу-спуску до р. Ворскла поза межами комплексу, з можливими фортифікаційними об'єктами. *З півночі.*

17. **Городище Стасі I.** Центральна частина майданчика городища із зольниками. *З південного сходу.*

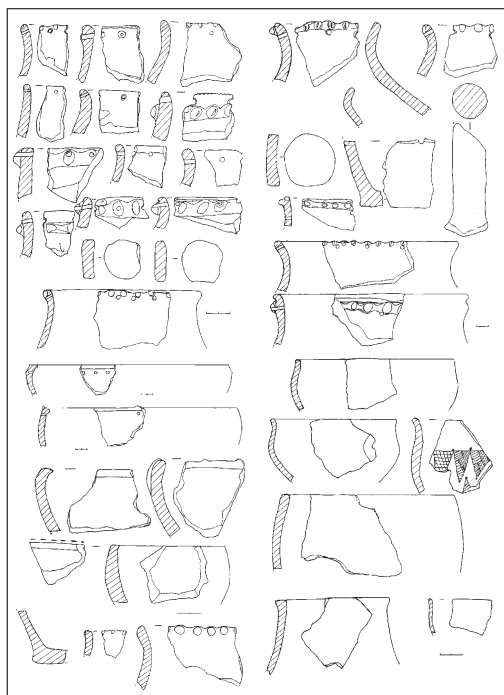

18. **Городище та селище Стасі І.** Вигляд на місце можливого розміщення східної (не збереженої) частини валу городища (1), на задньому плані — селище (2-3), з північного заходу.

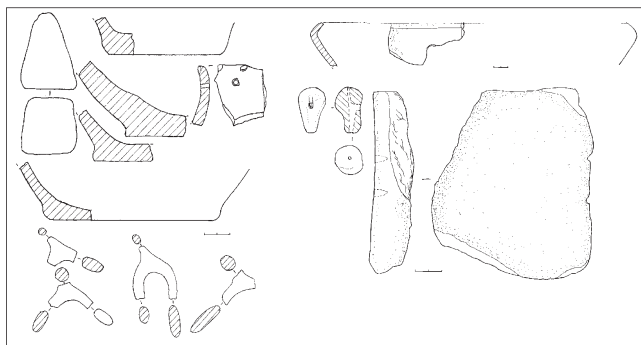

19. **Селище городища Стасі І.** Південна частина селища, із зольником. З північного заходу.

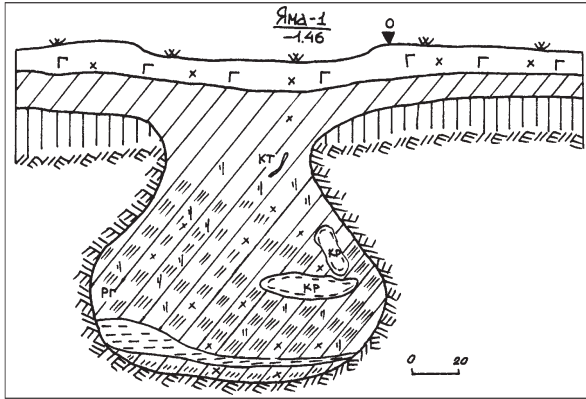

20. **Городище Стасі І.** Уламки кераміки скіфського часу.

21. **Городище Стасі І.** Окремі знахідки з території городища
(кераміка, камінь).

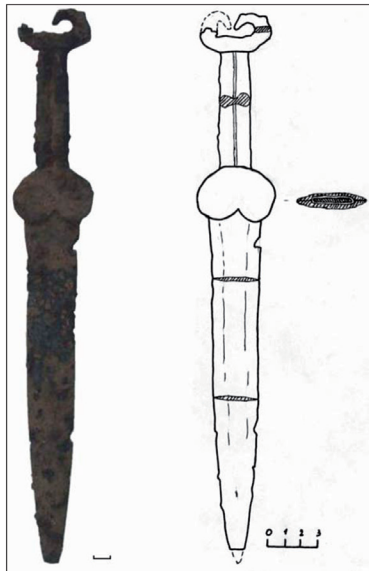

22. Селище городища Стасі I. Профіль дослідженої господарської ями на східному краю поселення. 1999 р.

23. Городище і селище Стасі I.
Індивідуальні знахідки,
розвідка 2004 р. (кераміка, залізо).

24. Округа городища Стасі I.
Меч (залізо).

Список скорочень

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні,
Київ, Київ-Запоріжжя, Київ-Луцьк
АЗ ПКМ – Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН ССРСР – Академія наук Української ССР, Київ
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС – Археологический съезд
ВАТ – Відкрите акціонерне товариство
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук, Київ
ВЦ – видавничий центр
ГПИ – государственный педагогический институт
ГПУ – государственный педагогический университет
ГУ – государственный университет
ГУГК – Главное Управление геодезии и картографии
Дн. ДУ – Дніпропетровський державний університет,
Дніпропетровськ
Дн. НУ – Дніпропетровський національний університет
ім. О. Гончара, Дніпропетровськ
Дон. НУ – Донецький національний університет, Донецьк
ДП – державне підприємство
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ДПУ – державний педагогічний університет
ЗГУ – Запорожский государственный университет, Запорожжя
ЗНУ – Запорізький національний університет, Запоріжжя
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей,
Одесса
ІА РАН – Институт археологии Российской Академии наук,
Москва
ІАК – Известия Императорской Археологической комиссии,
Санкт-Петербург – Петроград
ІД – издательский дом

ИКЗ — историко-культурный заповедник
ИКМ — историко-краеведческий музей
ИА НАНУ — Институт археологии НАН Украины, Київ
ИМК АН СРСР — Институт истории материальной культуры Академии наук СРСР, Ленинград
ІКЗ — історико-культурний заповідник
ІКМ — історико-краєзнавчий музей
КМ — краєзнавчий музей, краеведческий музей
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
МАИЭТ — Материалы по археологии и этнографии Тавриды, Симферополь
МАО — Московское Археологическое общество, Москва
МГУ — Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
НА — науковий архів
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НАНУ — Національна Академія Наук України, Київ
НаУКМА — Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ
НДІ — науково-дослідний інститут
НДЦ — науково-дослідний центр
НПУ — національний педагогічний університет
НУ — національний університет
ОКМ — обласний краєзнавчий музей
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПНПУ — Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка
ПОО — Полтавская областная организация
ПУАК — Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
РА — Российская археология, Москва
РАН — Российская Академия наук, Москва
СА — Советская археология, Москва

САИ – Свод археологических источников, Москва
ТДС – тезисы докладов и сообщений
УК ПОДА – Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УТОПИК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХГУ – Харьковский государственный университет, Харьков
ХДУ – Харківський державний університет, Харків
ХНУ – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків
ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, Киев
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ – Центр пам'яtkознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Автори

Андрієнко Владислав Петрович — доцент Донецького національного університету, кандидат історичних наук, доцент

Гавриш Петро Якимович — доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат історичних наук, доцент

Гейко Анатолій Володимирович — завідувачий відділом палеогончарства Інституту керамології — Інституту народознавства НАН України в Опішні, кандидат історичних наук

Головко Ігор Васильович — науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, викладач Пирятинського ліцею

Дровосєкова Оксана Володимирівна — директор ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Єльніков Михайло Васильович — доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, кандидат історичних наук, доцент

Ієвлев Михайло Михайлович — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук

Касьян Віталій Вікторович — науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

Коваленко Оксана Валентинівна — доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат історичних наук

Ковальова Ірина Федорівна — заслужений професор Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, доктор історичних наук, професор

Корост Ігор Іванович — директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради

Коротя Олексій Володимирович — провідний спеціаліст групи «Охорона культурної спадщини» управління культури Сумської обласної державної адміністрації

Котенко Вікторія Володимирівна — аспірант Національного університету «Кієво-Могилянська Академія»

Кулатова Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Лебединский Олег Валентинович — архітектор, дизайнер

Луговий Роман Сергійович — завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

Лямкін Віталій Валерійович — співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, краєзнавець

Мокляк Володимир Олександрович — заступник директора Полтавського краєзнавчого музею з наукової роботи, заслужений працівник культури України

Осадчий Євген Миколайович — старший редактор групи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України: Сумська область» управління культури Сумської обласної державної адміністрації, кандидат історичних наук

Плешивенко Алла Григорівна — завідувача відділом науково-методичної та інспекційної діяльності Запорізького обласного центру охорони культурної спадщини

Приймак Віктор Володимирович — провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради

Пуголовок Юрій Олександрович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Сальніков Віталій Олександрович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Сапегін Сергій Васильович — старший науковий співробітник Державного заповідника А.С. Макаренка у с. Ковалівці Полтавського району, заслужений учитель України

Скорий Сергій Анатолійович – завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор

Супруненко Олександр Борисович – провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України

Тощев Геннадій Миколайович – доцент кафедри історії України Запорізького національного університету, кандидат історичних наук, доцент

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник Лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Щербань Анатолій Леонідович – провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви у Києві, доцент Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського, кандидат історичних наук

Зміст

До 400-річчя початку видобування селітри на Полтавщині

В. П. Андрієнко (м. Донецьк). Майдани і майдановидні споруди України.....	3
В. В. Шерстюк (м. Полтава). До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.)..	19
В. О. Мокляк (м. Полтава). З історії дослідження майданів на Полтавщині.....	31
В. В. Приймак (м. Суми). Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи	42
Є. М. Осадчий (м. Суми). Пам'ятки селітроварного виробництва межиріччя Псла та Ворскли (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область»)	51
С. В. Сапегін (с. Ковалівка Полтавського р-ну), А. В. Гейко (сmt Опишня). Вивчення майданів на території Новосанжарського району Полтавської обл.	58
П. Я. Гавриш (м. Полтава). Деякі дані про селітряне виробництво у Більську	63
О. Б. Супруненко (м. Полтава). Рештки копильні XIX ст. в Біланах у пониззі Псла.....	67

Результати пам'яткоохоронних археологічних досліджень та вивчення колекцій

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко (м. Полтава). Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля	82
А. Л. Щербань (м. Кременчук). Поселення доби бронзи поблизу с. Міські Млини на Зінківщині.....	106
Р. С. Луговий, О. В. Коваленко (м. Полтава). Аланське поховання IV ст. на річці Коломак	111
В. В. Котенко, Ю. О. Пуголов (м. Полтава). З досвіду проведення науково-рятівних досліджень Глинського археологічного комплексу.....	121
М. В. Єльніков (м. Запоріжжя). Охоронні дослідження золотоординського міста «Кінські Води»	126
І. В. Головка (м. Пирятин). Фортифікація міста Михайлова (до постановки проблеми)	135
І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов (м. Дніпропетровськ). Про підготовку другого випуску «Каталогу старожитностей містечка Самарь та Богородицької фортеці»	140
Ю. О. Пуголов, О. В. Лебединський (м. Полтава). Цивільна архітектура Полтави XVII–XVIII ст.: питання реконструкції зовнішнього вигляду	148

В. О. Сальніков (м. *Полтава*). Табір російських військ поблизу Яківців у Полтаві як історико-археологічний об'єкт..... 156

Актуальні питання охорони об'єктів археологічної спадщини

А. Г. Плешивенко, Г. Н. Тошев (г. *Запорозжя*). Інвентаризація пам'ятників археології в Запорозжській області 166

О. В. Коротя (м. *Суми*). Облікова документація на нерухомий об'єкт культурної спадщини «Курганний могильник та майдан у с. Печище Сумського р-ну» 172

О. В. Дровосєкова, М. В. Єльніков (м. *Запоріжжя*). Проблемні питання охорони пам'яток археології під час відведення земельних ділянок (з досвіду роботи у Запорізькій області).... 180

В. В. Касьян (м. *Полтава*). Проблеми збереження пам'яток археології Лохвицького району Полтавської обл. 189

І. І. Корост (смт *Котельва*). Пам'яткоохоронні заходи Історико-культурного заповідника «Більськ» на Більському городищі 194

Додаток. Зразки облікової документації на пам'ятки археології 199

Курган I «Стогніївська могила» у м. Комсомольську Полтавської обл.: Акт обстеження технічного стану об'єкта археології / Укл. *Ю.О. Пуго-ловко, О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, В.В. Лямкін* 200

Курган II «Новоселівська могила» поблизу с. Пришиб Кременчуцького району Полтавської обл.: Облікова картка об'єкта археології / Укл. *О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк* 201

Городище та селище Михайлівка II («Михайлівське городище») у с. Михайлівка Диканського району Полтавської обл.: Облікова картка об'єкта археології / Укл. *М.М. Ієвлев, О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк* 202

Курган III («Шведська могила», ур. Хресток) у с. Пришиб Кременчуцького району Полтавської обл.: Паспорт об'єкта археології / Укл. *С.А. Скорий, О.Б. Супруненко* 203

Група курганів I «Три могили (Три брати)» поблизу с. Дмитрівка Комсомольської міської ради Полтавської обл.: Паспорт об'єкта археології / Укл. *О.Б. Супруненко*..... 204

Городище та селище Стасі I («Стасівське городище») у с. Стасі Диканського району Полтавської обл.: Паспорт об'єкта археології / Укл. *С.А. Скорий, О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк* 205

Список скорочень 272

Автори 274

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2013

Збірник наукових праць

На обкладинці:

- 1 стор. — деталь архітектурного декору мечеті золотоординського міста
Кінські Води навпроти с. Юрківки Орхівського р-ну Запорізької обл.
Ганч, кашині плитки, полива. Розкопки М.В. Єльнікова, 2011 р.;
- 4 стор. — амфора з діпінті, ліпний та гончарний посуд з пізньосарматського
поховання І кургану № 10 некрополя поблизу с. Сторожового Чутівського р-ну
Полтавської обл. *Кераміка.* Розкопки О.В. Коваленко та Р.С. Лугового, 2010 р.

Відповідальна за випуск — **І.М. Кулатова.**

Науковий та відповідальний редактор — **О.Б. Супруненко.**

Коректор — **О.Б. Супруненко.**

Художник — **Т.В. Менчинська.**

Комп'ютерний набір — авторський та **А.В. Коверко.**

Технічний редактор — **С.В. Хорев.**

Комп'ютерна верстка — **А.В. Коверко.**

Переклад на англійську мову — **В.В. Котенко, Ю.О. Пуголовок.**

Здано в набір 12.04.2013 р. Підписано до друку 21.05.2013 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 13,86. Ум. друк. арк. 16,28.

Тираж 305 прим. Вид. № 164. Зам. 03/2012.

Віддруковано: ТОВ «АСМІ»

36011, м. Полтава, вул. В. Міщенко, 2.

Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3357 від 25.12.2008 р.

**ANTIQUITIES
OF THE DNEIPER LEFT BANK REGIONS**

ISBN 966-8999-53-3

9 789668 999536